

**NKANELO WA MITLHONTLHO YA SWA RIRIMI NA SWIN'WANA SWA NDHAVUKO EKA
VUHUNDZULUXI BYA XICHANGANA XA LE ZIMBABWE**

Hi

STEYN KHESANI MADLOME

11613155

NDZAVISISO WO FIKELELA SWILAVEKO SWA

“DOCTOR OF PHILOSOPHY”

EKA DYONDZO YA XITSONGA

EHANSI KA SENTHARA YA M.E.R. MATHIVHA YA TINDZIMI TA

AFRIKA, VUTSHILA NA NDHAVUKO

UNIVERSITY OF VENDA

MULETERI : DOK. M.T. BABANE

MULETERIKULONI : DOK. M.T. CHAUKE

2016

XIHLAMBANYO

Mina Steyn Khesani Madlome ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa **Nkanelo wa Mitlhontlho ya swa Ririmi na swin'wana swa Ndhavuko eka Vuhundzuluxi bya Xichangana xa Zimbabwe** i vutumbuluxi bya mina. Ndzavisiso lowu a wu si tshama wu yisiwa eyunivhesiti leyi kumbe yin'wana hi mina ku ya kamberiswa. Mitirho hinkwayo leyi ndzi yi tshaheke ku seketela leswi ndzi tsaleke hi swona ndzi yi kombisile eka nongonoko wa tibuku leti tirhisiweke.

.....

Nsayino

.....

Siku

DECLARATION

I, Steyn Khesani Madlome, declare that **Mitlhontlho ya swa Ririmi na swin'wana swa Ndhavuko eka Vuhundzuluxi bya Xichangana xa Zimbabwe** is my own work and has not previously been submitted in any form whatsoever, by myself or anyone else, to this university or any other educational institution for any degree or examination purposes. All the sources that I have used or quoted have been indicated and truly acknowledged by means of references.

.....

Signature

.....

Date

KU NYIKELA

Ndzi nyikela ntirho lowu eka nsati wa mina Thokozani Madlome xikan'we ni vana va hina Dumisani, Minkhenso, Rhulani na Ntsako.

DEDICATION

This thesis is dedicated to my wife Thokozani Madlome and our children Dumisani, Minkhenso, Rhulani and Ntsako.

XIKHENSO

Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka muleteri ni mulanguteri wa mina eka thesisi leyi ku nga Dokodela M.T. Babane. Ndzi ri inkomu Xahumba! A wu ndzi helelangi mbilu loko ntirho lowu wu pfa wu tika, kambe u ndzi leterile hi vutswatsi ku kondza ndzi fika kwala namuntlha. Ndzi nga va ndzi endlile xihoxo loko ndzi nga khensi mulanguterikulobye Dokodela M.T. Chauke. U ndzi kombise ndlela laha a ndzi ta va ndzi humile xiporweni. Ndzi tlhela ndzi khensa nseketelo wa valeteri van'wana va Ndzawulo ya tindzimi ya MER Mathivha ehansi ka Xitsonga, lava ku nga Dokodela M.C. Hlungwani na Tatana A. Mushwana.

A ndzi rivali ndyangu wa Dokodela M.T. na Manana Babane lowu ndzi rhurheleke mikarhi yinyingi loko ndzi tile exikolweni. A ndzi kuma ku hlayiseka emutini wa vona. Va kala va ku tani emisaveni. Inkomu swinene. Ndzi tlhela ndzi khensa ndyangu wa Dokodela M.C. na Manana Hlungwani lava na vona a va ndzi amukela emutini wa vona loko ndzi ta ku ta lulamisa swa dyondzo ya mina. Ndzi ri khanimambo swinene. Ndzi lava ku khensa na manana wa mina A. Madlome-N'waMapfumo hikokwalaho ka nseketelo lowu a ndzi nyikeke wona xikan'we no ndzi hlohlotela leswaku ndzi yisa tidyondzo ta mina emahlweni.

Ndzi tlhela ndzi khensa vatirhikulorhi eYunivhesiti ya Great Zimbabwe lava ku nga Tat. Mapindani A, Man. Chauke-Mpapa M, Man. Muleya S, Tlou Prosper na Choeni K lava ndzi tiyiseke nhlana loko swi tika. Tanana Ndlovu S. ndza n'wi khensa tanihi nhloko ya ndzawulo ya hina ya tindzimi ta Vantima hikuva a ndzi pfumelela ku ya yisa ndzavisiso lowu emahlweni. Van'wana lava ndzi nga va rivaliki hikokwalaho ka nhlohlotelo wa vona i Prof. J. Mapara na Dok.G Makaudze. A ndzi rivali Dokodela Mzamani Maluleke va le Univen hi ku ndzi pfuna hi vuhleri bya *proposal* ya mina. Ndzi ri xandla ehenhla ka xin'wana eka Ndzawulo ya Research and Post Graduate Studies eYunivhesiti ya Great Zimbabwe hikokwalaho ka mpfuno hi tlhelo ra swa timali loko ndzi ya UNIVEN ku ya yisa emahlweni tidyondzo ta mina. Khomisani sweswo.

Ndzi nyika xikhenso nakambe eka Tat. Ntsan'wisi Hobyani na Tatana Khosa, lava ndzi pfuneke hi swin'wana swa swivongo. A ndzi rivali Muhlengwekulorhi Libert Chauke khale ka muchudeni wa mina loyi a ndzi pfuneke hi vuxokoxoko byin'wana bya swa ndhavuko. Swi ta va swi nga helelangi loko ndzi nga khensi lava ndzi pfuneke ku kuma vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu. Ndzi nga ka ndzi nga va boxi hi mavito. Ndzi tlhela ndzi khensa ndyangu wa mina na vamakwerhu hi ku va va ndzi khutazile na ku ndzi nyika nkarhi wa ku ndzi tirha ntirho lowu ehandle ko kavanyetiwa.

Ndzi hetelela hi ku khensa Mumbi wa tilo na misava hikokwalaho ka tintswalo na rirhandzu ra yena leswi ndzi fambiseke masiku hinkwawo.

NKOMISO

Ndzavisiso lowu wu wela ehansi ka dyondzo ya swa vuhundzuluxi leyi nga tlhelaka yi vuriwaka leswaku i xiyenge xa swa ririmi ni ndhavuko. Ndzavisiso lowu wu boxa no kana mitlhontlho leyi ku hlanganiwaka na yona eka vuhundzuluxi lebyi khumbaka Xichangana eZimbabwe. Ndzavisiso lowu wu xopaxopa mitlhontlho leyi eka swiyimo swo hambanahambana swa xilingwistiki leswi katsaka mipfumawulo ya marito, swivumbeko swa marito, vulongoloxamarito na tinhlamuselo ta wona. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu xopaxopa mitlhontlho ya vuhundzuluxi leyi khumbaka swa ndhavuko. Eka swa ndhavuko ku langutiwa swivuriso, swivulavulelo, switekatekisani/mitshayilo, swivongo na swithopo. Ndzavisiso lowu wu wela eka xivumbeko xa nhlawulo naswona ku tirhisiwa tindlela to hlengeleta mahungu ta nhloko hliso wa swivutiso ni ntlhatlho wa vundzeni. Tithiyori leti tirhisiweke i ta xilingwistiki ni ya matirhiselo leti khumbaka timhaka ta mindhavuko. Nsusemeto wo endla ndzavisiso wa muxaka lowu wu kongomisa eka Xichangana xa Zimbabwe i ku vona leswaku matsalwa manyingi ya hundzuluxeriwa eka tindzimi leti hluvukeke khale ta Xixona na Xindhevele, kasi tindzimi to fana na Xichangana na tin'wana leti a ti vuriwa ta vavulavuri va nhlayo yintsongo ti karhi ti honisiwa. Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku ku na mitlhontlho ya swa ririmi leyi ku hlanganiwaka na yona eka swiyimo swa fonoloji, mofoloji, vulongoloxamarito na semantiki loko ku hundzuluxiwa switsariwa exikarhi ka Xichangana na Xinghezi. Xivangelonkulu xa mhaka leyi i ku hambana ka swivumbeko swa vuvulavuri bya tindzimi, ngopfungopfu eka mofoloji ni vulongoloxamarito. Ndzavisiso lowu wu kumile nakambe leswaku mitlhontlho yin'wana yi tisiwa hi timhaka ta matsalelo laha vahundzuluxi va tirhisaka matsalelo yo hambana ya Xichangana. Hi tlhelo ra swa ndhavuko, ndzavisiso lowu wu kumile leswaku ku na mitlhontlho loko swi fika eka ku hundzuluxela swivuriso, swivulavulelo, switekatekisani/mitshayilo, swivongo n swithopo. Eka xiyenge lexi ku kumekile leswaku ku na marito ya ndhavuko lama nga hundzuluxekiki ku ya eka Xinghezi. Leswi swi vangiswa hi ku hambana ka mindhavuko exikarhi ka Xichangana na Xinghezi.

ABSTRACT

This study falls under the discipline of translation studies which may sometimes be referred to as applied cultural linguistics. This study critically analyses the challenges encountered in these translations at different linguistic levels namely phonological, morphological, syntactic and semantic involving Xichangana of Zimbabwe. Extra-linguistic challenges discussed in this study involve cultural aspects namely, proverbs, idioms, riddles and totems/clan names and their praise poetry. In this study a qualitative approach is employed. The instruments used for data collection are interviews and documentary analysis carried out on certain selected documents. In this study, thematic content analysis is employed to analyse the data collected. The theoretical frameworks taken into consideration in this study are linguistic and functional theories. The reason for undertaking this study is because a lot of official documents in Zimbabwe are written in English and then translated mostly into either Shona or Ndebele while neglecting the formerly marginalized languages such as Xichangana. In fact, if they are to be translated into these marginalized languages like Xichangana, they are done as abridged versions of the original documents which are translated in full in the formerly so-called national languages. This study found that there are challenges encountered in translating documents between Xichangana and English at different linguistic levels such as phonology, morphology, syntax and semantics. The main causes of these challenges are mainly due to differences in linguistic structures such as morphology and syntax. Some of the challenges found were due to the issue of orthography. On the cultural aspect, the study found that there are challenges in translating most parts of proverbs, idioms, riddles and totems or clan names and their praise poetry. The study found that there are certain words which are deeply imbedded in culture such that they cannot be translated to English. The main cause found was cultural differences between Xichangana and English.

NONGONOKO

XIHLAMBANYO.....	i
KU NYIKELA.....	ii
XIKHENSO	iii
NKOMISO	v
ABSTRACT	vi
NDZIMA YA 1	1
1. MANGHENELO.....	1
1.1. MATIMUNDZHAKU.....	1
1.2 NSUSUMETO.....	3
1.3. TITHIYORI TA DYONDZO LEYI.....	5
1.3.1 Thiyori ya lingwistiki	6
1.3.2. Thiyori ya Matirhiselo/Ntirho wa tsalwa.....	8
1.3.2.1 Thiyori ya Xikongomelo.....	9
1.3.2.2 Thiyori ya Matsalwa.....	10
1.3.2.2.1 Ku tivisa	10
1.3.2.2.2 Maveketelelo ya timhaka	11
1.3.2.2.3 Ku tisa ndzhundzuluko wo karhi	11
1.3.2.3.4 Swo pfuneta	11
1.3.2.3 Thiyori ya Migingiriko ya Vuhundzuluxi.....	11
1.4 XITATIMENTE XA XIPHIQO	14
1.5. SWIKONGOMELO SWA NDZAVISISO	15
1.5.1 Xikongomelonkulu xa ndzavisiso	15

1.5.2 Swikongomelontsongo swa ndzavisiso.....	16
1.6 SWIVUTISO SWA NDZAVISISO.....	16
1.7 LESWI EHLEKETELERIWAKA	17
1.8 NKOKA WA NDZAVISISO LOWU	17
1.9. MINDZILEKANO/VUANDLALO BYA NDZAVISISO LOWU.....	19
1.10. TINHLAMUSELO TA MATHEME.....	19
1.10.1 Vuhundzuluxi.....	20
1.10.2 Ririmi ro sungula.....	21
1.10.3 Ririmi ra vavuyeriwa.....	21
1.10.4. Muhundzuluxi.....	22
1.10.5. Ku tekelela mipfumawulo	23
1.10.6 Ku fambisa mahungu.....	24
1.10.7. Ku rhurhisa.....	24
1.10.8. Ndingano wa vuhundzuluxi.....	25
1.10.9. Ku tekelela	27
1.10.10. Ku vuyeriwa hi muhundzuluxo	28
1.10.11 Lahleko wa muhundzuluxo	28
1.10.12 Nkavuhundzuluxeki	29
1.10.13 ku sivana ka swihlivi swa mbulavulo	30
1.11 MAAVANYISELO YA NDZAVISISO LOWU.....	30
1.12 NKOMISO WA NDZIMA LEYI.....	31

NDZIMA YA 2.....	33
2. NKANELO WA MITIRHO YA MINDZAVISISO EKA DYONDZO LEYI	36
2.1 MANGHENELO	33
2.2. MATIMU YA VUHUNDZULUXI.....	33
2.2. TINXAKA TA MUHUNDZULUXO	35
2.2.1. Ndzundzuluxo/Muhundzuluxo wa nomo	36
2.2.2 Ndzundzuluxo/Muhundzuluxo wa swikoweto.....	36
2.2.3 Ndzundzuluxo/Muhundzuluxo wo tsariwa	37
2.3 VUXAKA EXIKARHI KA TINXAKA TA MUHUNDZULUXO	37
2.4 TINXAKA TA NDZINGANO EKA VUHUNDZULUXI	38
2.4.1. Ndzingano wa xivumbeko	39
2.4.2. Ndzingano wo hundzuka	40
2.4.3. Nkandzingano	41
2.4.4. Ndzingano wa matirhiselo	41
2.4.5. Ndzingano wo hetiseka	42
2.5 MAQHINGHA LAMA NGA TIRHISIWAKA EKA VUHUNDZULUXI	42
2.5.1. Ku lomba	43
2.5.2 Ku tekelela swa mindhavuko	44
2.5.3. Ku siviwa ka swihluvi swa mbulavulo/swiphemu swa lingwistiki	44
2.5.4 Ku hundzuluxa Rito-hi-rito	45
2.5.5 Vuhundzuluxi byo tekelela mipfumawulo	46
2.5.6. Ku tirhisa vuhundzuluxi byo tshunxeka	47

2.6. SWILAVEKO SWA VUHUNDZULUXI	48
2.6.1. Vutivi bya tindzimi byo hetiseka.....	48
2.6.2. Vuswikoti bya ku hlaya ririmi ra vambe.....	48
2.6.3. Vuswikoti byo tsala hi ririmi ra vavuyeriwa	49
2.6.4. Vutivi bya dyondzo na nhlokomhaka	49
2.6.5. Nxiximo wa tindzimi ni mindhavuko	50
2.7. VUXAKA BYA VUHUNDZULUXI NI MILAWU YA MATIRHISELO YA TINDZIMI	51
2.8. MINDZAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA DYONDZO LEYI.....	53
2.9. NKOMISO WA NDZIMA LEYI.....	79
NDZIMA YA 3.....	82
3. MAENDLELO YA NDZAVISISO	82
3.1 MANGHENELO.....	82
3.2 XIVUMBEKO XA NDZAVISISO.....	82
3.3 MAHLAWULELO YA VAHLOKOHLISIWA/SAMPULU	84
3.4 TINDLELA TA MAHLENGETELELO YA VUXOKOXOKO	85
3.3.1 Nhlokohliso wa swivutiso.....	86
3.3.2. Ntlhatlho wa vundzeni	88
3.4. MAXOPAXOPELO YA MAHUNGU	90
3.5. MATIKHOMELO EKA VULAVISISI	96
3.6 NKOMISO WA NDZIMA LEYI	98
NDZIMA YA 4.....	100
4. NKANELO WA MIHUNDZULUXO EXIKARHI KA XINGHEZI NA XICHANGANA.....	100

4.1. MANGHENELO	100
4.2 NXOPAXOPO WA MIHUNDZULUXO EKA XIYIMO XA RITO	100
4.2.1 Mpfumawulo wa rito	101
4.2.2 Ku hlawuriwa ka marito na tinhlamuselo ta wona	105
4.2.3 Xivumbeko xa rito	124
4.3 MITLHONTLHO YA SWA MATSALELO NI MAPELETELO	132
4.4 NKANELO WA VUHUNDZULUXI EKA XIYIMO XA VULONGOLOXAMARITO	134
4.5. NKANELO EKA XIYIMO XA NHLAMUSELO YA XIVULWAHAVA, XIVULWANA NA/KUMBE XIVULWA	137
4.6 NKANELO WA MITLHONTLHO YA SWA NDHAVUKO	159
4.6.1 Swivuriso	159
4.6.2 Swivulavulelo	169
4.6.3 Mitlhontlho hi tlhelo ra swivongo, swiphato swa swivongo na/swithopo.....	173
4.6.4 Mitshayilo/switekatekisani	177
4.7 NKOMISO WA NDZIMA LEYI.....	182
 NDZIMA YA 5.....	 184
5 NKATSAKANYO NI SWIBUMABUMELO	184
5.1 MANGHENELO	184
5.2 NKATSAKANYO WA NDZAVISISO	184
5.3 MITLHONTLHO NI SWIBUMABUMELO	188
5.4 KU DLAYISETA	190

6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE	193
6.1 Switsariwa leswi xopaxopiweke	198

MIKOMISO YA MARITO YA NKOKA LAMA TIRHISIWEKE EKA NDZAVISISO LOWU

SL-Source Language: Ririmi ro sungula.

ST- Source Text: Tsalwa ra ririmi ro sungula.

TL-Target Language: Ririmi ra vavuyeriwa.

TT- Target Text: Tsalwa ra ririmi ra vavuyeriwa.

MT- Machine Translation: Vuhundzuluxi bya michini/tikhompyuta.

SBMT- Syntax Based Machine Translation: Vuhundzuluxi bya Michini byo Kongomisa eka Vulongoloxamarito.

SMT Statistical Machine Translation: Vuhundzuluxi bya Michini byo Tirhisa tinhlayohlayo.

RBMT- Rule Based Machine: Translation-Vuhundzuluxi bya Michini lebyi landzaka Milawu yo karhi.

ASR- Automatic Speech Recognition: Xiyenge xin'wana xa Vuhundzuluxi bya Michini.

TM-Tsalwa ra Masungulo

TV- Tsalwa ra Vavuyeriwa

ICT-Information Communication Technology: Mbulavurisano lowu Fambisaka Mahungu hi ku tirhisa thekinoloji.

EU- European Union: Nhlanguanelo wa Matiko ya Yuropa.

SADC-Southern African Development Community: Nhlanguano wa Nhluvukiso wa Matiko lama kumekaka Emugangeni wa Dzonga wa Afrika

NFM- National FM: Xitici xin'wana xa Rhadiyo xa le Zimbabwe

ZJS- Zimbabwe Junior Secondary: Ntangha ya le hansi ya Dyondzo ya Sekondari

O-Level- Ordinary Level: Ntangha ya le Hehlanyana ya Dyondzo ya Sekondari
S.50-Lowu i ntlawa wa tindzimi leti welaka eka muganga lowu vuriweke Zoni 50 wa

Tindzimi ta Xitiko xa Bantu ku ya hi Maavelo ya Tindzimi ya Guthrie Malcom (1948).
60/4/1- Lowu i ntlawa wa Tindzimi ku ya hi Maavelo ya Tindzimi lama paluxiweke hi
Doke Clement (1945). Laha u kombisa leswaku ti wela eka Zoni ya 60 ya ntlawa wa
vumune wa tindzimi ta Bantu ta Dzonga wa Afrika laha Xitsonga/Xichangana ku nga
ririmi ro sungula.

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

Xiphemu xa vuhundzuluxi eka dyondzo ya ririmi i xa nkoka swinene. Swiyenge swa ririmi swo tanihi mofoloji, fonetiki, fonoloji, vulongoloxamarito, semantiki ni swa ndhavuko i swa nkoka eka vuhundzuluxi. Vuhundzuluxi byin'wana lebyi endliweke eka Xichangana byi paluxa ntlhotlho wa nkalanandzelelo wa swiyenge leswi eka switsariwa leswi hundzuluxeriweke ku suka eka Xinghezi. Eka ndzavisiso lowu ku kaneriwa hi mitlhontlho leyi vahundzuluxi va hlanganeke na yona eka vuhundzuluxi byo hambanahambana ku ri karhi ku xiyaxiyiwa vukhenseki na nkalavukhenseki bya mihundzuluxo leyi.

1.1. MATIMUNDZHAKU

Xichangana hi rin'wana ra tindzimi leti vulavuriwaka eZimbabwe naswona leri welaka eka xitiko xa tindzimi ta Xitsonga. Ririmi leri ri na vuxaka na Xitsonga lexi vulavuriwaka eAfrika-Dzonga, Mozambiki na Swaziland. Swidyondzeki swin'wana swi komba leswaku Xichangana xi wela eka ntlawa wa 60/4/1 (Doke na Cole 1984: 89), kasi swin'wana swi vula leswaku ri wela eka ntlawa wa S.50 (Guthrie, 1948). Hikokwalaho ka vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tindzimi letimbirhi vahundzuluxi van'wana va tikuma va karhi va lumba swo tala ku suka eka Xitsonga. Hambiswiritano, ku na ku hambana kuntsongo exikarhi ka Xichangana ni Xitsonga lexi vulavuriwaka eka matiko lama boxiweke laha henhla. Hi nkarhi wa ku tsariwa ka thesisi leyi a ka ha ri na nkwetlembetano mayelana na mhaka ya vito leri rixaka ra Machangana eZimbabwe ri lavaka ku tiviwa hi rona. Van'wana va ri i Vahlengwe, van'wana va ri i Machangana kasi van'wana va boxa leswaku vavulavuri hi ku angarhela i Vatsonga.

Vito ra Shangani kumbe Xichangana i switandzhaku swa matimu lama tsariweke hi ndlela yo hoxeka mayelano na rixaka ra Vatsonga ngopfungopfu va le Mozambiki na va le Zimbabwe (Mathebula 2013). Hambiswiritano, ririmi leri va ri vula Xichangana kasi eka

Vumbiwa bya Zimbabwe ri vuriwa Shangani. Nhlayo ya vavulavuri etikweni leri a yi humeli erivaleni hikuva vanhu a va hlayiwi ku ya hi tindzimi ta vona etikweni leri. Hambileswi nhlayo ya vavulavuri va Xichangana yi nga khorwisiki, Hachipola (1998) u kumbetela leswaku yi kwalomo ka dzana ra magidi (100 000). Hambiloko hi ri na tinhlayo ta ntiyiso ta mhaka leyi, swi tikomba onge nhlayo leyi i yintsongo loko yi pimanisiwa ni tindhawu laha ku vulavuriwaka ririmi leri.

Xichangana xi vulavuriwa eswifundzeni swa Chiredzi, N'wanedzi, Zaka, Magudu, Chivi exifundzeninkulu xa Masvingo na le Beitbridge. Ehandle ka tindhawu leti boxiweke, Xichangana xi tlhela xi vulavuriwa exifundzeninkulu xa Matebeleland Dzonga, eka hosi Mahenye exifundzeni xa Chipinge ehansi ka xifundzankulu xa Manicaland, na tindhawu tin'wana ta le Mberengwa exifundzeninkulu xa Midlands. Eka swifundza leswi ku na miganga yin'wana laha vavulavuri va Xichangana va kumekaka va akelanile na tindzimi tin'wana to tanihi: Xixona, Xindhevele, Xivhenda na Xindzawu.

Nawu wa tindzimi ni Vumbiwa a swi komba ku ka swi nga tekeli enhlokweni vuhundzuluxi bya switsariwa ku ya eka Xichangana tanihileswi vavulavuri va ririmi leri a va voniwa va ri va nhlayo ya le hansi swinene. Hikokwalaho ka xiyimo lexi vuhundzuluxi lebyi khumbaka Xichangana i byintsongo naswona byi na mitlhlontlho hi tlhelo ra swa lingwistiki na ndhavuko. I swa nkoka ku boxa leswaku vuhundzuluxi bya swa ndhavuko a byo va ni ntlhotlho ntsena, kambe no va kona a byi kona hi vuningi.

Zimbabwe i tiko leri nga ni tindzimitinyingi, kambe a hi hinkwato leti tirhisiwaka eka swilo swa nkoka swa mfumo. Vumbiwa bya tiko lebyintshwa byi tekela enhlokweni tindzimi leti landzelaka: Xixona, Xindhevele, Xisuthu, Xitonga, Xitswana, Xivhenda, Xikhalanga, Xikhoyisani, Xinambya, Xicewa, Xibarwe, Xiqhosa, Xichangana, Xinghezi, Xindzawu na ririmi ra swikoweto (Constitution, 2013: 22). Hambiswiritano, ku na tindzimi leta ha voneriwaka ebodhleleni leti nga khomiwiki ku fana na tin'wana leti

longolokaka swin'we eka Vumbiwa tanihi tindzimi ta ximfumo. Tindzimi leti tirhisiwaka ngopfu eka swilo swa ximfumo i Xinghezi, Xixona na Xindhevele (Lewis, et al 2014: 1).

Mhaka yin'wana leyi endlaka leswaku tindzimi ti kumeka ti ri karhi ti kandziyeriwa hileswaku a ku na nawu lowu vonaka leswaku tindzimi hinkwato leti nga eka Vumbiwa ta tekeriwa enhlokweni. Eka swikolo swo tala Xichangana xi dyondzisiwa ntsena tanihi ririmi ra mbulavurisano ku nga ri leri kamberiwaka eka tintangha ta le henhla. Xichangana ka ha ri ririmi leri nga le ku hluvukeni hi swintsongontsongo. Vumbhoni byin'wana i bya mitirho ya vahundzuluxi yo hambanahambana leyi nga landzeleriki matsalelo lawa ringanisiweke. Hambiswiritano, mitlawwa ya nhluvukiso wa Xichangana na vavulavuri hi ku angarihela va ha ri ku tekeni ka magoza yo fikelela matsalelo yo ringanisiwa lama nga tirhisiwaka eswikolweni na le kun'wana. Theminoloji ya tidyondzo to karhi ya ha kayivela eZimbabwe.

1.2 NSUSUMETO

Ndzavisiso lowu wu susumetiwiwe hikokwalaho ka ku vona leswaku ku na swilo swa nkoka swa xilingwistiki leswi endlaka leswaku vuhundzuluxi byi nga olovi. Hileswaku ku na swilo swo tala leswi khumbaka timhaka ta ririmi leswi tisaka mitlhontlho yo karhi loko ku hundzuluxeriwa switsariwa ku suka eka Xichangana ku ya eka tindzimi tin'wana kumbe ku suka eka tindzimi timbe ku ya eka Xichangana, ngopfungopfu ku suka eka Xinghezi (Newmark 1995). Xin`wana lexi hi susumeteke ku endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi i ku lemuka leswaku eka switsariwa swo tala swa nkoka eZimbabwe ku tirhisiwa tindzimi tin'wana to tanihi Xinghezi, Xixona na Xindhevele. Machangana na vona tanihi vaakatiko va fanele ku vuyeriwa hi swilo swa nkoka leswi khumbaka vutomi bya vona hi tlhelo ra ririmi. Leswi swi kombisa leswaku ka ha ri na ntirho wukulukumba wa ku hundzuluxela leswi tsariweke hi tindzimi tin'wana ku ya eka Xichangana.

Nsusumeto wun'wana wu tile hikokwalaho ka ku vona leswaku vuhundzuluxi byo tala lebyi endliwaka byi karhi byi katsa na Xichangana a hi bya xiyimo xa le henhla. Hileswaku a byi tekeli enhlokweni swilaveko swa vuhundzuluxi. Vanhu vanyingi lava nghenelelaka eka vuhundzuluxi lebyi va ehleketa leswaku mhaka yikulu eka vundzuluxi i ku kota ku vulavula tindzimi to karhi hi ku ka va nga tivi leswaku ku na tithiyori to karhi leti lawulaka ntirho lowu. Nsusumeto wun'wana wu tile hi ku vona leswaku Machangana va tikeriwa loko swi fika eka ku hundzuluxela switsariwa swi ya eka Xichangana, ngopfungopfu leswi kongomaneke na dyondzo yo karhi. Xikombiso: sayense, thekinoloji, swa xinawu, swa dyondzo, swa vuhangalasangungunyini, swa mabindzu, swa rihanyu na swin'wana. A ku se va na swidyondzeki swo tala leswi nga na ntokoto eka ntirho wa vuhundzuluxi.

Xin'wana lexi susumeteke ndzavisiso lowu i ku va ndzi lemukile leswaku ku na ku hambana ko karhi exikarhi ka mindhavuko ya Xichangana ni ya tindzimi tin'wana ta Zimbabwe. Leswi swi vanga ku tikeriwa loko ku hundzuluxeriwa switsariwa leswi vulavulaka hi timhaka ta ndhavuko ni mahanyelo ya Machangana. Hileswaku vanhu vo tala lava nghenelelaka eka migingiriko ya vuhundzuluxi bya ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xichangana kumbe Xichangana ku ya eka Xinghezi va tala ku va va nga tivi ndhavuko wa Machangana lava faneleke ku vuyeriwa hi mitirho leyi hundzuluxeriweke.

Ndzi susumetiwele nakambe ku endla ndzavisiso lowu hi ku vona ku tsana ka matsalelo ni mapeletelo eka mitirho leyi hundzuluxiweke ku ya kumbe ku suka eka Xichangana. Hakanyingi vahundzuluxi va tirhisa matsalelo ni mapeletelo lama ya va olovelaka ngopfungopfu lava nga dyondzangiki Xichangana/Xitsonga eka tidyondzo ta le henhla. Xiphiso eka mhaka leyi hileswaku Xichangana a xo dyondziwa ntsena ku suka eka ntangha yo sungula ku fika eka ntangha ya vunharhu. Vanhu vo tala a va dyondzangi mhaka ya ku tsala. Hileswaku a ku landzeleriwi milawu ya matsalelo yo karhi. Eyunivhesiti ku dyondziwa ku karhi ku landzeleriwa othogirafu ya Xitsonga xa Afrika-Dzonga lero switsariwa leswi hundzuluxiwaka hi lava dyondzeke Xitsonga ya hambanela

ekule na ya lava nga xi dyondzangiki. Leswi i swin`wana leswi ndzi hlohloteleke ku va ndzi endla ndzavisiso lowu.

Ndzavisiso lowu wu ttherile wu susumetiwa hikokwalaho ka leswi mindzavisiso yo tala ya dyondzo leyi ya vuhundzuluxi yi nga si tekeriwaka ngopfu enhlokweni ngopfungopfu eka xiyenge lexi khumbaka nhlokomhaka leyi. Nsusumeto wo hetelela wu tisiwile hi mhaka ya ku voneriwa ebodheleni ka ntirho wa vuhundzuluxi eka swiyenge swin`wana swa mfumo ni leswi tiyimeleke swi ri swoxe ngopfu loko swi fika eka Xichangana. Ndzavisiso lowu wu engetela vutivi bya vuhundzuluxi ku nga ri eka Xichangana ntsena, kambe ni le ka Xitsonga.

1.3. TITHIYORI TA DYONDZO LEYI

Dyondzo ya vuhundzuluxi tanihi hi tidyondzo tin`wana yi na tithiyori leti landzeleriwaka leswaku ntirho wa vuhundzuluxi wu kota ku lawuleka naswona wu va wa xiyimo xa le henhla. Newmark (1981: 19), u seketela mhaka leyi loko a ku: *“translation theory is concerned mainly with determining appropriate translation methods for the widest possible range of texts or text-categories. It also provides a framework of principles, restricted rules and hints for translating texts and criticizing translations, a background for problem solving”*. Marito lama ya kombisa leswaku tithiyori ta vuhundzuluxi ti tirha ku kambisisa tindlela leti tirhisiwaka eka vuhundzuluxi ku vona loko ti fanerile. Hileswaku thiyori yi na nkoka wa ku kambela mitirho ya vuhundzuluxi ku vona leswaku i bya xiyimo xa njhani. Eka vuhundzuluxi ku fanele ku va na milawu na maendlelo yo karhi leswi landzeleriwaka. Eka dyondzo leyi ku ta langutiwa tithiyori leti longoloxiweke laha hansi. Tithiyori leti nga ta tekeriwa enhlokweni ku tlula tin`wana eka dyondzo leyi i ta ‘Linguistic theory’ na ‘Functional theories’. Tindzimana leti landzelaka ti hlamusela tithiyori ta vuhundzuluxi leti tirhisiweke eka ndzavisiso lowu.

1.3.1 Thiyori ya lingwistiki

Thiyori ya swa lingwistiki yi kongomisa ngopfu eka xivumbeko xa ririmi ra vambe ni ra muhundzuluxo ematshan'wini yo pimanisa tinxaka ta matsalwa ni vutshila leswi khumbekaka eka tithiyori tin'wana. Thiyori leyi yi tumbulukile hikokwalaho ka ku ndlandlamuka ka dyondzo ya lingwistiki leyi ku nga dyondzo ya ririmi, yi karhi yi katsa na dyondzo ya simiyotiki, pragimatiki, vuhundzuluxi byo tirhisa michini na vuhundzuluxi/vutoloki (Nida 1976:69). Swidyondzeki leswi gingirikeke eka thiyori ya lingwistiki swi katsa Nida, Bell na Catford. Cartford (1965) u tiyisisa leswaku thiyori ya vuhundzuluxi yi fanele yi khumba thiyori ya ririmi hi ku angarhela. Mhaka yikulu i ku siva swiphemu swa tsalwa ro karhi hi swiphemu swo ringana na swona swa ririmi ra vaakatiko ku nga langutiwi xiyimo xa tsalwa kumbe swin'wana leswi nga vuriwaka hi swiphemu leswi. Mhaka ya ku ringana hi yona ya nkoka eka thiyori leyi.

Nida na Taber (1969:134) va hlamusela thiyori leyi tanihi yo tshembeka hikuva eka yona ku tekeriwa enhlokweni marito lama tirhisiweke eka tsalwa ro sungula naswona a ku na lexi cinciwaka hambu ku ri leswi khumbaka mindhavuko. Nida (1976:75) u ya emahlweni a kombisa magoza manharhu ya vuhundzuluxi laha a vulaka leswaku ku fanele ku tekeriwa enhlokweni swivumbeko swa ririmi leswi ku nga vuvulavuri, nhlamuselo na leswi fambisanaka na nhlamuselo. Swivumbeko swa ririmi leswi swi fanele swi kumeka na le ka mihundzuluxo ya kona.

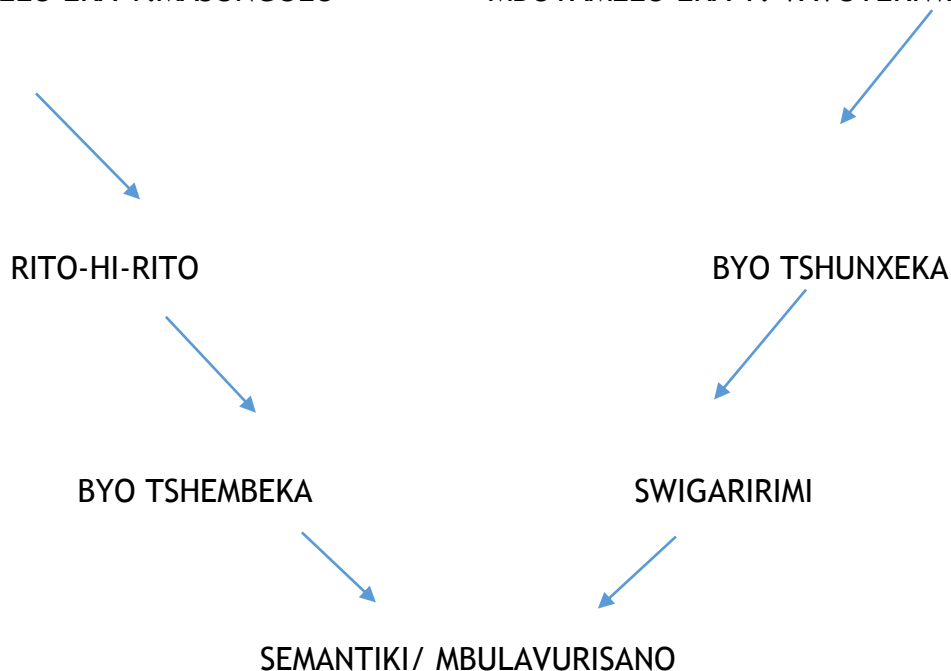
Eka mbulavulo ku hlamuseriwa timhaka ta mipfumawulo ya marito, swivumbeko swa marito, vulongoloxamarito na swihlawulekisi swin'wana swa ririmi. Nida u tlhela a kombisa leswaku nhlamuselo na yona i xiphemu xa nkoka xa ririmi lexi faneleke ku tekeriwa enhlokweni. Xin'wana na xin'wana lexi tsariweke xi fanele ku twisiseka. Leswi vulaka leswaku nhlamuselo i mhaka yikulu eka vuhundzuluxi. Xiphemu xa vunharhu lexi boxiweke hi Nida hi lexi vuriwaka "*connotation*" hi Xinghezi. Leswi swi vula timhaka tin'wana leti nga ni vuxaka ni nhlamuselo kumbe marito yo karhi lama tirhisiweke eka tsalwa. Hileswaku munhu u kuma miehleketo yo karhi loko a ringeta ku kuma nhlamuselo ya rito kumbe xivulwa xo karhi hambu swi nga tsariwangi.

Newmark na yena hi un’wana loyi a gingirikeke eka nhluvukiso wa thiyori leyi. Newmark (1981) u ava vuhundzuluxi hi swiphemu swimbirhi ku nga semantiki na mbulavurisano, leswi yelanaka swinene na mavonelo ya Nida ya ndzingano wa xivumbeko xo yelana ni xo hundzuka. Eka vuhundzuluxi bya semantiki, Newmark (1981) u hlamusela leswaku muhundzuluxo wu yelana swinene eka swivumbeko swa semantiki na vulongoloxamarito na leswi vuriwaka eka tsalwa ro sungula, kasi lebya mbulavurisano u ri byi ringeta hi matimba ku tisa switandzhaku swo fana na leswi kumekaka eka tsalwa ro sungula eka vahlayi, kambe muhundzuluxi u tshunxekile ku tirhisa marito ya yena.

Hi ta xiya xifaniso xa (Newmark, 1981:39) laha hansi:

MBOYAMELO EKA T.MASUNGULO

MBOYAMELO EKA T. VAVUYERIWA

Xif. 1: Tindlela timbirhi ta Newmark eka vuhundzuluxi

Xifaniso lexi xi kombisa leswaku vuhundzuluxi bya semantiki byi voyamerile eka tsalwa ro sungula kasi bya mbulavurisano byi voyamerile ngopfu eka ririmi ra vaakatiko. Loko hi languta swa ndhavuko, tsalwa leri landzelelaka maendlelo ya semantiki a ri fanelangi ku hambana na lero sungula. Leswi swi vula leswaku ndhavuko lowu hundziseriwaka eka

vavulavuri a hi lowo huma eka ririmi ra vona, kambe hi lowa ririmi ra vambe. Eka muhundzuluxo wa mbulavurisano ku nghanisiwa swilo leswi humaka eka ndhavuko wa vaakatiko. Munday (2012) u kombisa leswaku ku ya hi thiyori leyi, muhundzuluxo wa semantiki wa phyama lero a wu na matimba yo fana na tsalwa ro sungula kasi eka muhundzuluxo wa mbulavurisano ku na ku vuyeriwa ko karhi hi tlhelo ra ku va swi ri erivaleni.

Xin'wana lexi kombisiwaka hi xidyondzeki lexi mayelana na thiyori leyi hileswaku eka semantiki, vuhundzuluxi bya kona byi mpfilunganile naswona byi thatheriwile kasi eka mbulavurisano vuhundzuluxi bya kona byi oloville naswona bya kongoma, hambileswi byi siyaka byin'wana vuxokoxoko bya nkoka. Vuhundzuluxi bya semantiki byi tshembekile hikuva muhundzuluxi a nga fanelanga ku siya xin'wana na xin'wana lexi nga eka tsalwa ro sungula. Hi tlhelo lerin'wana, vuhundzuluxi bya mbulavurisano a byi boheleli muhundzuluxi ku va a landzelela ndlela yo karhi. Leswi swi vula leswaku muhundzuluxi u tshunxekile ku tirhisa vutshila bya yena ku hundzisa hungu ra le ka tsalwa ro sungula. Hileswaku muhundzuluxi a nga tirhisa ririmi hi ndlela leyi a yi lavaka, xikulu a karhi a hundzisa timhaka ta nkoka eka vahlayi.

1.3.2. Tithiyori ta matirhiselo/Ntirho wa tsalwa

Tithiyori leti welaka eka muxaka lowu ti katsa thiyori ya xikongomelo “*skopos*”, ya matsalwa “*text-type*” na ya migingiriko ya vuhundzuluxi “*translational action*”. Tithiyori leti ti tekela enhlokweni mhaka ya mindhavuko yo hambana ya vanhu ematshan'wini yo languta swa xilingwistiki ntsena. Tithiyori leti ti na masungulo ya tona eJarimani hi malembe ya va1970s-1980s (Munday 2012). Xin'wana lexi langutiwaka i ntirho wa ririmi eka timhaka ta vuhundzuluxi. Tithiyori ta muxaka lowu ti teka vuhundzuluxi tanihi ndlela ya mbulavurisano laha tinhlamuselo ta tsalwa ti faneleke ku twisisiwa hi ku landza ntirho wa tona. Baker na Saldanha (2011: 115) va seketela mhaka leyi loko va ku: “*In a more specific sense, functionalist approaches define translation as a purposeful transcultural activity and argue that the linguistic form of the target*

text is determined by the purpose it is meant to fulfil". Mhaka leyi tiyisiwaka hi marito lama hi leyi ya xikongomelo xa tsalwa. Tithiyori leti boxiweke ti hlohloteriwa hi tithiyori tinharhu ku nga; thiyori ya migingiriko, ya mbulavurisano ni ya ndhavuko. Laha hansi ku ta hlamuseriwa hi tithiyori leti hi yin'weyin'we.

1.3.2.1. Thiyori ya Xikongomelo

Thiyori leyi yi tumbuluxiwile hi Hans J. Vermeer hi malembe ya va1970 naswona yi kongomane na migingiriko na xikongomelo xa vuhundzuluxi. Vito ra thiyori leyi ri huma eka rito ra Xigiriki ra 'Skopos' leri vulaka xikongomelo. Mhaka ya nkoka eka thiyori leyi i xikongomelo xa tsalwa leri hundzuluxiwaka. Muhundzuluxi u tshunxekile ku tirhisa tindlela tin'wana na tin'wana leti amukelekaka leti a vonaka leswaku ti nga swi kota ku fikelela swikongomelo swa tsalwa leri a ri hundzuluxaka. A swi bohi leswaku maendlelo ku va lama ringanisiweke ntsena.

Hi ku ya hi thiyori leyi, muhundzuluxi u leteriwa hi xiyimo xa vavuyeriwa leswaku a hlawula ndlela leyi va nga yi twisisaka hi ku olova. Xikombiso: A nga nyika nkomiso, ku hundzuluxa tsalwa hinkwaro kumbe ku hlela ntirho wa yena nakambe. Hileswaku ku langutiwa mbuyelo wa tsalwa ematshan'wini ya maendlelo. Thiyori leyi yi soriwa hi maendlelo yo voyamela eka swa xilingwistiki hikuva yi lahla tinhlamuselo tin'wana ta nkoka naswona vahlayi a va swi koti ku khumbeka ku fana na le ka tsalwa ro sungula (Newmark, 1991; eka Baker, 2005).

Thiyori ya Skopos yi nga tekiwa tanihi xiphemu xa thiyori ya migingiriko ya vuhundzuluxi hikuva yi vulavula hi migingiriko ya ku hundzuluxa tsalwa ro sungula naswona ku vulavuriwa hi xikongomelo xa tsalwa leri na mbuyelo wa muhundzuluxo (Munday 2012). Munday u tlhela a kombisa leswaku ku na milawu leyi faneleke ku landzeleriwa eka thiyori leyi. Nawu wo sungula wu vula leswaku Ndzundzuluxo wu va kona hikokwalaho ka xikongomelo xo karhi naswona hi wona wa nkoka ku tlula milawu hinkwayo.

Nawu wa vumbirhi wu vula leswaku tsalwa ra ririmi ra vaakatiko ri fanele ku tisa mahungu eka ndhavuko wa vaakatiko ku fana ni leswi endliwaka hi ririmi na ndhavuko

swa vaakatiko. Nawu lowu i wa nkoka hikokwalaho ka ku va wu kombisa vuxaka exikarhi ka tsalwa ro sungula ni tsalwa ra ririmi ra vaakatiko mayelana na ntirho wa swona eka tindzimi na mindhavuko ya swona. Nawu wa vunharhu wu boxa leswaku a swi bohi leswaku tsalwa ra ririmi ra vaakatiko ri tisa mahungu yo fana kwatsa ni ya le ka tsalwa ro sungula. Leswi vulaka leswaku loko ro hundzuluxiwa ku tlhelela eka ririmi ro sungula ri ta huma ri hambanile na leri a ri hundzuluxeriwile ku suka eka rona eku sunguleni.

Nawu wa vumune wu paluxa leswaku tsalwa ra ririmi ra vaakatiko ri fanele ku va leri vumbaneke, ri twala naswona ri khumba swilaveko swa lava ri amukelaka. Thiyori leyi yi tshikelela leswaku loko tsalwa ri nga fikeleli swilaveko swa vaakatiko ri va ri nga tisi xikongomelo xa rona. Nawu wa vuntlhanu wu vula leswaku Muhundzuluxo wu fanele wu va na ntwanano na tsalwa ro sungula. Marito lama amukeriwaka hi muhundzuluxi ma fanele ma hlamuseriwa leswaku ma twisiwa hi vahlayi va Muhundzuluxo (Munday 2012).

1.3.2.2. Thiyori ya Matsalwa

Thiyori leyi i muxaka wa thiyori ya matirhiselo leyi tshikelelaka mhaka ya ndzingano eka matsalwa. Eka thiyori leyi ku langutiwa tsalwa ri helerile ematshan'wini yo languta mbulavurisano eka xiyimo xa rito ni xivulwa (Reiss, 1977). Reiss u tlhela a nyika na swihlawulekisi swa tsalwa na ndlela leyi vuhundzuluxi byi faneleke ku tihlawulekisa xiswona. Hi ta kanela hi ku komisa swihlawulekisi leswi, ku nga: ku tivisa, maveketelelo ya timhaka, ku tisa ndzhundzuluko wo karhi na ku pfuneta.

1.3.2.2.1. Ku tivisa

Tsalwa leri hundzuluxeriweke ku tivisa swilo swo karhi ri fanele ku fikelela xiyimo xa lero sungula xo hundzisa mahungu ku ya eka vavuyeriwa hi ku hetiseka. Muhundzuluxo wa kona wu fanele ku va lowo vevuka lowu twisisekaka. Tsalwa leri ri fanele ku tivisa vavuyeriwa timhaka tin'wana na tin'wana ta nkoka.

1.3.2.2.2 Maveketelelo ya timhaka

Tsalwa leri yisiwaka eka vaakatiko ri fanele ku hundzisa vuxongi ni vutshila bya tsalwa ro sungula. Muhundzuluxi u fanele a va na mavonelo ya mutsari wo sungula, kambe a ri loyi a kotaka ku veketela timhaka to karhi hi mfanelo.

1.3.2.2.3 Ku tisa ndzhundzuluko wo karhi

Muhundzuluxo wa tsalwa leri kongomaneke na ku tisa ku cinca ko karhi wu fanele wu tisa ku cinca loku na le ka vahlayi lava faneleke ku vuyeriwa hi wona. Hileswaku muhundzuluxo wu fanele ku va na mbuyelo wo fana ni wa tsalwa ro sungula eka vahlayi. Hi nga tlhela hi boxa leswaku muhundzuluxo wun'wana na wun'wana wu boheka ku va na ntirho wo cinca mavonelo na matikhomelo ya vahlayi tanihi le ka tsalwa ra masungulo.

1.3.2.2.4. Ku pfuneta

Eka vuhundzuluxi ku tlhela ku laveka na maendlelo yo pfuneta leswaku marito ya twisiseka hi ku tirhisa swifaniso swa tifilimi na vuyimbeleri. Leswi swi endla leswaku vanhu va vuyeriwa hi vuhundzuluxi (Munday, 2001). Swifaniso swi endla leswaku vanhu va twisisa timhaka hi xihatla.

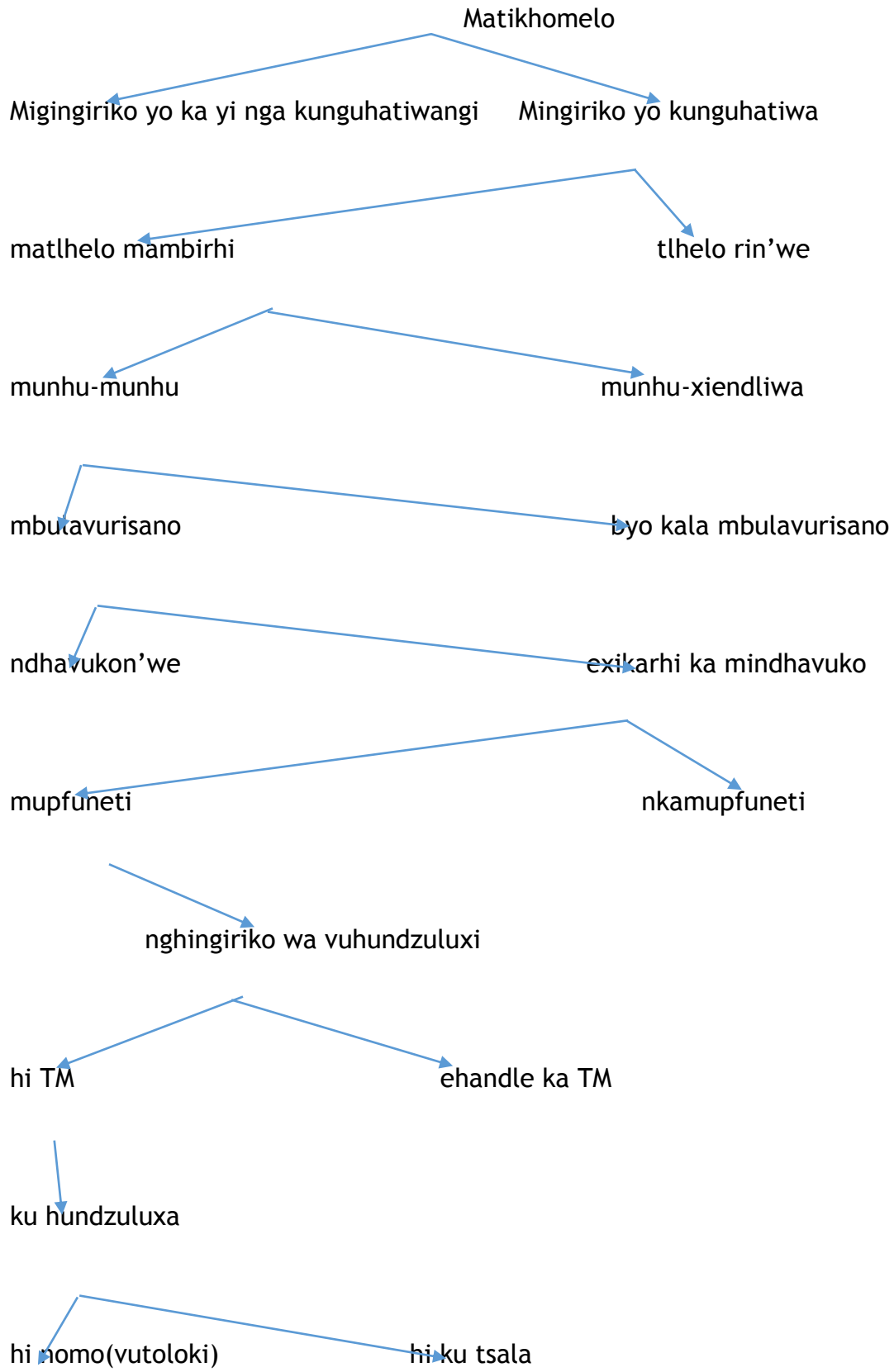
1.3.2.3 Thiyori ya migingiriko ya vuhundzuluxi

Thiyori leyi yi tumbuluxiwile hi Justa Holz-Manttarri naswona yi teka vuhundzuluxi tanihi migingiriko leyi endliwaka hi xikongomelo xo fikelela mburisano exikarhi ka vanhu va mindhavuko yo hambana. Mhaka yikulu leyi tekeriwaka enhlokweni i mbuyelo wa ntirho lowu wa vuhundzuluxi (Holz-Manttarri, 1984 eka Munday, 2012). Thiyori leyi yi tlhela yi languta na xikongomelo xa migingiriko ya ku hundzuluxela mahungu yo karhi ku suka eka tsalwa ro sungula ku ya eka ra vumbirhi. Miehleketo ya thiyori leyi yi hlohloteriwa hi thiyori ya mbulavurisano na thiyori ya migingiriko. Mhaka ya mbulavurisano yi kuceterile xidyondzeki lexi ku va xi tekela enhlokweni swirhalanganyi swa mindhavuko eka ku hundzisa hungu. Magoza lama ya ku hundzisela mahungu eka rixaka rin'wana ya katsaka vanhu vo tanihi mutsari wa tsalwa ro sungula (ST),

muhundzuluxi wa tsalwa rolero na muamukeri wa mahungu ya tsalwa leri hundzuluxiweke.

Thiyori leyi yi tiyisisa nakambe mhaka ya leswaku tsalwa leri hundzuluxeriweke (TT) ri fanele ku va leri vulavulaka leswi twalaka eka muhlayi. Swilo leswi languteriwaka eka mhaka leyi i xivumbeko na muxaka wa tsalwa naswona swi landzelela timhaka leti amukelekaka eka ndhavuko wa lava vuyeriwaka hi vuhundzuluxi lebyi. Ntirho lowu wu fanele wu tirhiwa hi muhundzuluxi loyi a nga na ntokoto eka vuhundzuluxi lero timhaka leti khumbaka mindhavuko yo hambana ti fanele ti huma hi ndlela leyi amukelekaka (As-Safi, 2011).

Nord (2007) u hlamusela leswaku magoza ya ku hundzuluxa i migingiriko leyi nga na xikongomelo, naswona migingiriko leyi yi nga pimanisiwa ni matikhomelo yo karhi. Vuhundzuluxi byi tlhela byi tekiwa tanihi ku burisana exikarhi ka mindhavuko yo hambana. Leswi swi paluxiwa hi ku tirhisa xifaniso lexi nga laha hansi:

Xifaniso lexi xi hlamusela vuhundzuluxi tanihi mbulavurisano wo pfunetiwa. Xifaniso lexi xi kombisa leswaku vuhundzuluxi lebyi hundzisaka mahungu ya nkoka hi lebyi bya matlhelo mambirhi lebyi kumekaka exikarhi ka mitlawa mimbirhi. Vuhundzuluxi lebyi byi hlanganisa mindhavuko mimbirhi yo hambana hi ku va ku tirha mutoloki kumbe muhundzuluxi ku hundzisa mahungu ya nkoka eka lava faneleke ku vuyeriwa. Leswi swi vula leswaku muhundzuluxi wa matsalwa u fanele ku tiva mindhavuko mimbirhi leyi khumbekaka. Ntirho lowu wu humelela ntsena loko ku ri na tsalwa leri tsariweke hi ririmi rimbe leri faneleke ku hundzuluxeriwa eka ririmi ra vumbirhi. Loko ku ri hava muhundzuluxi, tsalwa leri tsariweke hi ririmi rimbe a ri nge pfuni helo. Xin'wana lexi kombisiweke eka xifaniso lexi hileswaku vuhundzuluxi ku nga va lebyi tsariweke kumbe bya nomo laha muhundzuluxi kumbe mutoloki a gingirikaka ku cinca mahungu ya tsalwa kumbe ya mbulavulo ku ya eka ririmi ra vumbirhi.

Tithiyori leti hlamuseriweke laha henhla hi tona leti ndzavisiso lowu wu simekiweke eka tona. Thiyori ya lingwistiki yi hlawuriwile hikokwalaho ka leswaku ndzavisiso lowu wu khumba timhaka ta swa ririmi. Ndzavisiso lowu wu languta hilaha ririmi ri tirhisiwaka hakona loko ku hundzuluxiwa switsariwa swo karhi wu ri karhi wu paluxa mitlhontlho leyi ku hlanganiwaka na yona. Ku seketela xiphemu xa swin'wana leswi nga riki swa ririmi leswi katsaka swa ndhavuko ku tlhela ku hlawuriwa thiyori ya matirhiselo/ntirho wa matsalwa. Thiyori leyi yi tekela enhlokweni timhaka ta ndhavuko eka migingiriko ya vuhundzuluxi bya switsariwa.

1.4 XITATIMENTE XA XIPHIQO

Xitatimente xa xiphiso xa ndzavisiso lowu hileswaku ku na mitlhontlho leyi ku hlanganiwaka na yona eka ntirho wa vuhundzuluxi hikokwalaho ka ku hambana ka swiphemu swa xilingwistiki exikarhi ka Xichangana na Xinghezi eZimbabwe. Mihundzuluxo leyi khumbaka Xichangana na Xinghezi a yi eneli naswona a yi hetisekangi,

ngopfungopfu leyi kongomaneke na tidyondzo to karhi to tanihi swa dyondzo, swa xinawu, swa vuhangalasangungu, swa phalamente, swa sayense na thekinoloji na swa vutivindhavuko. Vanhu lava tirhanaka na vuhundzuluxi lebyi va komba ku va va pfumala marito yo tirhisa eka tidyondzo to karhi. Xiphiqo xin'wana i mhaka ya leswaku vahundzuluxi vanyingi lava endlaka mingingiriko ya vuhundzuluxi a va dyondzangi Xichangana eka xiyimo xa le henhla xikan'we ni tidyondzo ta vuhundzuluxi, leswi vulaka leswaku va hlangana na mitlhontlho loko swi fika eka ku tirhisa swilaveko leswi faneleke swa vuhundzuluxi. Mhaka yin'wana hileswaku matsalelo ya Xichangana a ya se ringanisiwa leswi hetisekeke. Vahundzuluxi van'wana a va tekeli enhlokweni matshalatshala lama nga kona. Leswi swi onha switsariwa swo karhi swa ximfumo. Ku ya emahlweni, ku tlhela ku va na mitlhontlho leyi vangiwaka hi ku hambana ka mindhavuko exikarhi ka Xichangana na tindzimi tin'wana ta le Zimbabwe, ngopfungopfu Xinghezi. Vahundzuluxi van'wana lava tirhanaka no hundzuluxa matsalwa a va na vutivi lebyi hetisekeke mayelana ni mindhavuko leyi khumbekaka, ngopfungopfu wa Xichangana. Hikokwalaho ka xiyimo lexi ku va na xiphiqo xo kuma marito lama nga na ndzingano hi Xinghezi. Swiphemu swin'wana swa ndhavuko swi tlhela swi komba ku ka swi nga hundzuluxeki.

1.5. SWIKONGOMELO SWA NDZAVISISO

1.5.1 Xikongomelonkulu xa ndzavisiso

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku kanela hi yin'wana ya mitlhontlho ya swa ririmi na swa ndhavuko leswi ku hlanganiwaka na swona eka vuhundzuluxi lebyi khumbaka Xinghezi na Xichangana.

1.5.2 Swikongomelontsongo swa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu lava ku fikelela swikongomelontsongo leswi landzelaka:

- Ku kana hi mitlhontlho ya swa ririmi leyi ku hlanganiwaka na yona eka vuhundzuluxi lebyi khumbaka Xichangana na Xinghezi.
- Ku lavisisa yin'wana ya mitlhontlho leyi katsaka swa mindhavuko leyi kumekaka eka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana.
- Ku Kanela maqhingha lama nga tirhisiwaka ku ahlula mitlhontlho ya swa vuhundzuluxi eka Xichangana na Xinghezi.
- Ku hlohlotela ku tekeriwa enhlokweni ka dyondzo ya vuhundzuluxi eka Xichangana na Xinghezi.
- Ku nyika swibumabumelo mayelana ni marito/matheme lama nga tirhisiwaka na othogirafu yin'we leyi ringanisiweke leswi nga tirhisiwaka eka vuhundzuluxi bya switsariwa leswi khumbaka tindzimi ta Xinghezi na Xichangana.

1.6. SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

Ndzavisiso wun'wana ni wun'wana wu leteriwa hi swivutiso swo karhi ku va wu kota ku humelela. Swivutiso leswi swi fanele ku hlamuriwa eku heteleleni ka ndzavisiso ku vona loko swikongomelo swa ndzavisiso swi fikeleriwele. Hi ku languta swiphiso leswi boxiweke laha henhla, ndzavisiso lowu wu ta hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Xana mitlhontlho ya swa ririmi leyi ku hlanganiwanaka na yona eka vuhundzuluxi lebyi khumbaka Xichangana na Xinghezi eZimbabwe hi yihi?

- Hi yihi mitlhontlho leyi khumbaka swa ndhavuko leyi ku hlanganiwaka na yona eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi eZimbabwe?
- Ku nga tirhisiwa maqhingha wahi ku ahlula mitlhontlho ya swa ririmi na swa ndhavuko eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi eZimbabwe?
- Ku nga endliwa yini ku hlohlotela ku tekeriwa enhlokweni ka dyondzo ya vuhundzuluxi eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi?
- Hi wahi marito na othogirafu leswi nga tirhisiwaka hi vahundzuluxi va Xichangana?

1.7. LESWI EHLEKETELERIWAKA

Ku na swilo swo tala leswi languteriwaka loko swi fika eka timhaka ta vuhundzuluxi bya switsariwa swo hambanahambana. Eka ndzavisiso lowu ku ehleketeleriwa leswaku vahundzuluxi va hlangana na mitlhontlho ya swa ririmi na ndhavuko loko va hundzuluxa switsariwa exikarhi ka Xichangana na Xinghezi. Nakambe ku tlhela ku ehleketeleriwa leswaku matsalelo/othogirafu na marito leswi tirhisiwaka a swi enelangi naswona vahundzuluxi vo hambana va tirhisa matsalelo yo hambana loko va nghenelela eka migingiriko ya vuhundzuluxi.

1.8 NKOKA WA NDZAVISISO LOWU

Ndzavisiso lowu wu ta engetela vutivi lebyintshwa eka dyondzo ya vuhundzuluxi, ngopfungopfu eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi eZimbabwe. Vulavisisi lebyi

byi ta vuyerisa vahundzuluxi hikuva byi ta paluxa mitlhontlho ya swa ririmi na swin'wana swa ndhavuko leswi kavanyetaka ntirho wa vuhundzuluxi eka Xichangana. Ndzavisiso wa muxaka lowu i wa nkoka eka vahundzuluxi na lava va va tirhelaka hikuva wu ta endla leswaku va antswisa mitirho ya vona hikokwalaho ka ku leteriwa hi maqhingha lama nga ta paluxiwa eka dyondzo leyi. Xin'wana lexi nga xa nkoka eka vulavisisi lebyi hileswaku byi ta pfuna van'watindzimi na lava tinghenisaka eka migingiriko ya vuhundzuluxi ku hangalasa matsalelo lamanene ya Xichangana lama amukelekaka tanihileswi vanhu va tirhisaka marin'wana yo hambanahambana eka ririmi rin'we. Leswi swi nga tlhela swi pfuna vadyondzisi va le swikolweni na valeteri va le ka tikholichi na tiyunivhesiti leswaku va tiyisa mhaka yo tirhisa ririmi ro ringanisiwa.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna rixaka na mavandla lama tiyimeleke hi woxe hi tlhelo ra vutumbuluxi bya theminoloji leyi kongomaneke ni dyondzo yo karhi. Matheme ya nkoka ya ta bumabumeriwa leswaku ya tirhisiwa eka swiyenge swo tanihi swa dyondzo, rihanyu, sayense na thekinoloji, xinawu, swihangalasangungu, mabindzu na swin'wana. Vulavisisi lebyi byi ta tlhela byi tlhontlha valavisisi van'wana leswaku va yisa emahlweni hi vutshuri bya theminoloji ya swiyenge swin'wana leyi kayivelaka eka Xichangana. EZimbabwe vuhundzuluxi a byi se tekeriwa enhlokweni tanihi dyondzo ya nkoka leyi nga tiyimelaka yi ri yoxe. Hikokwalaho ka xiyimo lexi ndzavisiso lowu wu ta paluxa nkoka wa ku va mhaka ya vuhundzuluxi yi tekiwa tanihi dyondzo leyi nga tiyimelaka yi ri yoxe. Leyi i mhaka ya risima eka nhluvukiso wa ririmi na ndhavuko swa Xichangana. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna leswaku dyondzo ya vuhundzuluxi yi nghenisiwa eka tiyunivhesiti na tikholichi to karhi tanihi purogireme leyi tiyimeleke.

Ndzavisiso wa muxaka lowu wu tlhela wu pfuna rixaka leswaku ri swi twisisa leswaku vuhundzuluxi i mhaka yo nonohwa leyi lavaka vanhu lava nga na ntokoto. Leswi swi humelela hi ku va wu kombisile mavangwa lama nga kona loko vuhundzuluxi byo endliwa hi mani na mani hambu ku ri lava nga riki na vuswikoti. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu kombisa swihlawulekisi swa nkoka leswi vahundzuluxi va faneleke ku va na swona. Xiyimo xa ku va ririmi leri a ri nga dyondziwi no dyondzisiwa eka tintangha ta le henhla

xi komba nkoka wa ndzavisiso lowu hikuva wu ta komba swilo leswi bohaka leswaku ku va na matsalelo yo ringanisiwa eka swiyenge hinkwaswo swa tiko.

1.9. MINDZILEKANO/VUANDLALO BYA NDZAVISISO LOWU

Ndzavisiso lowu wu wela eka dyondzo ya Vuhundzuluxi leyi tiviwaka hi mavito ya Dyondzo ya Vuhundzuluxi kumbe lingwistiki ya swa ndhavuko “*Applied Cultural linguistics*”. Ndzavisiso lowu wu kana hi mitlhontlho ya swa ririmi na swa ndhavuko leswi kumekaka eka vuhundzuluxi lebyi katsaka Xichangana xa Zimbabwe. Mihundzuluxo leyi nga ta langutiwa hi leyi sukaka eka Xinghezi na/kumbe tindzimi tin’wana ku ya eka Xichangana kumbe ku suka eka Xichangana ku ya eka Xinghezi. Vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu byi hlengeletiwile eZimbabwe eswifundzeni swa Chiredzi na N`wanedzi laha ku kumekaka Machangana hi xitalo. Handle ka swifundza leswi, ndzavisiso wu tlhele wu endlwa na le ka tindhawu tin’wana to fana na Yunivhesiti ya Great Zimbabwe. Switsariwa leswi khumbaka mihundzuluxo yin’wana ya Xichangana leyi endlweke eka dyondzo, vumbiwa, vuhaxi, rihanyu na swin’wana swi tirhisiwile. Eka swa ririmi ku langutiwa mitlhontlho eka swiyimo swa vuvulavuri swo tanihi fonoloji, mofoloji, vulongoloxamarito, semantiki, swigaririmi na othogirafu eka mihundzuluxo yo hambana leyi longoloxiweke laha henhla.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu languta eka swa ndhavuko laha ku kaneriweke ntsena mitlhontlho leyi ku hlanganiwaka na yona loko ku hundzuluxeriwa timhaka ta mfuwo wa rixaka to tanihi mitsheketo, swivuriso, swivulavulelo, mitolovelu ya ndhavuko, swiyila, swikhohlwakhohlwani ni swa vukhongeri bya xintu.

1.10. TINHLAMUSELO TA MATHEME

Eka xiyenge lexi ku hlamuseriwa matheme ya nkoka lama tirhisiweke ngopfu eka ndzavisiso lowu. Nkoka wa xiyenge lexi i ku endlwela leswaku matheme lama ya twisiseka kahle ku ya hileswi ya tirhisiweke hakona eka ndzavisiso lowu. Leswi i swa nkoka hikuva matirhiselo ya wona ya nga hambana na matirhiselo ya wona ya ntolovelu. Xin’wana hileswaku dyondzo yin’wana na yin’wana yi na matheme ya yona lama tinhlamuselo ta

wona ti nga faniki leswi hetisekeke na matirhiselo ya wona eka tidyondzo tin'wana. Heisler (1994:106) u vula leswi “*This section is meant to clarify key concepts used in this study so that readers can understand the context in which these concepts were used or their unusual restricted meaning*”. Marito lawa ya tshikelela leswaku matirhiselo ya theme ro karhi ya hambana ku ya hi tindhawu laha ri tirhisiwaka kona. Tindzimana leti landzelaka ti hlamusela na ku tshaha miehleketo ya vatsari van'wana hi mayelana ni matheme lama.

1.10.1 Vuhundzuluxi

Vuhundzuluxi i theme leri hi Xinghezi va nge i *Translation* naswona leri kongomisaka eka ku hundzuluxa mahungu lama tsariweke hi ririmi rin'wana ku ya eka rin'wana. Hileswaku ku hundzuluxeriwa switsariwa swa ririmi rimbe leri vaakatiko va nga ri tiviki leswaku va ta vuyeriwa. Shepherd (1996:1057) u seketela loko a ku “*translation is the art of rendering speech or writing into another language*”. Ntshaho lowu wu kongomisa eka ku hundzuluxiwa ka mbulavulo kumbe tsalwa ku ya eka ririmi rin'wana naswona ku ri mhaka leyi lavaka vutshila. Vuhundzuluxi i mhaka leyi vangiwaka hi ku hambana ka tindzimi na mindhavuko ya vanhu laha misaveni. Munday (2012: 8) u hlamusela vuhundzuluxi loko a ku: “*The process of translation between two different written languages involves the changing of an original written text (the source text or ST) in the original verbal language (the source language or SL) into a written text (the target text or TT) in a different verbal language (the target language or TL)*”. Marito lama ya paluxa leswaku vuhundzuluxi i ku cinca marito ya ririmi leri tsariweke ehansi ku ya eka ririmi ra vumbirhi. Leswi swi nga endliwa na le ka ririmi leri vulavuriwaka hi nomo ntsena.

Vuhundzuluxi byi nga hlamuseriwa tanihi ku hundzisa tinhlamuselo ta mbulavulo wa ririmi ro karhi ku ya eka ririmi rin'wana. Hi marito man'wana, ku nga va ku ri ku lava tinhlamuselo leti yelanaka eka swiphemu swo hambana swa tindzimi leti khumbekaka (Peter Newman eka Baweja 2011). Baweja u tlhela a engetela leswaku ku fanele ku va

na swihlawulekisi swo yelana eka tsalwa ro sungula ni leri hundzuluxeriweke. Reiss eka Venuti (2000: 160) na yena u tlhela a hlamusela vuhundzuluxi loko a ku “*It is a bilingual mediated process of communication, which ordinarily aims at the production of a TL text that is functionally equivalent to an SL text (2 media: SL and TL+1 medium: the translator, who becomes a secondary sender; thus translating: secondary communication)*”. Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku vuhundzuluxi i ndlela yo burisana ha yona exikarhi ka vavulavuri va tindzimi timbirhi to hambana leyi humelerisiwaka hi muhundzuluxi loyi a nga na vutivi bya tindzimi timbirhi. Muhundzuluxi hi yena a tumbuluxaka tsalwa ra ririmi ra vaakatiko ku suka eka ririmi ro sungula leswaku vahlayi va rona va vuyeriwa ku fana ni vahlayi va tsalwa ro sungula.

1.10.2. Ririmi ro sungula

Theme leri ri aviwile hi swiphemu swimbirhi ku nga *Source* na *Language*. Rito ra *Source* ri kongomisa eka xihlovo laha ku kumekaka swilo swo karhi. Shepherd (1996:1054) u hlamusela xihlovo loko a ku: “*source is a work from which an author takes his or her materials*”. Leswi swi tiyisisa leswaku hilaha ku kumekaka swo karhi. *Language* ku kongomisa eka ririmi. Theme leri loko ri hlanganisiwile ri kongomisa eka ririmi ro sungula kumbe ririmi rimbe leri faneleke ku hundzuluxiwa leswaku vaakatiko va vuyeriwa. Ririmi ro sungula hi rona leri kumekaka eka tsalwa ro sungula leri vuriwaka *Source Text* (ST). Baweja (2011: 23) u hlamusela tsalwa ra ririmi ro sungula loko a ku: “*the source text (the text written in its original language)*”. Leswi swi kombisa leswaku leri i ririmi leri nga twisisiwiki hi vaakatiko loko ri nga se hundzuluxiwa ku ya eka ririmi ra vona. Munday (2012) u tiyisisa leswaku *Source Language* i ririmi ro sungula leri humelerisiwaka hi nomo loko a tirhisa marito ya “*the original verbal language*”. Leri hi rona ririmi leri tsariweke eka matsalwa lama faneleke ku hundzuluxeriwa eka ririmi rin’wana leri tiviwaka hi vaakatiko.

1.10.3 Ririmi ra vavuyeriwa

Target language i ririmi ra vumbirhi leri mahungu ya yisiwaka eka rona loko ya suka eka ririmi ro sungula leswaku vaakatiko va ta vuyeriwa tanihileswi va nga ta va va nga tivi ririmi ro sungula. Munday (2012:8) u seketela loko a ku “...*a different verbal language*”. Leswi swi kombisa leswaku ririmi ra vumbirhi ri hambana ni ro sungula naswona hi leri tiwaka hi vaakatiko. Ririmi leri hi rona leri tirhisiwaka eka tsalwa leri vuriwaka *Target Text* (TT). Baweja (2011:23) u seketela mhaka leyi loko a ku: *the text resulted from its transfer into a meaningful textual unit in the chosen language*”. Marito lama ya tiyisisa leswaku ririmi ra vavuyeriwa i ririmi leri kumekaka eka tsalwa leri hundzuluxeriweke ku suka eka ririmi ro sungula. Hi marito man’wana, hi nga vula leswaku ririmi ra vumbirhi i ririmi ra vaakatiko.

1.10.4. Muhundzuluxi

Theme leri ri kongomisa eka munhu loyi a tirhaka ku hundzuluxa switsariwa ku suka eka ririmi rin’wana ku ya eka rin’wana. Hileswaku u hundzuluxa mahungu ku suka eka ririmi ro sungula ku ya eka ra vumbirhi leri ku nga ra yena hi xitalo. Schleiermacher (1813) eka Munday (2012: 46) u ava tinxaka ta vahundzuluxi ku ya hi matsalwa lama va ma hundzuluxelaka hi ndlela leyi: “(1) *the Dolmetscher, who translate commercial texts; (2) the Ubersetzer’, who works on scholarly and artistic texts*”. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku rixaka ro sungula ra muhundzuluxi hi leri hundzuluxelaka mahungu ya swa mabindzu kasi lera vumbirhi ri kongomene ngopfu ni matsalwa lama ya swa dyondzo ni ya vutshila.

Muhundzuluxi i munhu loyi a faneleke ku va na vutivi lebyi hetisekeke bya tindzimi timbirhi kumbe ku tlula. U fanele nakambe ku va na vutivi bya dyondzo leyi khumbekaka. Leswi swi seketela hi Baweja (2011:84) loko a ku: “...*in addition to a knowledge of two or more Ls involved in translational process, the translator must have a thorough acquaintance with the subject matter concerned*”. Ntshaho lowu wu paluxa swihlawulekisi swa muhundzuluxi leswi kombisaka leswaku mhaka ya nkoka a hi ku tiva tindzimi timbirhi kumbe ku tlula ntsena, kambe na dyondzo yi fanele ku tekeriwa enhlokweni.

1.10.5. Ku tekelela ka mipfumawulo

Ku tekelela ka mipfumawulo i theme leri hi Xinghezi ri vuriwaka *Transliteration* naswona ri kongomisa eka ku va mipfumawulo ya ririmi rimbe yi yelana na ya ririmi ra vumbirhi hi ku va ku lombiwa marito mambe. Leswi swi vula leswaku matsalelo ya marito lama lombiweke ya ta landza matsalelo ya ririmi leri ya lombiweke eka rona. Baker na Saldanha (2009: 193) va seketela loko va ku: “*Phonological correspondence between source and receptor languages are of three major types: (i) transliteration -- such words must usually be borrowed...*”. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku rito ri lombiwa xikan’we na mpfumawulo wa rona ku ya eka ririmi ra vumbirhi, kambe matsalelo hi wona lama cincaka.

Theme leri ri nga hlamuseriwa nakambe tanihi ku tsala rito ro karhi hi ku tirhisa tinhlanga ta ririmi ra vumbirhi. Pearce (2005: 1) u hlamusela theme leri hi ndlela leyi, “*Transliteration is the practice of taking words from one language, written in one alphabet, and putting them in another language with another alphabet*”. Marito lama ma vula leswaku rito rin’we ri ta tsariwa hi ku landza tialifabete ta ririmi ra lava faneleke ku vuyeriwa. Xikombiso, rito ra Xigriki ra ‘*λογος*’ ri nga tsariwa hi alifabete ya Xinghezi ri va *logos*, kambe matwariselo ya kona ya karhi ya yelana. Hi ku languta xikombiso lexi, rito leri nghenisiweke eka tsalwa ra Xinghezi ri tsariwa hi tinhlanga ta Xinghezi leti twisisiwaka hi ku olova hi lava tivaka ririmi leri ematshan’wini yo tirhisa tinhlanga ta Xigiriki leti nga tiviweki hi vavulavuri va Xinghezi.

1.10.6 Ku fambisa mahungu

Ku fambisa mahungu i theme leri vuriwaka *transportation* hi Xinghezi. Theme leri ri kongomisa eka ku rhwala mahungu yo karhi ku suka eka ririmi rin’wana ku ya eka rin’wana. Vuhundzuluxi hi byona lebyi tirhaka mhaka leyi yo hundzisa mahungu ku ya eka vavulavuri va ririmi rin’wana. Lakoff na Johnson (2003) eka Guldin (2012: 42) va

hlamusela leswaku ku na vangwa leri nga kona exikarhi ka tindzimi timbirhi leswi vulaka leswaku ku fanele ku va na ndlela ya ku va mahungu ya nkoka eka ririmi rimbe ya swi kota ku tlulela eka tlhelo lerin'wana leswaku vaakatiko na vona va vuyeriwa hi swo karhi.

Reddy (1979) eka Guldin (2012) u tisa mavonelo ya leswaku vuhundzuluxi i muxaka wa *transportation* hikuva u teka ririmi tanihi nchumu lowu rhwalaka miehleketo leyi yisiwaka eka vahlayi leswaku va ta kota ku vuyeriwa hi swikongomelo swa tsalwa ro sungula/ leri hundzuluxeriwaka. Guldin u tlhela a tiyisisa leswaku *transportation* a yi cinci mahungu lama faneleke ku hundziseriwa eka vahlayi hikokwalaho ka vuhundzuluxi loko a ku: *“Applied to the process of translation this would mean that translation implies the idea of communication as a mere sending. The translator takes ideas out of their containers and puts them into new ones (Reddy, 1979; Lakoff & Johnson, 2003).* Marito lama ya kombisa leswaku mhaka ya nkoka eka theme leri i ku hundzisiwa ka mahungu ku suka eka ririmi rin'wana ku ya eka rin'wana naswona ma fanele ma rhwala nhlamuselo yo fana ni ya le ka tsalwa ro sungula.

1.10.7. Ku rhurhisa

Theme leri ri tiviwa tanihi *transference* hi Xinghezi naswona ri kongomisa eka ku va marito yo karhi ya tekiwa eka ririmi rimbe ya ri tano ku ya eka ririmi ra vumbirhi handle ka ku cinca swin'wana. Ku seketela nhlamuselo leyi, Vermes (2003: 93) u boxa ndlela leyi ku rhurhisa ku humelelaka ha yona loko a ku *“When we decide to incorporate the SL proper name unchanged into the TL text; either because it only contributes its referent to the meaning of the utterance, or because any change would make the processing of the utterance too costly”*. Hi marito lawa, Vermes u kombisa leswaku ku ringeta ku cinca mavito yo karhi eka ririmi ra vavuyeriwa swi nga lahla vahlayi mayelana na munhu loyi a nga le ku vulavuleni swo karhi. Maendlelo yo rhurhisa ma kumeka ngopfu eka mavito ya vanhu lama faneleke ku ka ma nga hundzuluxiwi hi swivangelo swo karhi. Newmark (1988) u hlamusela leswaku theme leri ri tirhisiwa ngopfu loko swi

fika eka ku hundzuluxa mavitavito. Hileswaku loko vito ri nga ri na vuyimeri byo karhi eka tsalwa a hi swa nkoka leswaku ri hundzuluxeriwa hikuva a swi cinci nchumu eka muhundzuluxo wa kona. Xikombiso, vito ra **John** eka tsalwa ra Xinghezi ri nga tlhela ri tsariwa tanihi **John** hi Xichangana.

1.10.8. Ndzingano wa vuhundzuluxi

Theme leri ri kongomisa eka ku ringana loku nga kona exikarhi ka marito, swivulwa kumbe matsalwa mambirhi, ku nga lero sungula xikan'we ni muhundzuluxo wa rona. Ku na tinxaka timbirhi ta theme leri, ku nga ndzingano wa xivumbeko na ndzingano wo hundzukahundzuka ku ya hi Nida (1964). Rixaka ro sungula ri kongomisa eka ku ringana hi ku landza maendlelo ya rito hi rito. Marito, swiphemu swa swivulwa na tinhlamuselo ta kona a swi fanelangi ku hambana. Nida (1964: 159) u seketela miehleketo leyi loko a ku: *“Formal equivalence focuses on the message itself, in both form and content...one is concerned that the message in the receptor language should match as closely as possible the different elements in the source language.”* Ntshaho lowu wu paluxa leswaku ku hambana ku fanele ku va kuntsongo swinene loko ko tshuka ku va kona.

Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi thiyori ya Newmark (1981) ya vuhundzuluxi bya semantiki ni bya mbulavurisano eka Baweja (2011). *Formal equivalence* yi yelanisiwa na *Semantic translation* laha muhundzuluxo wu faneleke ku voyamela eka tsalwa ro sungula naswona wu nga cinci nhlamuselo ya tsalwa leri. Hileswaku muhundzuluxi u fanele a va na vutshembeki byo helela entirhweni wa yena wa ku hundzuluxa hi ku landzelela hinkwaswo leswi kumekaka eka tsalwa ro sungula. Ku hava ku thathela kumbe ku tirhisa ririmi ro hambana na leri tirhisiweke eka tsalwa ro sungula.

Rixaka ra vumbirhi ri kongomisa eka ku ringana hi tlhelo ra mongo wa tsalwa. A hi swa nkoka ku hundzuluxela rito hi rito eka muxaka lowu. Munday (2012: 67) u seketela mhaka leyi loko a ku: *“dynamic, later ‘functional’ equivalence is based on what Nida*

calls ‘the principle of equivalent effect’, where the relationship between receptor and message should be substantially the same as that which existed between the original receptors and the message”. Marito lama ya tiyisa leswaku mhaka yikulu i mongo wa tsalwa lowu faneleke ku khumba xiviri xa vahlayi va muhundzuluxo swi endla onge va lo hlaya tsalwa ro sungula.

Ndzingano wo hundzukahundzuka i theme leri nga tlhelaka ri yelanisiwa na thiyori ya Newmark ya vuhundzuluxi bya mbulavurisano. Eka maendlelo lama a swi bohi leswaku muhundzuluxo wu fana na tsalwa ro sungula rito hi rito. Muhundzuluxi u tshunxekile ku veketela timhaka hilaha a vonaka hakona hi ku voyamela eka ririmi na ndhavuko swa vaakatiko. Mhaka yikulu i ku hundzisa mahungu eka vahlayi. Munday (2012: 70) u seketela loko a ku: *“this description of communicative translation resembles Nida`s dynamic equivalence in the effect it is trying to create on the TT reader,...”*. Hi ntshaho lowu, Munday u tiyisisa leswaku mhaka yikulu i ku hundzisela mongo wa tsalwa eka vahlayi va muhundzuluxo. Muhundzuluxo wa muxaka lowu wu va wu ri karhi wu twisiseka hi ku olova tanihleswi wu voyameleke eka vahlayi.

Hambiswiritano, Koller (1979:187-91) u boxa tinxaka ta ntlhanu leti landzelaka ta ndzingano: Ndzingano wa xivumbeko, ndzingano wa pragimatiki/mbulavurisano; lowu fanaka na ndzingano wo hundzukahundzuka lowu vuriwaka *dynamic equivalence* hi Xinghezi, ndzingano wa *“text-normative”*; lowu khumbaka timhaka ta matsalwa, ndzingano wa *“denotative” equivalence*; lowu vulavulaka hi tinhlamuselo ta switsariwa kumbe matsalwa, na ndzingano wa *“connotative”*; lowu yelanaka na nhlawulo wa marito man’wana lama nga vulaka mhaka yo karhi.

Ndzingano wa vuhundzuluxi wu tekiwa tanihi magoza yo huma na muhundzuluxo lowu ringanaka ni tsalwa ro sungula, naswona vuhundzuluxi bya kona byi fanele ku va byi tisa mbulavurisano wo antswa exikarhi ka vavulavuri va tindzimi timbirhi. Ivir (1981: 51) u seketela hi ndlela leyi *“This latter view of translation is the communicative view, and*

it sees, translation equivalence not as a static relationship between pairs of texts in different languages but rather as a product of the dynamic process of communication between the sender of the original message and the ultimate receivers of the translated message via the translator,...”. Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ndzingano wa vuhundzuluxi i magoza lama tekiwaka hi muhundzuluxi leswaku vaakatiko va vuyeriwa hi mahungu yo karhi yo huma eka tsalwa ra ririmi ra vambe. Hileswaku muhundzuluxi u tirha ku hundzisa mahungu hi ririmi leri tiviwaka hi vaakatiko.

1.10.9 Ku tekelela

Ku tekelela i theme leri vulaka magoza ya ku va ku hundzuluxiwa marito yo karhi lama ya nga kumekiki eka ndhavuko wa vavulavuri va ririmi ra vumbirhi. Leswi swi humelela loko ku hlamuseriwa hi mhaka leyi humelelaka eka tsalwa ra ndhavuko wa vambe, kambe swi nga humeleli eka ndhavuko wa lava faneleke ku vuyeriwa hi tsalwa leri hundzuluxeriwaka. Darbelnet (1958) eka Baker na Saldanha (2011: 3) u seketela mhaka leyi loko a ku: *“adaptation is a procedure which can be used whenever the context referred to in the original text does not exist in the culture of the target text, thereby necessitating some form of recreation”*. Marito lama ya kombisa leswaku ku tekelela i ku ngenisa marito mantshwa lama a ma nga ri kona eka ririmi ra vaakatiko eku sunguleni hi ndlela leyi amukelekaka hi ndhavuko wa vona.

Vinay na Darbelnet (1995: 338) va tlhela va tiyisisa nhlamuselo ya theme leri loko va ku: *“...The translation method of creating an equivalence of the same value applicable to a different situation than that of the source language”*. Leswi swi kombisa leswaku mhaka yikulu i ku ringeta ku lava swilo swo ringana leswi yelanaka hi xiyimo eka ririmi kumbe ndhavuko wa vaakatiko ni le ka ririmi na ndhavuko swa tsalwa ro sungula. Ku tekelela yi nga tlhela yi hlamuseriwa tanihi mhaka leyi humelelaka hikokwalaho ka ku pfumaleka ka marito yo ringana hi tinhlamuselo kumbe laha mindhavuko yi hambanelaka kule. Yi nga tlhela yi humelela loko mahungu ya tsaleriwa vahlayi vo hambana ni lava va tsalwa ro sungula. Hileswaku i mhaka leyi humelelaka hi ku va

muhundzuluxi a tiva leswi languteriwaka hi vahlayi va muhundzuluxo wa kona nakambe loko a tiva tinhlamuselo na swikongomelo swa tsalwa ro sungula xikan'we ni swa tsalwa leri hundzuluxiweke (Baker na Saldanha 2011).

1.10.10. Ku vuyeriwa hi muhundzuluxo

Theme leri ri kongomisa eka ku vuyeriwa loku nga kona hikokwalaho ko va ku ri na ku ndlandlamuxiwa eka nhlamuselo ya rito kumbe xivulwahava lexi hundzuluxiwaka. As-Safi (2011: 6) u seketela loko a ku: *“for the translator can at times enrich or clarify the SL text. Moreover, what is often seen as ‘lost’ from the SL context may be replaced in the TL context”*. Hi marito lama, As-Safi u kombisa leswaku ku vuyeriwa ku va kona hikokwalaho ka ku va muhundzuluxi a basisa timhaka leswaku ti twala ku tlula hambani ni le ka tsalwa ro sungula. Eka ku vuyeriwa vahlayi va twisisa hi ndlela yo antswa hikuva ku engeteleriwa vuxokoxoko byo karhi eka tsalwa ra ririmi ra vumbirhi.

1.10.11 Lahleko wa muhundzuluxo

Theme leri ri vula ku lahlekeriwa hi nhlamuselo loku humeelaka loko ku wisiwa swiphemu swo karhi swa nhlamuselo hi nkarhi lowu ku hundzuluxewaka tsalwa ro karhi. Leswi swi humelerisiwa hi muhundzuluxi loko a hambukanyana eka leswi tsalwa ri vulavulaka hi swona. Muhundzuluxi wa swi kota nakambe ku pfumala marito ivi a tlula swilo swin'wana swa nkoka (Bassnett, 1991). Lahleko eka muhundzuluxo wu nga aviwa hi tinxaka timbirhi leti ku nga lahleko lowu nga papalatekiki na lahleko lowu papalatekaka. Muxaka wo sungula hi lowu humeelaka hikokwalaho ka ku hambana ka tindzimi timbirhi. As-Safi (2011) u seketela mhaka leyi loko a ku *“inevitable loss: It occurs because of the divergent systems of the two languages regardless of the skill and competence of the translator who cannot establish equivalence and therefore resorts to compensatory strategies”*. Leswi swi vula leswaku muxaka lowu a wu papalateki hikokwalaho ka xiyimo xa ku hambana ka swivumbeko swa tindzimi timbirhi. Leswi swi komba leswaku hambani muhundzuluxi a ri ni ntokoto swi nga endleka a fika laha a bohekaka ku lahlekeriwa hi swo karhi.

Rixaka ra vumbirhi ri kongomisa eka ku va muhundzuluxi a tsandzeka ku lava tindlela to fanela to hundzuluxa matsalwa ha tona. As-Safi (2011:76) u tlhela a tiyisa nhlamuselo ya muxaka lowu loko a ku *“avertable loss which is attributed to translator’s failure to find the appropriate equivalence. Both kinds of loss can be seen on all levels”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ku lahlekeriwa hi muhundzuluxo ka muxaka lowu i xihoxo xa muhundzuluxi loyi a tsandzekaka ku kuma marito lama yelanaka ni ya tsalwa ro sungula.

Ehandle ka ku va na tinxaka timbirhi ta ku lahlekeriwa hi muhundzuluxo, ku tlhela ku va na ku lahlekeriwa loku eka swiyimo swo hambana swa vuvulavuri ni swa matsalwa: Ku na ku lahlekeriwa eka xiyimo xa xivumbeko xa marito, laha swi tikaka hikokwalaho ka ku hambana ka swivumbeko swa marito ya tindzimi timbirhi; ku lahlekeriwa eka vulongoloxamrito, laha malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa ya hambanaka ku ya hi ku hambana ka tindzimi; ku lahlekeriwa eka tinhlamuselo ta marito kumbe swivulwa, laha marito kumbe swivulwa swi vulaka swo hambana; na ku lahlekeriwa eka xiyimo xa tsalwa hi roxe, laha mahungu ma nga hundzisiwiki hi ndlela leyi ma tsariweke ha yona eka tsalwa ro sungula(As-Safi 2011).

1.10.12 Nkavuhundzuluxeki

Theme leri ri kongomisa eka xiyimo xa ku va marito, swivulwahava kumbe swiphemu swa swivulwa na timhaka tin’wana ta ndhavuko swi nga hundzuluxeki ku suka eka ririmi rin’wana ku ya eka rin’wana. Theme leri ri aviwa hi tinxaka timbirhi ku nga xa lingwistiki ni xa ndhavuko. Catford eka Bassnett (1991:34) u hlamusela theme leri hi ndlela leyi: *“Linguistic untranslatability occurs when there are no grammatical or syntactic equivalents in the TL. Cultural differences pave the way for cultural untranslatability”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku xivangelo xa ku va mahungu yo

karhi ya tika ku ma hundzuluxa i mpfumaleko wa ndzingano eka vuvulavuri bya tindzimi timbirhi xikan'we ni ku hambana ka mindhavuko.

1.10.13 Ku sivana ka swihluvi swa mbulavulo

Theme leri ri kongomisa eka ku siva rito ra le ka tsalwa ro sungula hi rito ro huma eka ririmi ra vaakatiko leri welaka eka xihluvi xa mbulavulo xo hambana ni lexo sungula. Hileswaku xihluvi xa mbulavulo lexi tsariweke eka tsalwa ro sungula xa hundzuluxiwa hi ku tirhisa xin'wana xihluvi xa mbulavulo kumbe swivumbeko swin'wana eka tsalwa ra ririmi ra vumbirhi (Baweja 2011). Handle ka mavonelo lawa ya kombisiweke, Munday (2012: 87) u tlhela a seketela nhlamuselo ya Baweja loko a ku: *“this is change of one part of speech for another (e.g. noun for verb) without changing the sense”*. Ntshaho lowu wu paluxa leswaku xihluvi xa mbulavulo xa le ka tsalwa rimbe xi nga swi kota ku siviwa hi xihluvi xin'wana xa mbulavulo eka ririmi ra vumbirhi, kambe mongo wu tama wa ha ri wa lowuya wo sungula. Munday u tlhela a hlamusela leswaku mhaka leyi yi nga humelela hi ku boheka hikokwalaho ka xivumbeko xa tindzimi to hambana kumbe hi ku tilavela ntsena.

1.11 MAAVANYISELO YA NDZAVISISO LOWU

Ndzima ya 1: Eka ndzima leyi ya manghenelo ku hlamuseriwa matimundzhaku ya ndzavisiso. Ku yiwa emahlweni ku boxiwa swilo leswi susumeteke ku endliwa ka ndzavisiso xikan'we na ku boxiwa ka xa xiphiso. Xin'wana lexi kaneriweke eka ndzima leyi i tithiyori leti tirhisiweke eka dyondzo ya vuhundzuluxi. Ku tlhela ku nyikiwa na swikongomelo swa ndzavisiso leswi nga landzeriwa hi ku longoloxiwa ka swivutiso swa

ndzavisiso lowu. Ndzima leyi yi tlhela yi paluxa nkoka na vuandlalo bya ndzavisiso xikan'we na ku nyika tinhlamuselo ta matheme ya nkoka lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu.

Ndzima ya 2: Ndzima leyi yi kanela hi mindzavisiso leyi endliweke eka dyondzo leyi. Hi nyika manghenelo ivi ku tlhela ku hlamuseriwa vuxokoxoko hi mayelana na matimu ya vuhundzuluxi, swilaveko swa vuhundzuluxi na swona swi hlamuseriwile hi ntalo. Xo hetelela eka ndzima leyi ku nyikiwile mixopaxopo ya mindzavisiso leyi endliweke eka dyondzo leyi xikan'we na ku xopaxopa matsalwa lama vulavulaka hi timhaka ta vuhundzuluxi.

Ndzima ya 3: Ndzima leyi yi kanela hi maendlelo ya ndzavisiso laha ku boxiweke muxaka wa ndzavisiso, mahlawulelo ya vahloko hlisiwa, tindlela ta mahlengeletelo ya vuxokoxoko lebyi tirhisiweke ku humelerisa nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu.

Ndzima ya 4: Eka ndzima leyi ku andlariwa vuxokoxoko na ku nyika nkanelo wa mitlhontlho ya swa ririmi na swa ndhavuko leswi ku hlanganiwaka na swona eka vuhundzuluxi bya switsariwa leswi khumbaka Xichangana.

Ndzima ya 5: Ndzima leyi yi nyika nkatsakanyo wa ndzavisiso, mikumisiso, ku dlayiseta na swibumabumelo swa ndzavisiso lowu.

1.12 NKOMISO WA NDZIMA LEYI

Eka ndzima leyi ku nyikiwile manghenelo ya ndzavisiso. Ndzima leyi yi tlherile yi hlamusela hi swivangelo leswi susumeteke ku lavisisa hi nhlokomhaka leyi. Yi hlamusela

hi vuenti tithiyori leti tirhisiweke eka ndzavisiso lowu ku nga Thiyori ya Lingwistiki na Tithiyori ta Matirhiselo. Xiyenge xin'wana lexi kaneriweke eka ndzima leyi i swikongomelo swa ndzavisiso leswi nga landzeriwa hi ku longoloxa swivutiso swa ndzavisiso lowu. Mhaka yin'wana eka ndzima leyi i ku paluxiwa ka nkoka na vuandlalo bya ndzavisiso lowu. Ku boxiwile leswaku vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu byi ta endliwa eZimbabwe eswifundzeni swa Chiredzi na N'wanedzi laha ku kumekaka vavulavuri va Xichangana hi ntalo xikan'we ni le Yunivhesiti ya Great Zimbabwe. Xiyenge xin'wana lexi kaneriweke eka ndzima leyi i xa tinhlamuselo ta matheme lama tirhisiweke ngopfu eka ndzavisiso lowu. Ndzima leyi yi hetelerile hi ku hlamusela malongolokelo ya tindzima ta ndzavisiso lowu. Ndzima leyi landzelaka yi kana hi milavisiso leyi endliweke eka dyondzo leyi.

NDZIMA YA 2

2. NKANELO WA MITIRHO YA MINDZAVISISO EKA DYONDZO LEYI

2.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku hlamuseriwa hi matimu ya vuhundzuluxi, tinxaka ta muhundzuluxo, vuxaka exikarhi ka tinxaka ta muhundzuluxo, tinxaka ta ndzingano, maqhingha na swilaveko swa vuhundzuluxi. Xiyenge xin'wana xi kana mindzavisiso leyi endliweke hi mayelana na nhlokomhaka leyi lavisisiwaka. Eka ndzima leyi ku tlhela ku hlamuseriwa hi nkoka wa milavisiso leyi eka ndzavisiso lowu. Nkanelo wa mindzavisiso leyi endliweke mayelana ni dyondzo leyi wu pfuna ku vona mavangwa lama nga kona xikan'we ni ku pimanisa ndzavisiso lowu na swiyimo leswi kumekaka eka mindzavisiso ya swidyondzeki swin'wana (Diana, 2012).

2.2. MATIMU YA VUHUNDZULUXI

Vuhundzuluxi byi sungurile khale hikokwalaho ko boha ka leswaku ku fikisiwa marito yo karhi eka vanhu lava a va nga twanani loko va vulavula tindzimi ta vona. Laha ku hambanaka mindhavuko na tindzimi ti va ti hambene hikuva swilo leswimbirhi a swi hambaniseki. Munday (2012:13) u seketela mhaka leyi loko a boxa leswaku: *“in the west, the different ways of translating were discussed by, among others, Cicero and Horace (first century BCE) and St Jerome (fourth century CE)”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vuhundzuluxi byi ve kona khale loko ku hundzuluxiwa matsalwa yo hambana yo tanihi Bibe leyi hundzuluxiweke hi St Jerome ku suka eka Xigiriki ku ya eka Xilatini.

Munday u ya emahlweni a kombisa leswaku vuhundzuluxi byi tinyikile matimba hi malembexidzana ya makumembirhi hambileswi eku sunguleni a byo tirhisiwa ntsena eka vuvulavuri bya le swikolweni (Munday 2012). Munday u tlhela a paluxa leswaku vanhu van'wana lava hoxeke xandla eka migingiriko ya vuhundzuluxi eka malembe ya kahle va katsa Bruni (1369-1444), Tyndale (1490-1536), Dolet (1509-1546), Martin Luther (1522), Dryden (1631-1700), Vinay na Darbelnet (1958), Nida (1964), Cartford (1965). Mitirho leyi va yi hundzuluxeke yi katsa matsalwa ya swa ntivovuhleketi, ya vutlhokovetseri, vuvulavuri ni ya ripfumelo.

Steiner (1998:248) na yena u paluxa matimu ya vuhundzuluxi hi ku ma ava hi mikarhi ya mune, laha a kombisaka migingiriko ya vaCicero na Horace ivi a tlhela a longoloxa vatsari lava tirheke swo karhi eka vuhundzuluxi loko a ku: *"It can be divided into four periods, though the lines of division are in no sense absolute. The first period would extend from Cicero's famous precept not to translate verbum pro verbo,... and Horace's reiteration of this formula..."*. Vatsari lava a va longoloxeke va katsa St Jerome, Luther, Dryden, Tytler, Schleiermacher, Pound, Benjamin na van'wana.

Handle ka matimu ya vuhundzuluxi lawa hi ya boxeke laha henhla, hi nga tlhela hi kongomisa eZimbabwe laha hi kumaka leswaku a ku na matimu yo fika kule ngopfu hi tlhelo ra vuhundzuluxi. Hi ta hlavutela ntsena migingiriko yo karhi leyi endliweke ku sukela laha Zimbabwe yi nga kuma ntshuxeko ku suka eka mfumo wa xikoloni. I swa nkoka ku boxa leswaku hi nkarhi wa Vakoloni a ku dyondziwa ku ri karhi ku tirhisiwa swipele na matsalwa ya Xitsonga swo huma eAfrika-Dzonga.

Endzhaku ka ku va Zimbabwe yi kumile ntshuxeko (1980), Ndzawulo ya Dyondzo yi bohile nawu lowu a wu vula leswaku n'wana un'wana na un'wana u fanele ku dyondza hi ririmi ra manana ku sukela eka ntangha ya n'we ku ya fika eka ntangha ya vunharhu. Tanihileswi a ku ri hava tibuku hikokwalaho ko va Xichangana xi yimisiwile hi mfumo wa Vakoloni, vadyondzisi va khale a va boheka ku endla vuhundzuluxi bya matsalwa yo

karhi ya Xinghezi, Xixona kumbe Xindhevele leswaku va ta kota ku dyondzisa vana emigangeni leyi ku vulavuriwaka Xichangana.

Hi ku landza matimu, matsalwa man'wana lama hundzuluxiweke ku ya eka Xichangana i ya timfanelo ta ximunhu, timfanelo ta vavasati na vana lavantsongo hi malembe ya va 2000 ku ta fika sweswi. Vuhundzuluxi bya matsalwa lama a byi landza matsalelo ya Xixona kumbe Xindhevele tanihileswi matsalelo ya Xichangana a ya nga se hluvukisiwa ku fika eka xiyimo xo antswa. Ntlawa wa nhluvukiso wa Xichangana na wona wu hoxile xandla eka vuhundzuluxi bya silabasi ya purayimari na sekondari hi malembe ya va 2005-2013. Migingiriko yin'wana ya vuhundzuluxi leyi hi nga yi boxaka i yo hundzuluxa Vumbiwa bya tiko ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xichangana leyi endliweke hi 2013. Matsalwa man'wana ya swa vukhongeri ya hundzuluxiwile ku ya eka Xichangana ku suka eka Xinghezi na tindzimi tin'wana naswona ka ha ri na yan'wana lama nga le ku hundzuluxiweni nkarhi na nkarhi.

Nhlavutelo wa matimu lama wu na xiave xikulu swinene eka xiyimo xa ku hluvuka ka Xichangana hikokwalaho ka vuhundzuluxi. I mhaka ya risuna ku va ku landzelerisiwa matshalatshala lama nga le ku endliweni hi tlhelo ro hundzuluxa switsariwa ku suka eka tindzimi timbe ku ya eka Xichangana, ngopfungopfu Xinghezi.

2.2. TINXAKA TA MUHUNDZULUXO

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku eka vuhundzuluxi lebyi endliwaka eka Xichangana byi humelerisiwa hi tindlela to hambana leti nga ta hlamuseriwa laha hansi leti katsaka: vuhundzuluxi bya nomo kumbe vutoloki, vuhundzuluxi byo tsariwa ehansi xikan'we na vuhundzuluxi bya swikoweto.

2.2.1. Muhundzuluxo wa nomo

Vuhundzuluxi bya nomo kumbe vutoloki hi lebyi humelelaka hi ku cinca marito kumbe swivulwa leswi vulavuriweke hi nomo ku ya eka ririmi rin'wana (Roman Jakobson (1959) eka Schulte na Biguenet, 1992). Vuhundzuluxi bya muxaka lowu byi humelela loko ku ri na vanhu vambirhi lava tivaka tindzimi leti khumbekaka hi ku hetiseka. Nolan (2012:2) u tiyisa nhlamuselo ya Jakobson loko a ku: *“interpretation can be defined in a nutshell as conveying understanding...An interpreter listens to a spoken message in the source language and renders it orally, consecutively or simultaneously, in the target language”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vuhundzuluxi bya nomo i bya nkoka hikuva byi endla leswaku vanhu lava va nga tiviki ririmi ra movulavuri va vuyeriwa hikokwalaho ka ntirho wa mutoloki. Hambiswiritano, ndzavisiso lowu a wu kongomanangi na muxaka lowu wa vuhundzuluxi, kambe nhlamuselo leyi yi pfuna leswaku hi twisisa ku hambana exikarhi ka tinxaka ta vuhundzuluxi.

2.2.2 Muhundzuluxo wa swikoweto

Vuhundzuluxi bya muxaka lowu byi humelerisiwa hi ku tirhisa swirho swa miri wa munhu hi xikongomelo xo pfuna lava nga twiki kumbe lava nga kotiki ku vulavula. Muhundzuluxi u va a ri karhi a ecenyeta marito yo karhi hi ku tirhisa swikoweto swa mavoko ni swa miri. Baker (2011:282) u seketela mhaka leyi loko a ku: *“...the interpreter has a duty to empower the deaf person, who should be able to make his or her own ethical decisions”*. Hi marito lama, Baker u kombisa leswaku muxaka lowu i wa nkoka hikuva wu endla leswaku lava nga twiki kumbe ku vulavula va va na xiave eka timhaka to karhi leti va khumbaka. Vuhundzuluxi lebyi byi nga endliwa hi munhu loyi a kotaka ku vulavula leswaku vanhu lava nga tiviki ririmi ra swikoweto va vuyeriwa eka leswi vulavuriwaka hi vatsoniwa hi tlhelo ro vulavula. Vuhundzuluxi bya swikoweto byi nga hlamuseriwa tanihi ririmi ra ximfumo leri tirhisaka swikoweto swa mavoko hi lava nga twiki tanihi ndlela yo fikelela mbulavurisano exikarhi ka vanhu (Webster 2015).

Xin'wana lexi lemukiwaka hileswaku muxaka wa vuhundzuluxi bya swikoweto wu endla onge a wu tekeriwi enhlokweni hi vanhu vo tala. Hikokwalaho ka sweswo i swa nkoka ku lemukisa vahlayi hi ku kombisa ku hambana exikarhi ka muxaka lowu ni lowu tirhisiwaka eka ndzavisiso lowu.

2.2.3 Muhundzuluxo wo tsariwa

Vuhundzuluxi byo tsariwa ehansi hi byona lebyi tiviwaka tanihi vuhundzuluxi hi xitalo. Muxaka lowu wa vuhundzuluxi wu lava munhu loyi a tivaka tindzimi timbirhi kumbe ku tlula hi ku hetiseka. Ntirho wa vuhundzuluxi bya muxaka lowu a wu na mhaka na vanhu vambirhi, xa nkoka i tsalwa leri hundzuluxiwaka ni muhundzuluxi (As- Safi 2007). Nolan (2012: 2) u seketela nhlamuselo ya As-Safi loko a ku: “*A translator studies written language (the source language’) and reproduces it in written form in another language the ‘target language’*”. Marito lama ya paluxa ku tirhisiwa ka tindzimi timbirhi ri nga ririmi ra masungulo na ririmi ra vavuyeriwa. Vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu, byi kanela hi ntalo muxaka lowu wa vuhundzuluxi hi ku kongomisa eka Xinghezi na Xichangana. Ndzavisiso lowu wu kanelaka hi timhaka ta vuhundzuluxi wu nga va wu nga helelangi loko wu nga paluxi vuxaka exikarhi ka tinxaka ta muhundzuluxo. Tindzimana leti landzelaka ti kanela vuxaka lebyi hi ku hetiseka.

2.3 VUXAKA EXIKARHI KA TINXAKA TA MUHUNDZULUXO

Vuhundzuluxi i theme leri kongomisaka eka ku hundzuluxa mahungu lama tsariweke hi ririmi rin'wana ku ya eka rin'wana. Hileswaku ku hundzuluxiwa switsariwa swa ririmi rimbe leri vaakatiko kumbe vahlayi va nga ri tiviki leswaku va ta vuyeriwa (Shepherd

1996). Hi tlhelo lerin'wana, hi nga hlamusela vutoloki tanihi ndlela yo hundzisa hi nomu marito lama vulavuriweke hi ririmi rin'wana ku ya eka ririmi ra vavuyeriwa. Marito lama tirhisiwaka ya fanele ya yelana kumbe ku va kusuhi swinene na marito ya ririmi ro sungula (As-Safi 2007).

Vuhundzuluxi bya swikoweto na byona byi na xikongomelo xo fana na xa tinxaka letin'wana xo fikisa mahungu yo karhi eka vavuyeriwa. Hi ku xiyaxiya tinhlamuselo ta tinxaka letinharhu ta vuhundzuluxi leti boxiweke laha henhla, hi nga vula leswaku vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tinxaka leti hi leswaku mhaka yikulu i ku hundzuluxa marito/swivulwa ku suka eka ririmi rimbe ku ya eka ririmi ra vaakatiko leswaku va ta vuyeriwa. Nolan (2012:3) u tiyisa vuxaka lebyi paluxiweke hi As-Safi loko a ku: *“Generally, some experience as a translator provides a good foundation for becoming an interpreter”*. Ntshaho lowu wu hlamusela vuxaka bya vuhundzuluxi byo tsala na vutoloki. Hambiloko a siyile rixaka ra vuhundzuluxi bya swikoweto na rona ri na vuxaka na tinxaka letimbirhi. Mhaka ya vuxaka exikarhi ka tinxaka ta vuhundzuluxi leyi boxiweke laha henhla yi nga pfuna ku komba ntirho wukulu wa vuhundzuluxi wa ku hundzisa mahungu yo karhi exikarhi ka tindzimi to tanihi Xinghezi na Xichangana. Ku tiva vuxaka exikarhi ka tinxaka ta vuhundzuluxi swi tlhela swi pfuna ku vona mitlhontlho yo karhi leyi ku nga hlanganiwaka na yona eka vuhundzuluxi bya tindzimi leti khumbekaka.

2.4 TINXAKA TA NDZINGANO EKA VUHUNDZULUXI

Eka vuhundzuluxi bya Xichangana ni tindzimi leti khumbekaka ku na tinxaka to hambana ta ndzingano eka vuhundzuluxi leti tirhisiwaka eka migingiriko na swiyenge swo hambanahambana. Eka tindzimana leti nga laha hansi ku ta kaneriwa hi tin'wana ta tinxaka ta vuhundzuluxi xikan'we na magoza lama tirhisiwaka ku ahlula swiphigo swo karhi swa vuhundzuluxi.

2.4.1. Ndzingano wa xivumbeko

Rixaka leri ra vuhundzuluxi hi Xinghezi ri vuriwa *Formal equivalence*. Hi nga vula leswaku eka ndzingano lowu ku kongomisiwa eka mhaka ya ku fana kumbe ku yelana ka marito ya tindzimi timbirhi xikan'we na mindhavuko ya kona. Leswi swi seketeriwa hi Munday (2012: 87) loko a ku: *“Formal equivalence, later called ‘formal correspondence’, is thus keenly oriented towards the ST structure, which exerts strong influence in determining accuracy and correctness”*. Mavonelo ya Munday ya yelana swinene ni ya Baker (2005) loko a tiyisisa leswaku ndzingano hi yona mhakankulu eka thiyori ya vuhundzuluxi hambileswi ku nga kumekaka mavonelo yo hambana. As-Safi (1996) u boxa leswaku vatsari vo hambana va twanana na nhlamuselo ya leswaku ndzingano i vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tsalwa ro sungula na muhundzuluxo wa rona lebyi endlaka leswaku vanhu va kholwa leswaku tsalwa ra vumbirhi ri rhwala timhaka leti kumekaka eka tsalwa ro sungula.

Vuhundzuluxi bya muxaka lowu byi kongomisa eka maendlelo yo hundzuluxa switsariwa leswaku ku va na ku ringana hi tlhelo ra mofoloji, vulongoloxamarito na le ka semantiki. Vuhundzuluxi bya ndzingano wa xivumbeko byi na matimu ya byona eka Nida (1964). Nida u kombisa ku hambana ka byona ni muxaka wo hundzuka lowu nga ta hlamuseriwa eka tindzimana leti nga laha hansi.

Koller (1989) na yena u paluxa vuhundzuluxi bya muxaka lowu, kambe u tisa mavonelo ya leswaku theme leri ri nga tlhela ri kongomisa eka swilo swo hambananyana. Koller u vula leswaku a swi koteki ku humelerisa muhundzuluxo wo fana kwatsa eka swiyenge hinkwaswo swa ririmi, kambe ndzingano wa xivumbeko wu nga vonaka eka vutshila bya vuxongi na le ka maveketelelo ya timhaka, ngopfungopfu eka vuhundzuluxi bya vutlhokovetseri. Koller u kombisa leswaku ku fikelela vuhundzuluxi bya muxaka lowu, muhundzuluxi u fanele ku kota ku endla mpimanyiso wa swivumbeko hi ku languta swivumbeko leswi kumekaka eka ririmi ra vavuyeriwa kumbe hi ku tumbuluxa swivumbeko swintshwa laha swi kotekaka.

2.4.2. Ndingano wo hundzuka

Vuhundzuluxi bya ndzingano wo hundzuka i muxaka wa vuhundzuluxi lowu hi Xinghezi wu vuriwaka *dynamic equivalence*. Vuhundzuluxi bya muxaka lowu byi tumbuluxiwile hi Nida hi va1960 naswona hi byona masungulo ya thiyori ya vuhundzuluxi bya mbulavurisano. Vuhundzuluxi lebyi byi kongomisa eka leswaku muhundzuluxo wun'wana na wun'wana wu fanele wu khumba vavuyeriwa tanihilaha wu endleke hakona eka vahlayi kumbe vayingiseri va xitsariwa/mbulavulo wo sungula (Nida 1964/2000; Vehmas-Lehto 1999).

Nida u ya emahlweni a hlamusela vuhundzuluxi lebyi eka xiyimo lexi tanihi ku tumbuluxa eka ririmi ra vavuyeriwa mahungu lama nga na ndzingano ni ya le ka tsalwa ro sungula hi tlhelo ra nhlamuselo xikan'we na maveketelelo ya mahungu lama. Mavonelo ya Nida ya seketeriwa hi Munday (2012:67) loko a ku: *“the message has to be tailored to the receptor’s linguistic needs and cultural expectation and ‘aims at complete naturalness of expression’”*. Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku xivumbeko xa xitsariwa xo sungula a xi bohi ku xi landzelela, kambe muhundzuluxi a nga huma na swin'wana leswi twisisiwaka hi vavuyeriwa.

Marito ya *linguistic* na *cultural* eka ntshaho lowu i ya nkoka tanihileswi ndzavisiso lowu wu nga ta khumba swinene mhaka leyi. Ndingano wa muxaka lowu i wa risuna eka vuhundzuluxi lebyi khumbaka Xinghezi na Xichangana hikuva ku nga va na ku hambana ko karhi hi tlhelo ra xivumbeko xa lingwistiki kumbe swa mindhavuko. Loko ndzingano lowu wo tekeriwa enhlokweni vuhundzuluxi bya Xichangana byi nga antswisiwa.

2.4.3. Nkandzingano

Nkandzingano hi Xinghezi ku kongomisiwa eka *Nil-equivalence/zero-equivalence* kumbe *non-equivalence* ku ya hi ku hambana ka vatsari. Eka muxaka lowu wa vuhundzuluxi As-Safi (2007) u kombisa leswaku i muxaka lowu nga vuriwaka leswaku i nkandzingano hikokwalaho ka ku pfumaleka ka swiphemu swa swivulwa kumbe marito yo karhi eka ririmi rin'wana. Xikombiso: marito ya ririmi ro sungula ya *ijtihat* kumbe *mujtahid* na *qiyas* ni ma'wana yo tala lama humaka eka Xiarabiki a ma na vuringani byo karhi loko ma yisiwa eka Xinghezi. Ku seketela mhaka ya As-Safi, Baker (2011: 18) u ri: “*Non-equivalence at word level means that the target language has no direct equivalent word for a word which occurs in the source text*”. Mhaka leyi yi kombisa leswaku xiyimo lexi xa ku pfumala marito xi nga tisa ku tikeriwa ko karhi eka vuhundzuluxi. Leswi swi nga endla leswaku ku va na ku lombiwa ka marito yo karhi. Leswi swi tala ku humelela ngopfu eka mindhavuko yo hambana. Mavonelo lawa i ya nkoka hikuva ya lemukisa vahundzuluxi va Xichangana na Xinghezi leswaku va tshama va karhi va swi tiva leswaku ya swi kota ku humelela eka tindzimi leti hikokwalaho ka swivangelo swo karhi.

2.4.4. Ndzingano wa matirhiselo

Vuhundzuluxi bya muxaka lowu hi Xinghezi byi vuriwa *functional equivalence*. Eka muxaka lowu wa ndzingano, mhaka ya nkoka i ku twisisa leswi xitsariwa xo karhi xi vulaka swona ivi muhundzuluxi a hundzisa nhlamuselo eka vavuyeriwa. Berdom (2012:70) u seketela hi ndlela leyi loko a ku: “*In other words, functional equivalence is based on the idea of searching for the meaning of a word or an expression according to its cultural interpretation*”. Ntshaho lowu wu vula leswaku ndzingano wa matirhiselo wu teleka enhlokweni nhlamuselo ya leswi vuriwaka hi marito yo karhi. Hileswaku muhundzuluxi u fanele a twisisa leswi vuriwaka hi xitsariwa ivi a ta nyika nhlamuselo ku ya hi leswi nga ta twisiseka eka ndhavuko wa ririmi ra vavuyeriwa.

2.4.5. Ndzingano wo hetiseka

Ndzingano wo hetiseka hi lowu hi Xinghezi wu vuriwaka *absolute equivalence*. Vuhundzuluxi bya muxaka lowu byi va byi ri na ndzingano lowu hetisekeke eka swiphemu hinkwaswo swa lingwistiki. Berdom (2012:71) u seketela mavonelo lawa loko a ku: *“The theory of absolute equivalence ...a combination between literal and dynamic equivalence. ...this strategy attempts to convey the full accurate meaning of the original”*. Leswi swi vula leswaku ndzingano lowu wu nga katsa tinxaka tin’wana to tanihi rito-hi-rito ni lebyo hundzuka leswaku ku nga vi na xiphemu na xintsongo lexi lahleleka. Berdom u tlhela a kombisa leswaku ndzingano wa muxaka lowu i wa nkoka eka tidyondzo to kongoma to tanihi sayense, swa xinawu na tin’wana.

2.5 MAQHINGHA LAMA NGA TIRHISIWAKA EKA VUHUNDZULUXI

Vuhundzuluxi byi nga humelerisiwa hi maqhinga yo karhi lama nga tirhisiwaka leswaku ntirho wa vuhundzuluxi wu olova. Maqhinga lawa ya katsa ku lomba, ku tekelela mindhavuko, ku siviwa ka swihlubi swa mbulavulo, ku hundzuluxela rito-hi-rito na ku tirhisa vuhundzuluxi byo tshunxeka tanihilaha swi nga ta hlamuseriwa hakona eka tindzimana leti landzelaka.

2.5.1. Ku lomba

Ku lomba i maendlelo yo tisa marito yo huma eka ririmi rin’wana loko ya pfumalekile eka ririmi ra muvulavuri. Mhaka leyi yi humelela hikokwalaho ka vutivi bya tindzimi timbirhi naswona muvulavuri a nga siva rito ra ririmi ra yena loko a vona onge rito leri a ri tisaka ra swi kota ku hlamusela kahle mhaka yo karhi ku tlula rito ra ntolovelu. Eka

vuhundzuluxi ku nga tirhisiwa maendlelo yo lomba, kambe ku fanele ku kumeka nhlamuselo mayelana na rito leri lombiweke (Baweja 2011).

Hervey na Higgins eka Baweja (2011) va nyika swikombiso hi Xinghezi lexi lombeke marito ya Xijarimani ya *Zeitgeist* na *weltanschauung* lama hi Xinghezi ma vuriwaka ‘*spirit of the times*’ na ‘*world view*’ lama hlamuselaka timhaka leti ku tlula Xinghezi. Hambiswiritano, Baweja u tlhela a kombisa leswaku maritolombiwa ma hetelela ma ri na nhlamuselo yin’wana eka ririmi leri lombaka. Rito ra *Zeitgeist* sweswi eka Xinghezi ri vula *latest trend* ku nga maendlelo/ntolovelo wa manguva lawa ematshan’wini ya ‘*spirit of the times*’ ku nga moya wa mikarhi leyi. Baker (2011:22) u seketela mavonelo ya Baweja loko a ku: “*loan words also pose another problem for the unwary translator, namely problem of false friends or faux amis as they often call it*”. Marito lama ya vula leswaku muhundzuluxi loyi a nga riki na ntokoto a nga lomba rito leri nga hetelelaka ri lahla vahlayi loko a nga twisisi matirhelo ya rona eka ririmi ra masungulo.

Baweja u ya emahlweni a kombisa leswaku muhundzuluxi a nga hlangana na ntlhotlho loko eka Xifurhwa ku nghenisiwa rito lera ha ku lombiwaka eka Xinghezi. Baweja u tlhela a paluxa leswaku ku na marito yo tanihi ‘*budget*’ na ‘*club*’ lama lombiweke eka Xinghezi lama se ma tirhisiwaka eka Xifurhwa wonge ya lo tumbuluka ya ri ya ririmi rolero. Swi tano na le ka Xinghezi lexi na xona xi lombeke marito yo fana na ‘*langue*’ na ‘*parole*’ eka Xifurhwa ma tlhela ma toloveleka. Muhundzuluxi u fanele ku va a swi twisisa leswaku marito yo karhi ya lo lombiwa leswaku a ta kota ku lava nhlamuselo ya wona eka ririmi leri ku lombiweke eka rona.

Maendlelo man’wana i ku va muhundzuluxi a teka rito ra le ka tsalwa ro sungula a ri yisa eka ririmi ra vavuyeriwa ri ri tano, kambe u fanele ku tlhela a ri fungha ivi a ta hlamusela swo karhi mayelana na leswi ri vulaka swona (Baweja 2011). Loko hi kongomisa eka Xinghezi na Xichangana i swa nkoka ku va muhundzuluxi a lomba marito ku suka eka tindzimi tin’wana a ri karhi a twisisa leswi ma vulaka swona hi ku hetiseka.

2.5.2 Ku tekelela swa mindhavuko

Maendlelo ya vuhundzuluxi bya muxaka lowu i ku tekela enhlokweni swilo leswi humeelaka eka ndhavuko wa tsalwa ro sungula, kambe swi nga kumeki eka ndhavuko wa vavuyeriwa. Eka rixaka leri ra vuhundzuluxi, hakanyingi mhaka ya swiphemu swa lingwistiki a yi tekeriwi enhlokweni. Vinay na Darbelnet (1995) va hlamusela rito ra ku tekelela tanihi ndlela yo tisa vuringani eka vuhundzuluxi hi ku tumbuluxa swilo swo hambana leswi kumekaka eka ririmi ra vavuyeriwa ematshan'wini yo languta leswi humeelaka eka ririmi ro sungula. Vatsari lava va kombisa leswaku rito leri nga amukelekiki leri faneleke ku siviwa hi rito leri amukelekaka eka ndhavuko wa vavuyeriwa. Xikombiso: eka tiko leri nkuwa wu tekiwaka tanihi nchumu wo biha, ku nga tirhisiwa murhi wun'wana ku siva rito leri eka xifaniso xa le Bibeleni.

Baweja (2011) u seketela mavonelo ya Vinay na Darbelnet loko a kombisa leswaku vuhundzuluxi byo tekelela swa mindhavuko a byi lawuriwi hi xiyimo xa lingwistiki, kambe byi languta swilo swo yelana kumbe leswi amukelekaka eka ndhavuko wa vavuyeriwa. Timhaka ti nga hlamuseriwa hi tindlela to hambana. Mavonelo ya Baweja ya seketeriwa hi Baker (2011:32) loko a ku: *“An interesting example of cultural adaptation in the translation of comics is discussed in Cellot...”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vuhundzuluxi bya mafenya byi ya hi mindhavuko lero ku fanele ku tekeleriwa swilo leswi tsakisaka vavuyeriwa. Leswi swi pfuna hi ku tisa mavonelo lama nga pfunaka eka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana hi ku lemuka ku hambana loku nga kona exikarhi ka mindhavuko ya vavulavuri va tindzimi leti.

2.5.3. Ku siviwa ka swihluvi swa mbulavulo/swiphemu swa lingwistiki

Qhingha ra muxaka lowu ri kongomisa eka ku siviwa ka marito kumbe swivumbeko swa ririmi ro sungula hi marito kumbe swivumbeko swa ririmi leswi welaka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana (Vinay na Darbelnet (1995)). Baweja u seketela leswaku

vuhundzuluxi bya muxaka lowu bya boha kun'wana loko muhundzuluxi a lava ku tirhisa maendlelo yo tshunxeka ku hundzuluxa matsalwa yo karhi. Baweja u boxa leswaku riviti ri nga siviwa hi xivulwahava xa riendli kumbe risivinene ri nga siviwa hi rihlanganisi. Munday (2012:87) u seketela nhlamuselo ya Baweja loko a ku: “*this is change of one part of speech for another (e.g. noun for verb) without changing the sense*”. Ntshaho lowu wu vula leswaku muhundzuluxi a nga siva xihluvi xo karhi hi xihluvi xin'wana loko a lava ku hundzuluxa switsariwa swo karhi. Baweja u ya emahlweni a kombisa leswaku vuhundzukuxi bya muxaka lowu bya pfuna loko swi fika eka mhaka yo hundzuluxa eka xiyimo xa xivulwahava kumbe swiphemu swo leha. Nkoka wa ku tiva mhaka leyi swi endla leswaku vahundzuluxi va nga tipandzisi nhloko hi ku lava ku kuma marito kumbe swihluvi swa mbulavulo swo yelana eka ririmi ra Xichangana leri nga vaka ri hambanile na Xinghezi eka swivumbeko swa marito kumbe swiphemu swin'wana swa xilingwistiki.

2.5.4 Ku hundzuluxa rito-hi-rito

Lowu i muxaka wa vuhundzuluxi lebyi tekelaka enhlokweni timhaka ta xivumbeko xa swivulwa ematshan'wini ya tinhlamuselo ta marito. Vuhundzuluxi bya muxaka lowu i bya rito hi rito. Eka muxaka lowu muhundzuluxi u boheka ku landzela swivumbeko ni hinkwaswo leswi kumekaka eka tsalwa ra ririmi ro sungula. Leswi swi seketeriwa hi Berdom (2007:30) loko a ku: “*literal translation theorists are very much SL oriented, insisting on the maximal translation of the exact contextual meaning of the original*”. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vuhundzuluxi bya muxaka lowu byi fanele ku humesa muhundzuluxo wo yelana swinene na wa le ka tsalwa ra masungulo.

Baweja (2011) u kombisa leswaku mhaka yo papalata vuhundzuluxi bya rito-hi-rito yi nga tisa ku tikeriwa loko swi fika eka ku hundzuluxa matsalwa yo karhi. Baweja u nyika swikombiso swa vuhundzuluxi bya rito-hi-rito laha ku nga na vuringani hi tlhelo ra marito exikarhi ka Xifurhwa na Xinghezi: *Le livre est sur la table >The book is on the table* leswi vulaka leswaku buku yi le tafuleni hi vuhundzuluxi bya Xichangana. Baweja u ya emahlweni a kombisa leswaku Vuhundzuluxi bya rito-hi-rito byi nga tirhisiwa hi

xikongomelo xo tisa mafenya eka matsalwa kumbe ku kombisa leswaku munhu loyi a hundzuluxelaka tsalwa a hi movulavuri wa ririmi leri a ri hundzuluxelaka ku ya eka ririmi ra yena. U tlhela a seketela vuhundzuluxi bya muxaka lowu hi ku boxa leswaku mhaka leyi tsariwaka hi mutsari wa vutshila yi fanele yi huma yi ri tano ku nga ri na ku hunguta leswi mutsari yaloye a swi tirhiseke leswaku tsalwa ri nyawula. Xin'wana lexi nga tekeriwaka enhlokweni eka vuhundzuluxi lebyi i vuringani hi tlhelo ra vulongoloxamarito. Eka xiyimo lexi marito ya tindzimi leti khumbekaka ma swi kota ku va ma nga ringani kwatsa, kambe ku va ku ri na vuringani bya xivumbeko xa swivulwa.

Hambiswiritano, Hervey na Higgins (1992) va sola vuhundzuluxi bya muxaka wa rito-hi-rito hi ku boxa leswaku kun'wana byi hetelela byi humesa muhundzuluxo lowu nga landzeleriki vuvulavuri bya ririmi ra lava faneleke ku vuyeriwa. Mayelana na mhaka leyi hi nga paluxa leswaku vuhundzuluxi bya muxaka lowu byi tikomba byi hundzeriwile hi nkarhi naswona bya karhata loko byi fika eka vahlayi.

2.5.5 Vuhundzuluxi byo tekelela mipfumawulo

Vuhundzuluxi bya muxaka lowu byi vuriwa *transliteration* hi Xinghezi naswona byi kongomisa eka ku tekelela mipfumawulo ya ririmi rimbe leri ku lombiwaka eka rona. Leswi swi vula leswaku matsalelo ya marito lama ya ta landza matsalelo ya ririmi leri lombaka. Baker na Saldanha (2009: 193) va seketela mhaka leyi loko va ku: *“Phonological correspondence between source and receptor languages are of three major types: (i) transliteration ---such words must usually be borrowed...”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku eka qhingha leri ra vuhundzuluxi rito ri lombiwa xikan'we na mpfumawulo wa rona. Pearce (2005:1) u seketela nhlamuselo ya Baker na Saldanha hi ndlela leyi, *“Transliteration is the practice of taking words from one language, written*

in one alphabet, and putting them in another language with another alphabet”. Marito lama ma vula leswaku rito rin’we ri ta tsariwa hi ku landza tialifabete ta ririmi ra lava faneleke ku vuyeriwa. Xikombiso, rito ra Xigriki ra ‘*λογος*’ ri nga tsariwa hi alifabete ya Xinghezi ri va *logos*, kambe matwariselo ya kona ya karhi ya yelana. Mhaka leyi ya pfuna eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi hikuva ku na marito yo karhi lama ya pfumalaka nhlamuselo yo kongoma eka ririmi rin’wana leswi endlaka leswaku vahundzuluxi va boheka ku lomba rito ni mpfumawulo wa rona.

2.5.6. Ku tirhisa vuhundzuluxi byo tshunxeka

Vuhundzuluxi byo tshunxeka hi lebyi byi pfumelaka leswaku muhundzuluxi a tirhisa ririmi ro khavisiwa naswona a nga boheki ku landzelela rito hi rito leri tirhisiweke eka tsalwa ro sungula. Newmark (1988) u vula leswaku vuhundzuluxi bya muxaka lowu byi nga vuriwa lebya mbulavurisano hikuva xikongomelonkulu xa byona i ku tisa mahungu yo karhi eka vavuyeriwa. Hi nga tshikelela mhaka leyi hi ku vula leswaku vuhundzuluxi byo tshunxeka byi ringeta ku tisa mbuyelo wo yelana swinene na lowu kumekaka eka tsalwa ro sungula.

Newmark (ibid) u kombisa leswaku vuhundzuluxi bya muxaka lowu byi humelerisa muhundzuluxo lowu tshunxekeke laha muhundzuluxi a nga tirhisaka marito yo hambana ni ya le ka tsalwa ro sungula, kambe mhaka yikulu hileswaku ku fanele ku va na mbulavurisano exikarhi ka tsalwa ro sungula na vanhu lava nga ta vuyeriwa hi muhundzuluxo wa rona. Newmark u boxa leswaku vuhundzuluxi byo tshunxeka byi voyamerile eka vahlayi va muhundzuluxo hikuva muhundzuluxi u fanele a tirhisa ririmi leri amukelekaka eka ririmi na ndhavuko wa vona. Mavonelo ya Newmark ya seketeriwa hi Berdom (2007:30) loko a ku: *“Advocates of the other extreme of free translation claim that, the spirit of the SL text is more important than its content, and that the message, rather than the form, is of the utmost importance”*. Marito ya Berdom ya tiyisisa leswaku mhaka yikulu eka vuhundzuluxi bya muxaka lowu i mongo wa tsalwa ematshan’wini yo languta xivumbeko.

Vuhundzuluxi bya muxaka lowu i bya nkoka loko swi fika eka ku hundzuluxa matsalwa ya ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xichangana hikuva matsalwa ya ririmi leri ya ha ri eka nhlayo yintsongo eZimbabwe. Leswi swi pfuna leswaku vahundzuluxeri va ya emahlweni va tirhisa marito lama va vonaka ya fanerile va tshunxekile naswona va nga boheki ku lava marito kumbe swivumbeko leswi fanaka na swa le ka tsalwa ro sungula leswi hetisekeke.

2.6. SWILAVEKO SWA VUHUNDZULUXI

Swilaveko swa vuhundzuluxi ku kongomisiwa eka swihlawulekisi leswi muhundzuluxeri a faneleke ku va na swona leswaku ntirho wa vuhundzuluxi wu va lowu hetisekeke. Eka xiyenge lexi ku ta kaneriwa swihlawulekisinkulu leswi landzelelaka:

2.6.1 Vutivi bya tindzimi byo hetiseka

Muhundzuluxi i munhu loyi a faneleke ku va na vutivi lebyi hetisekeke bya tindzimi timbirhi kumbe ku tlula. Robinson (2012: 25) u seketela mhaka leyi loko a ku: “...*They are hungry for real-world experiences as well, through travel,...learning foreign languages and cultures,...*”. Ntshaho lowu wu tiyisa leswaku muhundzuluxi u boheka ku tiva tindzimi ni mindhavuko hi ndlela leyi hetisekeke leswaku a ta kota ku hundzuluxa mitirho yo karhi. A nga fanelanga ku va na vutivi byo ambambela hikuva vuhundzuluxi bya kona byi nga phyama. Mayelana na ndzavisiso lowu, muhundzuluxi u boheka ku tiva Xichangana na Xinghezi hi ku hetiseka.

2.6.2 Vuswikoti bya ku hlaya ririmi ra vambe

Xilaveko lexi xi kongomisa eka ku va vuhundzuluxi byi lava munhu loyi a nga na vuswikoti byo hlaya tsalwa hi ririmi ro sungula na ririmi ra vavuyeriwa. Robinson (2012:25) u

seketela loko a ku: *“translators ...are voracious and omnivorous readers, people who are typically in the middle of four books at once, in several languages,...”*. Marito lama ya kombisa leswaku vuhundzuluxi i ntirho lowu lavaka munhu loyi a tivaka tindzimi to hambana. Ehandle ka vuswikoti byo hlaya tindzimi timbe, munhu a nge swi koti ku hundzuluxela ntirho wo karhi ku suka eka ririmi leri a ri tivaka. Venuti (2012:146) u tiyisisa mhaka yo hlaya loko a ku: *“He must understand the original word thematically and stylistically”*. Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku muhundzuluxi u fanele ku hlaya a tlhela a twisisa leswi vuriwaka hi ririmi leri a ri hundzuluxelaka. Hi ku kongomisa eka ndzavisiso lowu muhundzuluxi u fanele ku va na vuswikoti byo hlaya Xinghezi na Xichangana.

2.6.3. Vuswikoti byo tsala hi ririmi ra vavuyeriwa

Xin’wana xa swihlawulekisi swa muhundzuluxi i vuswikoti byo tsala muhundzuluxo hi ririmi ra vavuyeriwa. Par blog-itc (2013) yi boxa leswaku muhundzuluxi u boheka ku va a ri munhu loyi a nga na vutshila lero muhundzuluxo wa kona wu fanele wu nga tikombi leswaku wu lo hundzuluxiwa. Vahundzuluxi va fanele nakambe ku tirhisa ririmi leri amukelekaka hi vavuyeriwa. Robinson (2012:21) u seketela hi ndlela leyi loko a ku: *“reliability is largely a matter of meeting the user’s needs: translating the texts the user needs translated, in the way the user wants them translated”*. Mhaka leyi hlamuseriwaka hi Robinson yi vula leswaku muhundzuluxi u fanele a swi kota ku tsala hi ririmi ra vavuyeriwa hi ndlela leyi va yi langutelaka.

2.6.4. Vutivi bya dyondzo ni nhlokomhaka

Ntirho wa vuhundzuluxi a hi ntirho wa matlangwani hikokwalaho xin’wana xa xilaveko xa kona hileswaku muhundzuluxi u fanele ku va na vutivi bya dyondzo leyi khumbekaka eka vuhundzuluxi lebyi endliwaka. Banjar (2009) u seketela loko a boxa leswaku

muhundzuluxi u fanele ku va na vutivi byo enta bya theminoloji ya dyondzo leyi a yi hundzuluxelaka. Muhundzuluxi u fanele nakambe ku va na vutivi bya nkongomelo na ku twisisa vundzeni bya tsalwa leri ku nga vaka ra dyondzo yo karhi, xikombiso: Tsalwa ra swa nawu kumbe ra swa thekinoloji. El Shafey (1985:93) u seketela mavonelo ya Banjar hi ku boxa leswaku: *“criteria for a good translation...include...the knowledge of grammar of the SL plus the knowledge of vocabulary, as well as good understanding of the text to be translated”*. Leswi swi tiyisa leswaku muhundzuluxi u fanele a tiva marito ya dyondzo leyi khumbekaka.

Loko hi yisa emahlweni hi kuma leswaku Banjar u tlhela a boxa leswaku a swi vuli leswaku u fanele ku dyondzeka ku ya kule eka dyondzo yo karhi, kambe u fanele a va na vutivi bya masungulo bya dyondzo leyi a yi hundzuluxelaka. Muhundzuluxi wa kahle a nga fanelanga ku engetelela timhaka leti nga khumbiwangiki eka nhlokomhaka ya dyondzo yo karhi. Leyi i mhaka ya risima eka ndzavisiso lowu hikuva muhundzuluxi u fanele ku twisisa dyondzo na nhlokomhaka hi tindzimi leti khumbekaka. Ntiyiso wa mhaka leyi hileswaku hambani na le ka Xinghezi na Xichangana i swa nkoka leswaku muhundzuluxi a twisisa dyondzo na nhlokomhaka ya xitsariwa lexi a nga le ku xi hundzuluxeleni.

2.6.5. Nxiximo wa tindzimi na mindhavuko

Munhu loyi a hundzuluxelaka u fanele ku xixima ririmi ra masungulo xikan’we ni ra yena. Leswi swi vula leswaku u fanele a twisisa ndhavuko wa ririmi ra masungulo xikan’we ni ra lava vuyeriwaka hi vuenti. House (2009:11) u seketela loko a ku: *“translating always involves both language and culture simply because the two cannot really be separated”*. Ntshaho lowu wu tiyisa leswaku a ko va mhaka ya ririmi ntsena, kambe na mindhavuko yi fanele ku tekeriwa enhlokweni leswaku muhundzuluxi a nga paluxi timhaka leti yirisiwaka hi mindhavuko yo karhi. Venuti (2012:145) u seketela hi ndlela leyi loko a ku: *“a translation may involve not only difference in linguistic affiliation*

but also highly diverse cultures, e.g. English into Zulu, or Greek into Japanese.” Leswi swi kombisa leswaku ndhavuko a wu fanelangi ku honisiwa loko swi fika eka vuhundzuluxi.

Mhaka leyi boxiweke laha henhla yi hlohlotella vuhundzuluxi bya kahle eka Xinghezi na Xichangana hikuva yi tiyisa ku tekeriwa enhlokweni ka tindzimi na mindhavuko ya vanhu lava nga na tindzimi leti khumbekaka. Eka ndzavisiso lowu, vuxokoxoko lebyi byi ta tlhela byi khutaza vahundzuluxi ku hlawula marito na swivulwa leswi amukelekaka eka mindhavuko na tindzimi to karhi.

2.7. VUXAKA BYA VUHUNDZULUXI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA TINDZIMI

Eka xiyenge lexi ku kaneriwa hi vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vuhundzuluxi na milawu ya matirhiselo ya tindzimi. Mhaka ya ku hundzuluxa switsariwa yi humelela ntsena loko milawu ya tiko yi pfumelela ku tirhisiwa ka tindziminyingi. Grin (2003:6) u seketela loko a ku: *“Much of language policy affects translation - either directly, because it makes translation mandatory... or indirectly, because it protects and promotes a variety of languages; ..., boosting the need for language services, including translation...”*. Ntshaho lowu wu tiyisa leswaku milawu ya matirhiselo ya tindzimi yi na xiave xa nkoka eka ku hlukisa vuhundzuluxi na ku tlakusa ku tirhisiwa ka tindziminyingi. Hi marito man’wana, kun’wana swa boha leswaku vuhundzuluxi byi va kona loko ku va na matsalwa lama faneleke ku fikisiwa eka vavulavuri va tindzimi to hambanahambana.

Hi tlhela hi kuma leswaku laha ku nga na tindziminyingi na milawu ya kahle ya tindzimi, ku humelela vuhundzuluxi exikarhi ka tindzimi to hambanahambana. Grin (2003:8) u seketela mhaka ya vuxaka exikarhi ka milawu ya tindzimi, vukona bya tindziminyingi na vuhundzuluxi loko a ku: *“However, we can already propose some stepping stones*

towards an integrative view combining the dynamics of multilingualism, language policy, and translation". Marito lama ya kombisa leswaku timhaka letinharhu leti boxiweke laha henhla ti na vuxaka byikulu swinene.

Hambiswiritano, matiko yo hambanahambana ya nga boha leswaku ku tirhisiwa tindzimi to karhi hi xikongomelo xa leswaku vanhu va tindzimi to hambana va swi kota ku twanana loko va bula hi timhaka to karhi ta nkoka. Nykyri (2011: 99) u swi veka hi mukhuva lowu: *"From a global perspective English has become a lingua franca. A lingua franca is needed especially in business life, in the political-administrative sector and in the international academic community"*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Xinghezi hi xona lexi tirhisiwaka hi matiko yo tala ya misava eka swilo swa ximfumo, swa mabindzu na swa dyondzo. Mhaka leyi yi endla leswaku tindzimi tin'wana ti kumeka ti karhi ti tsan'wiwa hikokwalaho ko hetelela ti nga ha tirhisiwi eka swilo swa nkoka.

Mhaka yin'wana leyi kavanyetaka migingiriko ya vuhundzuluxi i ku va tiko ro karhi ri nga ri na milawu leyi tsariweke ehansi mayelana na matirhiselo ya tindzimi ta rona. Leswi swi nga humelela etikweni leri nga ni tindziminyingi. Grin (2003:10) u boxa leswaku: *"Language policies can encourage or discourage multilingualism; deliberately 'doing nothing' is per se a form of language policy...hence, we could say that there is no such thing as 'no language policy' "*. Leswi boxiweke eka ntshaho lowu swi paluxa leswaku vukona bya milawu ya tindzimi byi nga hlohlotela kumbe ku sivela ku tirhisiwa ka tindziminyingi. Hi tlhelo lerin'wana, ku va tiko ri nga ri na milawu ya tindzimi swi fana na ku va na milawu leyi nga seketeriki ntlakuso wa tindzimi hikuva swi na switandzhaku swo karhi.

Swilo leswi kaneriweke laha henhla mayelana na vuhundzuluxi na milawu ya tindzimi swi nga pfuna ku kana hi xiyimo lexi nga kona eZimbabwe, ngopfungopfu hi langutanile na timhaka ta vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana. Eka ndzavisiso lowu

na kona ku ta kaneriwa hi vuxaka lebyi, ku vona loko byi ri na xiave eka mitlhontlho leyi ku hlanganiwaka na yona eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi.

2.8 MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA DYONDZO LEYI

Eka xiyenge lexi hi kana hi milavisiso leyi endliweke mayelana na dyondzo ya vuhundzuluxi. Nxopaxopo wa milavisiso leyi yelanaka ni dyondzo leyi yi pfuna ku vona mavangwa xikan'we no pimanisa ndzavisiso lowu na swiyimo swo yelana na timhaka leti khumbekaka (Diana, 2012). Ndzavisiso lowu wu ta kana hi mitirho leyi endliweke hi swidyondzeki swo hambanahambana eka dyondzo ya vuhundzuluxi leswi nga ta khumba ni swilo swo tanihi: matimu ya vuhundzuluxi, tithiyori ta vuhundzuluxi, swiphiqo na mitlhontlho leswi ku hlanganiwaka na swona eka vuhundzuluxi, tindlela leti nga tirhisiwaka ku ahlula swiphiqo ni mitlhontlho leyi, vuhundzuluxi bya tidyondzo to karhi. Swiyenge leswi boxiweke laha henhla a swi nga hlamuseriwi ehansi ka tinhlokomhaka to karhi, kambe swi ta kumeka endzeni ka mindzavisiso ya swidyondzeki leswi kaneriweke.

Steiner (1998) eka “After Babel” u paluxa matimu ya vuhundzuluxi hi ku angarhela hi ku kongomisi eka mikarhi ya vuhundzuluxi ku sukela laha byi sunguleke kona ku ta fika eka nkarhi wa sweswi. Steiner u tlhela a katsa na migingiriko leyi humeleleke emikarhini leyi a yi boxeke. Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku ku na vanhu vo hambanahambana lava hoxeke xandla eka migingiriko ya vuhundzuluxi ku sukela eka mikarhi ya khale. Steiner (ibid) u hlamusela matimu ya vuhundzuluxi a karhi a kombisa leswaku ya nga aviwa hi mikarhi ya mune. Eka mahlamuselelo ya yena u sungula eka migingiriko ya Cicero (46 B.C.) ni ya Horace (20 B.C). Steiner u paluxa leswaku un'wana loyi a hoxeke xandla eka matimu ya vuhundzuluxi i St. Jerome hi ku va a hundzuluxerile Bibeke ku suka eka Xigiriki ku ya eka Xilatini hi malembe ya va1530. Mhaka leyi yi seketeriwa hi

Munday (2012:12) loko a ku: *“the practice of translation was crucial for early dissemination of key cultural and religious texts and concepts”*.

Marito lama ya kombisa leswaku vuhundzuluxi byi sungurile khale naswona byi ri karhi byi tekela enhlokweni timhaka ta ndhavuko. Tsalwa ra Steiner (1998) ri paluxa migingiriko ya vuhundzuluxi ku sukela eka mikarhi leyi boxiweke laha henhla ku ta fika eka mikarhi ya sweswi. Steiner (ibid) u tshikilela leswaku vuhundzuluxi bya mikarhi leyi byi tihlawulekisa hi migingiriko ya leswi nga na vumbhoni byo khomeka lebyi katsaka maendlelo ya Tytler (1791) ya malembexidzana ya khumenhungu. Steiner u ya emahlweni a paluxa nkarhi wa vumbirhi lowu fikaka eka malembe ya va1940 ya malembexidzana ya makhumembirhi. Nkarhi lowu wu tiviwa tanihi nkarhi wa thiyori naswona wu ri wa vulavisisi bya “Hermeneutic”. Theme leri ri huma eka rito ra Xigiriki ra “Hermeneuein” leri vulaka ku twisisa. Ku ya hi Steiner, lowu i nkarhi lowu ku tumbuluxiweke tindlela ta vuhundzuluxi na ntivomarito ha wona. Un’wana wa swidyondzeki leswi hoxeke xandla eka maendlelo ya vuhundzuluxi ya nkarhi lowu i Etienne Dolet, loyi a ri Mufurhwa.

Eka tsalwa ra yena, Steiner u hlamusela nkarhi wa vunharhu lowu ku nga xisungusungu xa matshalatshala ya Vuhundzuluxi bya Michini (1949-154) ivi ku landzela rixaka ro sungula ra Vuhundzuluxi bya michini. Steiner u tlhela a kanela hi nkarhi wa vumune lowu veke kona eku sunguleni ka malembe ya va1960. Vuhundzuluxi lebyi byi tirhana ni tindlela letintshwa ta vuhundzuluxi na vutoloki. Tsalwa leri ri ya emahlweni ri paluxa leswaku lowu hi wona nkarhi laha ku tumbuluxiweke tithiyori letintshwa to tanihi ta maendlelongingini na “Skopos”. Steiner u kombisa leswaku ku na ku nghenelelana ko karhi eka mikarhi leyi. I swa nkoka ku tiva matimu ya vuhundzuluxi hikuva ya kombisa nhluvuko lowu nga kona eka dyondzo leyi xikan’we ni le ka tindzimi leti khumbekaka. Vuhundzuluxi bya Xichangana a byi sungulangi khale eZimbabwe. Hikokwalaho milavisiso leyi yi pfuna hi ndlela ya ku kombisa nhluvuko lowu nga kona hi tlhelo ra vuhundzuluxi bya matsalwa lama hundzuluxiwaka ku ya eka Xichangana eZimbabwe.

Berdom (2007) eka ndzavisiso wa yena wa “A Comparative Study of Some English Translations of Parts of Three *Mu 'allaqat*” u kana hi maendlelo kumbe tithiyori to hambana leti tirhisiwaka eka vuhundzuluxi. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku languta swiphiso leswi kumekaka eka vuhundzuluxi byo huma eka Xiarabiki ku ya eka Xinghezi hi ku tekela enhlokweni ku nonoha na mpfilungano wa matsalwa ya vutlhokovetseri bya Xiarabic bya *almu (aUaqiit)* mayelana na vundzeni bya kona, mikongomelo, xivumbeko na xiyimo.

Berdom u ya emahlweni a lavisisa no kambela hi maendlelo ni maqhingha lama tirhisiwaka hi vahundzuluxi va le vupeladyambu eka timhaka to hundzuluxa swiphemu swa semantiki swo tanihi; vamavizweni, pholisemi, khonotexini na swin'wana. Ku endlela leswaku a fikelela xikongomelo xa yena, Berdom u tlhela a hlamusela nkoka wa vuhundzuluxi xikan'we na maendlelo ya vuhundzuluxi ya malembexidzana ya makhumembirhi ya swidyondzeki swo tanihi Nida, Cartford, Hatim, Newmark na Lefevere. Eka ndzavisiso lowu, Berdom u paluxa leswaku nhlamuselo yi na nkoka eka timhaka ta vundzuluxi laha a boxaka tinxaka to hambana ta nhlamuselo.

Timhaka tin'wana ta nkoka leti ku kaneriweke hi tona eka ndzavisiso lowu i vuhundzuluxeki bya vutlhokovetseri, swa mindhavuko eka vuhundzuluxi bya vutlhokovetseri xikan'we na mhaka ya nhlamuselo na mindhavuko. Ku seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla Berdom (2007:311) u vula leswaku: “*Literary translators are supposed to understand ST material; understanding its linguistic conventions along with other conventions in the cultural environment which affect the translation process*”. Leswi kombisa leswaku ku twisisa ririmi ni mindhavuko i mhaka ya nkoka eka vuhundzuluxi hikuva yi endla leswaku byi olova. Eka ndzavisiso lowu na kona ku ta langutiwa swa ririmi xikan'we na swa mindhavuko eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi.

Ndzavisiso wa Berdom (ibid) wu kumile leswaku vuhundzuluxi bya vutlhokovetseri hi ku angarhela a byi se tekeriwa ngopfu enhlokweni loko ku pimanisiwa na tinxaka tin'wana. Hi ku languta vuhundzuluxi bya Xinghezi, eka ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku ku

tirhisiwile maendlelo ya vuhundzuluxi bya rito hi rito leswaku ku kumeka muhundzuluxo wo ringana eka tsalwa ra vavuyeriwa ku karhi ku tekeriwa enhlokweni timhaka ta nhlamuselo ya marito, vuvulavuri kumbe xivumbeko xa tsalwa ro sungula. Xin'wana lexi kumekeke i mhaka ya leswaku ku na mpfilungano eka ndzimana ya tsalwa ro sungula hikokwalaho ka xivumbeko, vundzeni na xiyimo, matirhiselo ya ririmi na maveketelelo ya timhaka leswi vangelaka ku tikeriwa ko karhi.

Ndzavisiso wa Berdom wu languta hi ku kongoma eka maendlelo kumbe tindlela leti nga tirhisiwaka ku ahlula swiphiso swa vuhundzuluxi bya matsalwa ya vutlhokovetseri. Eka ndzavisiso lowu, Berdom u tlhela a nga languti eka swiyenge swin'wana swa lingwistiki xikan'we na swin'wana leswi kongomaneke na tidyondzo to karhi. Swilo leswi nga khumbiwangiki hi Berdom swi ta langutiwa eka ndzavisiso lowu ku karhi ku tekeriwa enhlokweni leswaku a ku se va na matsalwa ya vutlhokovetseri eka Xichangana. Ndzavisiso wa Berdom i wa risima hikokwalaho ka ku va wu hlamusela thiyori ya semantiki na timhaka ta nhlamuselo leswi nga ni nkoka eka ndzavisiso lowu khumbaka Xichangana na Xinghezi. Leswi swi nga pfuna ku kuma switshunxo eka mitlhontlho leyi nga hlanganiwaka na yona eka vuhundzuluxi bya tindzimi leti.

As-Safi (2007) eka *“Translation Theories, Strategies and Basic Theoretical Issues”* u kana hi miehleketonkulu eka vuhundzuluxi ni maqhingha lama nga tirhisiwaka eka ntirho lowu. Eka tsalwa leri, As-Safi (ibid) u paluxa matimu ya nhluvuko wa vuhundzuluxi laha a byi aveke hi mikarhi ya mune leyi yelanaka ni ya Steiner, kambe yena u tlhela a kombisa leswaku ku tlhela ku va na mikarhi yimbirhi yin'wana leyi ku nga nkarhi wa michini/tikhompyuta ni wa Xiarabu.

As-Safi (2007:21) u seketela leswi boxiweke hi Steiner loko a ku: *“Translated documents were discovered in the third and the second millennium B.C. in ancient Egypt and in Iraq.”* Leswi swi tiyisisa leswaku vuhundzuluxi byi sungurile khale swinene. As-Safi (2007) u tlhela a ava vuhundzuluxi bya tikhompyuta hi mikarhi ya ntlhanu. As-Safi u boxa leswaku byi sungula hi matshalatshala ya xisungusungu ku kondza byi ya hluvuka

byi fika eka nkarhi wa vuntlhanu. As-Safi (ibid) u kombisa leswaku nkarhi wa vuntlhanu wu hlamusela tanihi rixaka ra vunharhu ra Vuhundzuluxi bya Michini lebyi humelerisiwaka hikokwalaho ka ku tirhisa nhlengelo wa marito/khopasi. Matimu lama ya kombisa leswaku vuhundzuluxi i bya nkoka hikuva byi tirha tanihi ndlela ya mbulavurisano. Tlhandlakambirhi, matimu lama ya tlhela ya hlohlotela ndzavisiso lowu hi ku languta migingiriko ya vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi eZimbabwe.

As-Safi (op.cit) u hlamusela theme ra vuhundzuluxi hi ku kombisa leswaku vuhundzuluxi byi na tinxaka ku ya hi maendlelo kumbe swihlawulekisi swo hambana swa byona. U paluxa leswaku vuhundzuluxi byi nga humelerisiwa hi nomo kumbe byi ri lebyo tsariwa ehansi. As-Safi (ibid) u ya emahlweni a paluxa leswaku vuhundzuluxi byi na swihlawulekisinkulu swinharhu leswi ku nga: lebyi humelelaka hi ku hlamusela marito yo karhi hi mifungo yin'wana ya ririmi rin'we ro karhi; nhlamuselo ya marito yo karhi hi ririmi rin'wana (vuhundzuluxi bya xiviri) ivi ku hetelela hi nhlamuselo ya marito hi mifungo yin'wana leyi nga riki yo vulavula yo tanihi swikoweto.

As-Safi (2007) u tlhela a paluxa swiphiso swo karhi leswi ku hlanganiwaka na swona eka vuhundzuluxi bya Xiarabiki na Xinghezi. Hi ndzavisiso wa yena u kumile leswaku ku hambana ka mindhavuko na timhaka ta ripfumelo swi endla leswaku ku hundzuluxa timhaka to karhi ku suka eka Xiarabiki ku ya eka Xinghezi swi tika. Swin'wana swa swiphiso swa vuhundzuluxi na vutoloki leswi a swi boxaka i swa xilingwistiki, swa semantiki, swa fonoloji, swa miehleketo ni swa nkarhi lowu nyikiwaka mutoloki leswaku a toloka ha wona. Swikombiso leswi a swi nyikaka swi huma eka Khorani.

As-Safi (ibid) u ya emahlweni a kana hi maqhingha lama nga tirhisiwaka ku ahlula swiphiso, lama a ma longoloxaka hi ndlela leyi: ku engetela; ku ndlandlamuxa nhlamuselo; ku siya swin'wana; na ku amukela swin'wana hambani swi nga ri swona. Eka tsalwa leri, u tlhela a paluxa mhaka ya ku lahlekeriwa na ku vuyeriwa eka vuhundzuluxi. As-Safi u kombisa leswaku ku lahlekeriwa ku humelela eka swiyimo swo tanihi, xivumbeko xa marito; vulongoloxamarito; semantiki; mongo wa tsalwa na maveketelelo ya timhaka. Mitlhontlho leyi nga ta kaneriwa eka ndzavisiso lowu a yi fani kwatsa ni ya

As-Safi hikuva a wu nge katsi na timhaka ta vutoloki, nakambe xiyimo xa vukhongereri xa matiko ya Xiarabiki xi hambanilenyana na xa Afrika lexi katsaka na Xichangana.

Baweja (2011) u tsala mayelana na timhaka ta vuhundzuluxi eka “*Applied Cultural linguistics*” laha a hlamuselaka vuhundzuluxi tanihi switandzhaku swa migingiriko ya swa ndhavuko. U teka vuhundzuluxi tanihi magoza yo tika lama katsaka timhaka to twisisa, ku hundzuluxa na ku vula swilo hi vuntshwa. Baweja u ya emahlweni a kanela swiphiko swa xilingwistiki leswi a kombisaka leswaku swi humelela eka swiyimo swa mipfumawulo ya marito; xivumbeko xa marito; vulongoloxamarito na semantiki. Baweja u tiyisisa mhaka ya swiphiko leswi vangiwaka hi mindhavuko leyi boxiweke hi As-Safi. Leswi swi seketeriwa hi Catford eka Bassnett (1991:34) loko a ku: “*Linguistic untranslatability occurs when there are no grammatical or syntactic equivalents in the TL. Cultural differences pave the way for cultural untranslatability*”. Marito lama ya kombisa leswaku ku na laha swi tikaka ku hundzuluxa timhaka to karhi loko tindzimi ti hambana hi tlhelo ra swa mindhavuko ni swa ririmi.

Baweja (2011) u paluxa leswaku ku na mitlhontlho loko swi fika eka ku hundzuluxa exikarhi ka tindzimi ta Xifurhwa na Xinghezi hikokwalaho ka swivumbeko swa xilingwistiki na swa ndhavuko. Swin’wana leswi a swi kombiseke hi leswaku ku na xiphiko xa ku wisa swiphemu swo karhi swa marito leswi endlaka leswaku mihundzuluxo ya Xifurhwa yi hambananyana na Xinghezi. Mhaka yin’wana leyi paluxiweke hi Baweja i ya mboyamelotlhelorin’we wa rimbewu lowu kumekaka ngopfu eka Xifurhwa loko hi pimanisa na le ka Xinghezi. Xivumbeko xa marito xi komba mhaka ya rimbewu.

Baweja (ibid) u tlhela a kanela vuhundzuluxi eka xiyimo xa rito laha a kombisaka leswaku marito ya nga wela eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana loko ma hundzuluxiwa ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xifurhwa. Hi mavonelo ya yena u kombisa leswaku marito man’wana yo karhi ya kongomene na ndhavuko wo karhi, xik: rito ra Xiphutukezi xa Brazili ra *arruago*, loko ri hundzuluxiwa ku ya eka Xinghezi se ri vumba

xivulwa xo leha. Timhaka ta vuhundzuluxi eka xiyimo xa vulongoloxamarito ti kaneriwa eka tsalwa leri laha Xifurhwa xi nga na malongolokelo ya marito eka swivulwa ya hambanaka ni ya Xinghezi.

Baweja (ibid) u ya emahlweni a kana hi swiyimo swa tinhlamuselo to hambana ta marito leti katsaka vamavizweni; pholisemi; hayiphonimi na homonimi. Xikombiso: hi hayiphonimi ku nga rito leri angarhelaka marito lama welaka eka ntlawa wun'we hi tlhelo ra tinhlamuselo ta wona. Mihundzuluxo ya Xifurhwa na Xinghezi yi vula michumu yo hambananyana hi mhaka leyi. Rito ra *soldat* ra Xifurhwa leri vulaka mulwi wa nyimpi loko ri hundzuluxeriwa eka Xinghezi ri vula socha ra xiyimo xa le hansi. Rito ra *solidier* ra Xinghezi leri yelanaka na *soldat* ri vula mulwi wa nyimpi wa xiyimo xin'wana na xin'wana lexi kumekaka evusocheni. Rito ra Xifurhwa leri vulaka socha i *militaire*. Leswi swi tisa ntlhotlho wa vuhundzuluxi hi tlhelo ra xilingwistiki. Baweja (op.cit) u nyika swikombiso swo pimanisa tindzimi ta le vupeladyambu leti mindhavuko xikan'we na xivumbeko xa xilingwistiki swi hambanaka ni tindzimi ta Afrika. Hi ku pimanisa hi xiyimo lexi, ndzavisiso lowu wu ta kana hi tindzimi ta Yuropa na ta Afrika ku nga Xinghezi na Xichangana hi ku landzelelana ka tona.

Shilon (2011) eka ndzavisiso wa “*Transfer-based Machine Translation between morphologically-rich and resource-poor languages: The case of Hebrew and Arabic*” u paluxa swiphiso na mitlhontlho leswi ku hlanganiwaka na swona eka vuhundzuluxi lebyi khumbaka tindzimi ta Xiheveru na Xiarabiki, kambe u kana ngopfu hi lebyi endliwaka hi michini. Eka ndzavisiso lowu, Shilon u kanerile hi ku yelana ni ku hambana ka tindzimi ta Xiheveru ni Xiarabiki hi tlhelo ra mavumbelo ya marito, mofoloji ya ndzungelelo na vulongoloxamarito a karhi a kombisa swiphiso eka swiphemu leswi.

Eka ndzavisiso lowu Shilon (2011) u tlhela a kana hi mitlhontlho leyi kumekaka loko ku hundzuluxeriwa tindzimi letimbirhi eka swiyimo swa othogirafu na tinhlamuselo ta marito. Xiphiso xin'wana lexi ku kanerike hi xona i vuhundzuluxi bya mahlanganisi ya tindzimi leti boxikeke laha henhla. Endzhaku ka ku kana hi mitlhontlho eka

swiphemu swo hambana swa ririmi, Shilon u kana hi tindlela leti nga tirhisiwaka ku ololoxa swiphiso leswi. Tindlela tin'wana leti a ti kumeke i ku tirhisa Xinghezi tanihi xipimo xikan'we na vuhundzuluxi bya muxaka wo rhurhisa nhlamuselo. Eka ndzavisiso lowu ku tlhela ku hlamuseriwa hi timhaka ta ku tirhisa vuhundzuluxi bya michini bya vurhurhisi bya tinhlalohlayo eka tindzimi ta Xiheveru na Xiarabiki.

Mikumisiso ya ndzavisiso wa Shilon (2011) yi kombisa leswaku ku na mitlhontlho ya swa matsalelo/othogirafu; marito; xivumbeko xa marito; vulongoloxamarito na swikhedzakhedzani swa tinhlalo leswi kumekaka eka vuhundzuluxi bya michini. Nkanelo wa swihoxo lowu endliweke eka mbuyelo wa vuhundzuluxi lebyi wu kumile leswaku vuvulavuri na ntivomarito hi swona leswi rhwaleke vutihlamuleri eka swihoxo swinyingi leswi kumekaka eka vuhundzuluxi bya michini bya Xiheveru na Xiarabiki. Swi vonakile nakambe leswaku Xiheveru a xi na matsalelo yan'we yo ringanisiwa naswona a xi kombisi mapeletelo yo fana ya marito lama kumekaka hi xitalo eka tsalwa ro karhi. Xiyenge lexi xi ta kana hi vuenti mindzavisiso leyi endliweke mayelana na vuhundzuluxi bya michini. Eka vuhundzuluxi lebyi na kona ku nga kumeke ku ri na swiphiso kumbe mitlhontlho yo karhi leyi yelanaka na ndzavisiso lowu. Ku hambana ku nga va ka leswaku vuhundzuluxi bya ntolovelo byi endliwa hi munhu ku ri hava nkucetelo wa tikhompyuta.

Shilon (2011) u sungula hi ku hlavutela matimu ya vuhundzuluxi bya michini. Shilon u kombisa leswaku vuhundzuluxi bya michini byi sungurile endzhaku ka nyimpi ya vumbirhi ya misava laha ntirho wo sungula wo twisisa matsalelo ya Xijarimani wu nga tisa miehleketo yo tirhisa michini ku hundzuluxa tindzimi to hambanahambana.

Loko nyimpi leyi yi ya eku heleni Xirhaxiya hi rona ririmi leri a ri tekeriwa enhlokweni lero ku sungurivile ku ri hundzuluxela ku ya eka Xinghezi hi ku tirhisa maendlelo ya milawu ya vuvulavuri hi malembe ya va1954. Ntirho lowu a wu endliwa eka dyondzo ya sayense. Shilon u paluxa leswaku loko swi vonaka leswaku vuhundzuluxi lebyi a byi nga fikeleli xiyimo xa le henhla ku vile ni ku enhla eka migingiriko leyi xikan'we ni ku kayivela ka timali. Hi malembe ya va1980 vulavisisi byi sungurile nakambe hi tlhelo ra lingwistiki ya tinhlalohlayo. Hi malembe ya va1990 loko dyondzo ya swa tikhompyuta

ni swa lingwistiki yi tinyika matimba hikokwalaho ka inthanete na matsalwa ya le moyeni lama a ma engetela eka nhlayo ya wona vuhundzuluxi bya michini byi tlakukile.

Shilon (ibid) u tlhela a kombisa leswaku eka malembe lama hundzeke ya kwalomo ka khume, Vuhundzuluxi bya michini lebyo tirhisa maendlelo ya tinhlayohlayo byi tinyikile matimba hikokwalaho ka marito ya ntsandzavahlayi lama se ma kumekaka eka inthanete. Shilon (2011:7) u seketela leswaku vutivi bya xilingwistiki byi nga katsiwa swin'we ni ku tirhisiwa ka michini eka vuhundzuluxi loko a ku: *“Recently, approaches that aim at combining rich linguistic knowledge (like morphology and syntax) and statistical MT, such as factored machine translation (Koehn and Hoang, 2007) and syntax-base SMT (Yamada and Knight, 2001) are becoming more and more common”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku tindlela leti katsaka vutivi bya mofoloji na vulongoloxamarito na tona ti vonaka ti ri na xiave xa nkoka eka vuhundzuluxi.

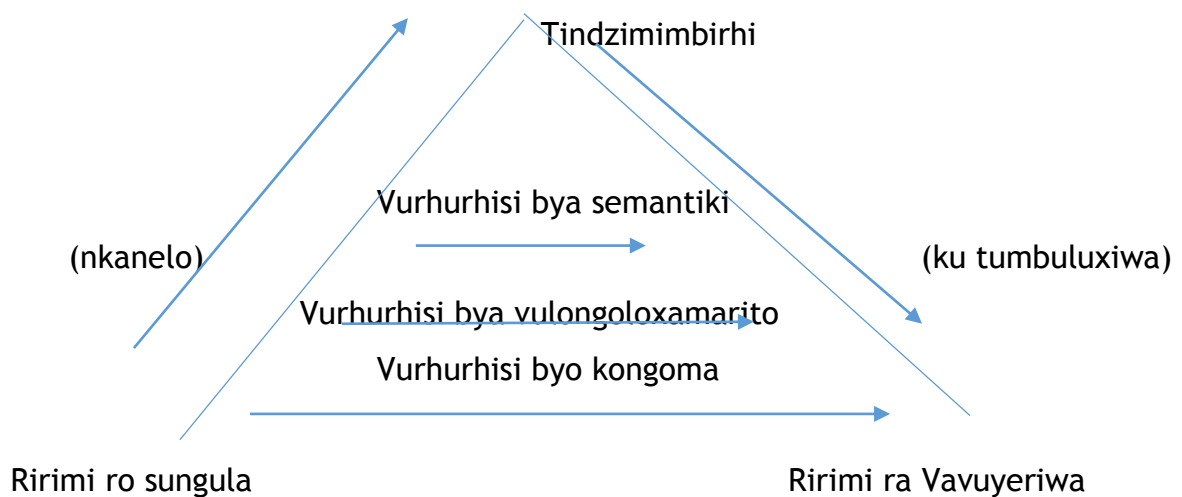
Shilon (2011) u kombisa leswaku ku na mitirho ya vuhundzuluxi bya michini lebyi endliweke eka tindzimi leti welaka eka xitiko xin'we to tanihi ta Turkmen na Turkish (Tantuğ et al, 2007), laha ku hambana lokukulu a ku ri eka semantiki na le ka mofoloji ya wona. Eka maendlelo lama a ku nga ri na xiphemu lexi tumbuluxeke swivumbeko swo hambana swa vulongoloxamarito exikarhi ka tindzimi. Mhaka leyi a yi ri ya nkoka a ku ri ku rhurhisa no tumbuluxa swihlawulekisi swa rimitsu na swa mofoloji. Shilon u ya emahlweni a hlamusela tinxaka ta vuhundzuluxi bya michini lebyi landzelaka:

(a) Yinhlanmarhu ya Vauquois (Vauquois, 1968)

Ndzavisiso wa Shilon wu kombisa leswaku muxaka lowu wu tele ngopfu naswona wu na nkoka eka ku pimanisa tinxaka to hambana ta vuhundzuluxi tanihilaha swi kombisiweke eka xifaniso lexi nga laha hansi. Eximatsini ka lerha ku na ririmi ro sungula kasi exineneni ku ni ririmi ra vavuyeriwa. Nseve lowu kandziyaka ku suka eka xivulwa xo sungula wu kombisa magoza yo sweka xivulwa lexi nghanaka: ku sukela eka nxopaxopo wa xivumbeko xa marito, ku ta xa nongonoko wa marito eka xivulwa, nxopaxopo wa

nhlamuselo ya marito ivi ku hetelela hi vuyimeri lebyi nga onhiwangiki hi ririmi bya xivulwa lexi ngenisiweke.

Eka xifaniso lexi, Shilon u hlamusela leswaku goza ro hundzuluxa xivulwa xo sungula ku ya eka xa vumbirhi lexi humaka ri vuriwa ku rhurhisa. Yinhlantarhu ya Vauquois yi vula leswaku loko vuyimeri bya xivulwa lexi ngenisiwaka byi nga entangi, goza ro rhurhisa tinhlanga ta ririmi ro sungula ku ya eka tinhlanga ta ririmi ra vavuyeriwa ri vuriwa vurhurhisi byo kongoma. Loko nxopaxopo wa xivulwa lexi ngenisiwaka wu katsa magoza ya vulongoloxamarito kumbe ya semantiki, vurhurhisi lebyi byi vuriwa vurhurhisi bya vulongoloxamarito kumbe bya semantiki hi ku landzelelana ka byona. Vuyimeri byo hetelela lebyi nga ni nhlamuselo yo kongoma byi vuriwa “*interlingua*” hi Xinghezi.

Xifaniso xa Vauquois xa yinhlantarhu xa muxaka wa vuhundzuluxi bya michini

(b) Vuhundzuluxi bya Michini byo Landza Milawu (RBMT)

Shilon (2011) u paluxa leswaku maendlelo ya ntolovelo ya vuhundzuluxi bya michini ya lawuriwa hi milawu leyi hundzulaka ririmi ro sungula ku ya eka ririmi ra vavuyeriwa. Maendlelo ya muxaka lowu ya tala ku katsa switirho swo tanihi swixopaxopaswivumbeko swa marito, leswi tlhantlhaka rito (eka xivumbeko xa rona xa le henhla) ku ya eka

swiphemu swa mofoloji swo tanihi swihluvi swa mbulavulo, rito leri hlamuseriwaka eka dikixinari, rimbewu, nhlayo, na swin'wana. Switumbuluxamofoloji na swona swi tirha hi xindzhakwandzhakwani ku vumba rito ra xivumbeko xa le henhla/masungulo ku suka eka swiphemu swo karhi swa mofoloji ni vulongoloxamarito.

Eka tindzimi leti nga na swivumbeko swinyingi swa marito, ku na tindlela to tlula yin'we to xopaxopa ha tona rito ra xivumbeko xa le henhla. Ku nga tirhisiwa xihambanyisi xa mofoloji mayelana ni xiyimo xa mofoloji kumbe vulongoloxamarito byi nga kusuhi na rito leri xopaxopiwaka. Kun'wana ku tirhisiwa xixopaxopavulongoloxamarito, lexi nyikaka xivumbeko xa xifaniso xa murhi xa xivulwa ku kombisa vuxaka bya swiphemu swa xivulwa. Switirho swa muxaka lowu swi tumbuluxa vuyimeri lebyi fuweke bya swivulwa swo sungula na swivulwa swa mbuyelo. Hambiswiritano, a swi koti ku tirha mitirho yikulu leyi nga na marito yo tala. Leswi swi vangiswa hikuva milawu ya vulongoloxamarito yi humesa tinhlamuselo tinyingi eka rito rin'we.

(c) Vuhundzuluxi bya Michini bya Tinhlayohlayo (SMT)

Eka muxaka lowu, Shilon u kombisa leswaku vuhundzuluxi bya michini ku fana na byin'wana bya manguva lawa byi teka vuhundzuluxi tanihi xiphiso xa magoza mambirhi (Brown et al. 1993). Miehleketo leyi yi ni nhlohotelo wa xiyenge lexi hi Xinghezi xi vuriwaka *Automatic Speech Recognition (ASR)*.

Eka goza ro sungula ra vuhundzuluxi bya muxaka lowu, swivulwa swinyingi swa mbuyelo leswi languteriwaka swa ririmi ra vavuyeriwa swa tumbuluxiwa ivi swi hlaysiwa kun'wana laha ku vuriwaka *lattice* hi Xinghezi. Goza leri ri katsa vuhundzuluxi bya tindzimibirhi lebyo tirhisa tafula ra swivulwahava leri hundzuluxaka rito rin'wana na rin'wana kumbe xivulwahava xin'wana na xin'wana.

Goza ra vumbirhi i ra ku valanga mbuyelo lowu amukelekaka ku tlula yin'wana loku endliwaka hi xivalangi hi ku tirhisa matirhelo ya tinhlayohlayo yo kuma marito. Mbuyelokulangwa wu vumbiwa hi ku khomanisa miehleketo leyi landzelelanaka leyi humaka eka nongonoko wa marito. Eka maendlelo lama xivalangi xi valanga muhundzuluxo lowu eneleke ku tlula yin'wana ku suka eka xivulwa xa ririmi ro sungula lexi nyikiweke. Nawu lowu tirhisiwaka eka nkumbetelo wu tumbuluxiwile hi Bayes naswona wu tiyisa leswaku vuhundzuluxi bya michini bya tinhlayohlayo byi tirhisa marito yo hambana ku kumbetela rito hi rito. Khopasi leyi tirhisiwaka yi katsa matsalwa lama nga na swivulwa swa tindzimi timbirhi kumbe ku tlula.

Vuhundzuluxi bya SMT byi tirha kahle laha ku nga na khopasi yo anama leyi kumekaka ntsena eka tindzimi timbirhimbirhi ta nhlayo ya le hansi. Hikokwalaho ka sweswo maendlelo lama a ma humesi mbuyelo wa kahle eka tindzimi to tanihi Xichangana leti nga na khopasi yintsongo.

(d) Vuhundzuluxi byo hlanganisa tindlela

Shilon u kombisa leswaku ku na maendlelo man'wana yo hlanganisa tindlela to hambana leti hlamuseriweke laha henhla hi xikongomelo xo fikelela vuhundzuluxi bya michini. Shilon u tlhela a kuma leswaku ku na mitlhontlho yo khedzakhedza vuxokoxoko eka vuhundzuluxi bya michini. Ku na khombo ra leswaku khompyuta yi nga hluleka ku hlayisa vuxokoxoko hinkwabyo (ya taleriwa). Khombo leri i rikulu eka vuhundzuluxi bya tindzimi leti fuweke hi swivumbeko swo hambanahambana swa marito kasi hitlhelo lerin'wana ku ri na ku pfumaleka ka muchini wo hambanisa swivumbeko swo hambanahambana swa marito. Shilon u ya emahlweni a tiyisa leswaku khombo leri ri kumeka eka tindzimi leti

nga riki na michini yo enela leti bohekaka ku tirhisa michini leyi endlaka hinkwaswo swa ku tirhana ni tindzimi timbirhi hi nkarhi wun'we. Leswi swi endleriwa ku hunguta mikumbetelo ya ririmi ra vavuyeriwa hi nkarhi wo kana swiphemu swa swivulwa.

Nhlawulo wa vulongoloxamarito wu endliwa endzhakunyana leswi vangelaka ku humesiwa ka mikumbetelo yo tala. Xikombiso lexi hi xi nyikaka hi lexi: Eka riendli rin'wana na rin'wana loko xitumbuluxamofoloji xi ri na swivumbeko swa makumemune-nharhu ku huma mikumbetelo ya swivumbeko swa 109 eka ririmi rin'wana. Eka riviti rin'wana na rin'wana ku huma swivumbeko swa makumenkombo-mbirhi. Leswi swi kombisa leswaku ku na nhlayo yikulu ya mikumbetelo yo tala yo hoxeka eka vuhlayiselo bya marito kumbe eka nongonoko wa marito/ritsandze. Shilon u vula leswaku ku na mikumbetelo yinyingi leyi faneleke ku cukumetiwa, kambe ndlela ya masefelo ya kona yi tisa khombo ro lahlekeriwa hi mihundzuluxo ya ntiyiso ivi ku hetelela ku ri na mihundzuluxo leyi nga landzeleriki milawu ya vuvulavuri.

Swiphiso swa xivumbeko swa tinhlayo swa vuhundzuluxi bya michini swi nge kaneriwi eka ndzavisiso lowu hikuva migingiriko ya muxaka lowu a yi se va kona eka vuhundzuluxi bya matsalwa ya Xichangana. Hambiswiritano, mitlhontlho ya swa tinhlamuselo ta marito, xivumbeko na vulongoloxamarito yi ta kaneriwa tanihileswi endlaweke hi Shilon eka ndzavisiso wa yena. Ku hambana exikarhi ka milavisiso leyi i xivumbeko xa mihundzuluxo leyi kaneriwaka, mindhavuko na alifabete leyi tirhisiwaka ku yimela marito.

Nykyri (2010) eka *“Equivalence and translation strategies in multilingual thesaurus construction”* u paluxa xikongomelonkulu xa ndzavisiso wa yena ku ri ku kana hi ndzingano na tindlela leti tirhisiwaka ku vumba nongonoko wa matheme ya tindziminyingi. Ndzavisiso lowu wu tirhisile tindlela tiningi to hlengeleta ni to xopaxopa ha tona vuxokoxoko exikarhi ka tindzimi ta Xifinixi na Xinghezi. Nykyri u tlherile a kombisa migingiriko yo hlengeleta matheme eka swidyondzeki swa sayense ya mahanyelo swa matiko lama boxiweke laha henhla. Ku hlahluviwa ka swiphemu swa

semantiki na mihundzuluxo, nxopaxopo wa marito lama nga ni vuxaka, ni nxopaxopo wa mbulavulavulo eka matheme yo hambana lawa ya nga na vuxaka.

Eka ndzavisiso lowu Nykyri (2010) u teka nongonoko wa matheme wa tindziminyingi tanihi mbuyelo wa ndhavuko. Mhaka leyi tekeriweke enhlokweni ngopfu a ku ri vuhundzuluxeki bya matheme ya sayense ya swa mahanyelo ya Xinghezi xa Nghilandi ku ya eka ririmi na ndhavuko swa Xifinixi. Leswi a swi langutiwa eka swiyimo swo hambana swo tanihi mongo wa rito, theme na xiyimo xo tshula matheme. Nykyri (2010:25) u tlhela a boxa leswaku muhundzuluxi u fanele a sungula hi ku twisisa ndhavuko wa yena loko a ku: *“It is a common belief that the main challenge in cross-cultural communication is to know the foreign culture, when in fact it is knowing our own culture and how it affects our behaviour and thinking that is more important.”* Ntshaho lowu wu kombisa leswaku muhundzuluxi u fanele a va na vutivi byo enta bya mindhavuko ya tindzimi hinkwato leti khumbekaka eka vuhundzuluxi lebyi a nga le ku byi endleni.

Eka ndzavisiso lowu, Nykyri u teka theme ra ndzingano tanihilaha vuhundzuluxi byo hundzukahundzuka, bya matirhiselo byi tiviwaka hakona eka dyondzo ya vuhundzuluxi. Vuhundzuluxi byi tekiwa nakambe tanihi magoza yo teka swiboho laha muhundzuluxi a nga na tindlela to hambanahambana to fikelela ha tona ntirho wa muhundzuluxo. Ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku ntirho wa tsalwa ro sungula wu fana ni wa tsalwa ra vavuyeriwa. Tlhandlakambirhi, ndzavisiso lowu wu languta mitlhontlho ya ku vumbiwa ka nongonoko wa matheme wa tindziminyingi hi ku hlohloteriwa hi semantiki na pragmatiki.

Mikumisiso ya Nykyri yi kombisa leswaku marito lama tirhisiweke hi mitlawwa ya vanhu lava hlokhlisiweke ya komba ririmi leri yelanaka ni mitirho ya vona. Xikombiso: ntlawa wa van’watisayense va swa mahanyelo a va hlamula hi ku kuceteriwa hi timhaka ta vulavisisi byo ya hi nhlayo na bya vuhlawuleki, valongoloxi va marito na vona a va kuceteriwa hi mhaka yo lavisisa vuxokoxoko, kasi na vatumbuluxi va tinhlamuselo na vona a va hlohloteriwa hi ntirho wa vona.

Hi ndzavisiso wa yena u kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka mitlawa yinharhu ya tidyondzo to karhi leyi boxiweke laha henhla ku tlula loku kumekaka exikarhi ka vaakatiko va Vafinixi na va le Nghilandi lava nga lo hambanisiwa hi tindhawu. Lexi vangeke ku hambana loku i swikongomelo na mavonelo yo hambanela ekule ya leswi languteriwaka eka nongonoko wa matheme ya tindziminyingi. Lowu i tlhontlho eka ku vumbiwa ka nongonoko wa matheme ya tindziminyingi. Mhaka leyi ya nongonoko wa matheme ya tindziminyingi yi tikomba yi ri na tinhlamuselo to hambana nakambe xikongomelo na tinxaka ta ndzingano a ti le rivaleni.

Ndzavisiso lowu wu kumile nakambe leswaku ku na vuxaka exikarhi ka swikongomelo swa nongonoko wa matheme ya tindziminyingi na ndzingano wa matheme lama longoloxiweke. Ndzingano wa vutirhiseki (*functional equivalence*) bya matheme wu na vuxaka na vundzeni bya wona. Nykyri u kombisa leswaku hambileswi ndzingano wa nongonoko wa matheme wu nga hlamuseriwaka, a ku na switirho swo enela swo aka no xopaxopa tinxaka to hambana ta minongonoko ya matheme ya tindziminyingi.

Ndzavisiso lowu wu kombile leswaku tinxaka to hambanahambana ta mbulavulo ti fanele ku amukeriwa naswona ku fanele ku tirhisiwa tinxaka letintshwa ta minongonoko ya matheme ya tindziminyingi. Ndzingano wa nongonoko wa matheme wu fanele ku endliwa hi tindlela to antswa ku tlula maendlelo ya ntolovelo. Hi marito man'wana, hi nga vula leswaku ndzavisiso lowu i muxaka wa mpimanyiso laha miehleketo ya ndzingano yi nga pimanisiwaka na ku tumbuluxiwa ka matheme yo hambana lama kumekaka eka nhlengelo wa nongonoko wa matheme. Nykyri u languta eka semantiki na ku tirhiseka ka marito ematshan'wini yo languta swivumbeko swa xilingwistiki leswi nga ta khumbiwa hi ndzavisiso lowu. Hambileswi ku nga na ku hambananyana ko karhi eka ndzavisiso lowu na wa Nykyri, ndzavisiso wa Nykyri wu ta pfuna hi tindlela to ahlula mitlhontlho leyi ku hlanganiwaka na yona eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi eZimbabwe.

Hi tlhelo ra le ka ririmi ra Xitsonga Nxumalo (2008) yena u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya: “Nxopaxopo wa swin’wana swa swiphiso swa vuhundzuluxi bya matheme ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xitsonga: Swikombiso swa matheme ya nawu wa xintu wa tiko ra Afrika-Dzonga”. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu a ku ri ku kana hi swiphiso leswi ku hlanganiwaka na swona eka vuhundzuluxi bya nawu wa Afrika-Dzonga ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xitsonga. Green eka Nxumalo (2008:22) u seketela mhaka leyi loko a ku: *“Terminology is the most difficult issue as far as society, morality and law is concerned because in most instances terminology of different fields is written only in English which many people at times find it difficult to understand”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ku va vahundzuluxi va nga twisisi marito ya dyondzo yo karhi lama tsariweke hi Xinghezi swi endla leswaku va hlanguana na swiphiso eka vuhundzuluxi bya matheme walawo.

Eka nxopaxopo wa yena, Nxumalo u hlamusela hi swiyenge swo hambana leswi tirhanaka na ku hlulukisa theminoloji eAfrika-Dzonga. Swiyenge leswi endleke matshalatshala yo ololoxa xiphiso lexi hi ndlela yo tumbuluxa nxaxameto wa marito, minongonoko ya theminoloji na minongonoko ya tinhlamuselo ta marito hi leswi katsaka *Vumbiwa bya Rhiphobiliki ra Afrika-Dzonga* (1996); leri ku nga tsalwa ra milawu leyi lawulaka mafambiselo ya Afrika-Dzonga, Theminojoloji na Othogirafu no. 3. (1972); lowu ku nga nongonoko wa vuhundzuluxeri bya matheme ku suka eka Xinghezi ku ya eka tindzimi ta Xibunu na Xitsonga.

Nxumalo u tlhela a paluxa hi ta mihundzuluxo leyi endlweke hi Ndzawulo ya Vutshila na Ndhavuko ya matheme ya tidyondzo ta tinhlayo laha matheme ya nga hundzuluxiwa ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xitsonga ni tindzimi letin’wana ta Xintima ta ximfumo, Dikixinari ya tindziminyingi ya Sayense na Theminojoloji ya tindziminyingi ya *thekinoloji ya mbulavurisano (ICT)* (2005). Nxumalo u tlhela a komba nakambe migingiriko leyi endlweke hi tindzawulo to hambanahambana to tanihi vuhundzuluxi bya matheme ya swa rihanyu, nongonoko wa matheme ya le palamende (2005), tidyondzo ta matimu,

mbangu ni mabindzu na theminoloji ya tihlayo. Nxumalo u boxa leswaku xikongomelo xa tindzawulo leti i ku hlengeleta matheme ya xithekiniki hi tindzimi ta Xintima.

Hi ndzavisiso lowu Nxumalo u kumile leswaku loko ku hundzuluxeriwa matheme yo karhi ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xitsonga a swi olovi ku kuma matheme yo yelana kwatsa hikokwalaho ka ku hambana ka tindzimi leti. U kombisa leswaku theme ri nga siviwa hi xivulwahava ematshan'wini yo siviwa hi themekulobye. Tinhlamuselo ta matheme lama nyikiweke tanihi swikombiso hi tona leti pfunetaka ku tshula matheme yo karhi. Nxumalo (2008: 52) u basisa mhaka leyi loko a ku: *“Nhlamuselo, ntirho kun’we na xivumbeko xa nchumu lowu hi swona swi leteleke eku thyeni ka theme ra “cable-way.”* Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ndlela leyi rito leri ri thyiweke ha yona eka ririmi ro sungula yi na nkucetelo eka rito leri tshuriwaka hi ririmi ra vavuyeriwa.

Eka vuhundzuluxi bya matheme yo karhi lama nga kumekiki eka Xitsonga, Nxumalo u boxa leswaku ku tirhisiwa ndlela ya thiransiliterexini ku nga theme leri humaka eka Xinghezi leri vulaka ku tekelela mipfumawulo ya themexidzi leri ngo tsariwa hi matsalelo ya Xitsonga. Hi ku ya hi ntolovelu ku tirhisa matheme ya muxaka lowu, mulavisisi loyi u vula leswaku vanhu va hetelela va tiva leswi theme ra muxaka lowu ri vulaka swona hambani ri suka eka ririmi rimbe. Nxumalo u tlhela a tiyisisa leswaku endlelo leri a ri ololoxi xiphiso hi ku hetiseka hikuva theme leri tumbuluxiweke ri tama ra ha twarisiwa ku fana na le ka ririmi leri ri humeke kona. Xin’wana lexi Nxumalo a xi kumeke hileswaku rito ro karhi ra Xinghezi ri nga siviwa hi xivulwa xa Xitsonga hikokwalaho ko pfumala rito rin’we leri vulaka theme rolero.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu kuma leswaku ntumbuluko na xivumbeko xa matheme ya nawu wa Afrika-Dzonga swi endla leswaku ma nga twisiseki. Tlhandlakambirhi, matheme lama ya kayivela eka tindzimi tin’wana ta Afrika leswi endlaka leswaku vuhundzuluxi bya kona byi nyanya ku tika. Ndzavisiso lowu wu kume nakambe leswaku

vatshuri va titheminoloji ni vatumbuluxi va swihlamuselamarito va kala swinene eka Xitsonga.

Ndzavisiso wa Nxumalo a wu kanelangi hi swiphiqo leswi kongomisaka eka swiphemu swa xilingwistiki swa fonoloji, mofoloji na vulongoloxamarito. Vangwa leri hi rona leri nga ta pfariwa hi ndzavisiso lowu hikuva wu ta langutana na mitlhontlho leyi kumekaka eka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana hi ku tekela enhlokweni swiyimo swa ririmi leswi paluxiweke laha henhla xikan'we na ku xopaxopa swiphemu swin'wana leswi fambisanaka na ririmi leswi nga boxiwangiki hi Nxumalo. Mhaka leyi yelanaka na ndzavisiso lowu i ku vulavula hi vuhundzuluxi lebyi kongomaneke na dyondzo yo karhi. Hambiswiritano, ndzavisiso lowu a wu nga kaneli hi vuenti hi ta nawu wa Zimbabwe, kambe ku langutiwile matsalwa man'wana lama yo tanihi Vumbiwa.

Ku yisa emahlweni hi kuma Fischer (2010) loyi a endleke ndzavisiso hi swa vuhundzuluxi lowu nga ni nhlokomhaka ya *“The translator as terminologist with special regard to the EU context”*. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku lavisisa hi ntirho wa vahundzuluxi lava voniwaka tanihi vatumbuluxi va matheme lava tirhaka mitirho ya vuhundzuluxi xikan'we na ya ku tumbuluxa matheme. Hi marito man'wana, hi nga vula leswaku ndzavisiso lowu wu lavisisa hi vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka swiyenge swimbirhi swa vuhundzuluxi ni thiyori ya vutumbuluxi bya matheme. Fischer (2010) u boxa leswaku tindzimi leti tekeriweke enhlokweni eka ndzavisiso wa yena i ta Xihangariya na Xinghezi kasi hi tlhelo lerin'wana ku na Xijarimani na Xifurhwa. Fischer (2010:4) u seketela loko a ku:

Taking such broader perspective enabled investigation beyond a specific language pair and also provided insight into the complexity of processes and the particular features of specific language pairs.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Fischer u hlawurile tindzimi to tlula timbirhi hi xikongomelo xo lava ku kuma vuxokoxoko mayelana na timhaka ta vuhundzuluxi hi vuenti. Eku endleni ka ndzavisiso lowu Fischer (2010) u ringetile ku lava magoza ya vuhundzuluxi laha muhundzuluxi a nga tlhelaka a tirha tanihi mutumbuluxi wa matheme. Fischer u tlhela a leteriwa hi swilo swin'wana leswi nga kucetelaka swiboho leswi tekiwaka hi muhundzuluxi eka xiyimo lexi hi ku kongomisa eka xiyimo xa Nhlanganelo wa matiko ya Yuropa.

Eka tidyondzo letimbirhi, Fischer (ibid) u tirhisa vumbhoni byo ndlandlamuxa matheme lama nga tshama ma ri kona, xikan'we na ku ngenisiwa ka matheme lamantshwa. U tlhela a hlukisa thiyori leyi nga pfunaka ku twisisa ntirho wa vahundzuluxi tanihi vatumbuluxi/vatshuri va matheme eka xiyimo xa Nhlanganelo wa matiko ya Yuropa. Leswi swi endliwa hi ku tekela enhlokweni mhaka ya leswaku matheme ya thiyori ya theminoloji a ma tirhisiwi ku fana.

Ehandle ka swa xilingwistiki Fischer (2010) u kumile leswaku ndhavuko wa tindzimi to hambana wu na xiave eka timhaka ta vuhundzuluxi. Hi nkumisiso lowu, Fischer u vula leswaku mhaka ya ku hambana ka mindhavuko yi fanele ku tekeriwa enhlokweni loko ku hundzuluxiwa switsariwa swo karhi. Mhaka leyi yi nga pimanisiwa na vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi leswi nga ni mindhavuko yo hambana.

Eka ndzavisiso lowu, Fischer (2010) u kumile nakambe leswaku thiyori ya vutshuri bya matheme a yi nga tekeli enhlokweni timhaka ta vuhundzuluxi naswona dyondzo ya vuhundzuluxi a yi nga ri na mhaka na theminoloji. Fischer u boxa leswaku xivangelonkulu xa mhaka leyi i thiyori ya Eugen Wüster ya Theminojloji hi ku angarhela. Fischer u boxa leswaku timhaka ta vuhundzuluxi ti vile na xiave xa nkoka eka ku tumbuluxa thiyori ya theminoloji.

Fischer u tlherile a kuma leswaku ku na vuxaka byo tiya na bya le miehleketweni exikarhi ka dyondzo ya vuhundzuluxi na thiyori ya theminoloji loko ku katsiwa matsalwa ya tindzimi ta Xihangariya, Xinghezi, Xijarimani na Xifurhwa. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu thumba leswaku ku na vuxaka eka maendlelo ya EU ya matwisiselo ya timhaka to karhi hi ku angarhela.

Mikumisiso ya Fischer (2010) yi kombisile leswaku vahundzuluxeri va tsakela timhaka leti nga na vuxaka na thiyori ya theminoloji, ngopfungopfu loko ku ri eka swivutiso swa matheme yo kongoma. Hileswaku va lava ku twisisa thiyori leyi hlohloleleke ku vumbiwa ka matheme yo karhi. Xin'wana lexi a xi kumeke i ku tumbuluxiwa ka matheme lamantshwa yo hlamusela migingiriko ya theminoloji na vuhundzuluxi eka nhlanganelo wa matiko ya Yuropa. Ndzavisiso lowu wu kumile nakambe leswaku xiyimo xa matiko ya Yuropa xi pfula mavangwa man'wana ya vulavisisi byo katsa dyondzo ya vuhundzuluxi ni thiyori ya ku tumbuluxiwa ka matheme. Mhaka yin'wana ya nkoka leyi humeke eka vulavisisi bya Fischer (2010) hileswaku dyondzo ya vuhundzuluxi i xitirho xa nkoka lexi nga khomanisaka matiko ya Yuropa loko thiyori ya theminoloji yi amukela mikumisiso ya swa vuhundzuluxi. Mhaka leyi yi fanele yi va tano loko vuhundzuluxi na byona byi amukela mikumisiso ya thiyori ya theminoloji.

Vulavisisi bya Fischer eka mavandla manharhu ya EU byi kombisa leswaku vatshuri va matheme a va twisisi nkoka wa ntirho wa vona hikuva va vona ingaku a va humangi na matheme mantshwa loko va hlawurile marito lama nga tshama ma ri kona ku vula swo karhi. Hileswaku va twa va tshurile loko va tumbuluxa marito lama a ma nga ri kona eka ririmi ra vona. Hi tlhelo rin'wana, vulavisisi bya Fischer byi kumile leswaku vahundzuluxeri a va nga swi koti ku hambanisa exikarhi ka matheme ya Nhlanganelo wa matiko ya Yuropa (EU) ni lama nga riki ya Nhlanganelo wa matiko ya Yuropa.

Mhaka yo hetelela leyi kumiweke hi ndzavisiso lowu hi leya ku xiyimo xa Nhlanganelo wa matiko ya Yuropa xi antswisa ku dyelana exikarhi ka dyondzo ya vuhundzuluxi na thiyori ya theminoloji. Fischer u kanerile timhaka ta theminoloji hi tihlo ra vahundzuluxi na vatshuri va theminoloji hikokwalaho ko lava ku vona vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vuhundzuluxi na theminoloji. Mhaka leyi i ya nkoka hikuva yi nga pfuna ku lemukisa vahundzuluxi va Xichangana leswaku va va na vutshila byo tumbuluxa matheme mantshwa lama va nga riki na wona. Xin'wana hileswaku a ku se va na swihlamuselamarito kumbe tibuku ta titheminoloji leti va nga ti tirhisaka. Hikokwalaho ka xiyimo lexi vavulavuri va ririmi leri va ta boheka ku va na tibuku leti hi ku hlohloteriwa hi ndzavisiso lowu.

Eka ndzavisiso lowu ku ttherile ku xopaxopiwa ntirho wa Human na Van Niekerk (2008) lava endleke ndzavisiso wa *“Translation as Negotiation: A musical perspective”* lowu kaneleke vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vuhundzuluxi ni swiyenge swin'wana leswi kongomaneke na tidyondzo to karhi. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku kana hi swiphiso leswi humelelaka loko vuyimbeleri bya tikhwayere ta Afrika byi hundzuluxiwa leswaku byi ta yimbeleriwa hi Valungu. Human na Van Niekerk (2008:3) va seketela mhaka leyi loko va ku: *“the translation process aims at the ‘transplantation’ of music from an African oral history to a Western notational system, unable to accommodate a ‘perfect’ translation of music in ‘another’ system”*.

Mhaka leyi paluxiwaka hi ntshaho lowu hileswaku a swi olovi ku kuma muhundzuluxo lowu hetisekeke wa vuyimbeleri bya xiAfrika. Swidyondzeki leswi swi kombisa vuxaka lebyi nga kona eka vuhundzuluxi na xiyenge xa vuyimbeleri. Swi boxa leswaku vuyimbeleri a hi bya xilingwistiki, kambe i byo humesa matitwelo naswona mhaka leyi yo hundzuluxa vuyimbeleri bya tikhwayere ta Afrika leswaku byi ta yimbeleriwa hi lavo ka va nga ri va Afrika swi nga fikeleleka ntsena hi ku twananisa mindhavuko mimbirhi. Eco (2003:82) u tiyisisa loko a ku: *“Translation is always a shift not between two languages...A translator must take into account rules that are ... broadly speaking,*

cultural". Marito lama ma seketela leswaku eka vuhundzuluxi ku fanele ku tekeriwa enhlokweni timhaka tin'wana ehandle ka swa ririmi ntsena.

Mikumisiso ya ndzavisiso lowu yi komba leswaku migingiriko ya vuhundzuluxi byo teka vuyimbeleri byo huma eka matimu ya nomu ya xiAfrika ku ya eka vuyimbeleri bya tinotsi bya le Vupeladyambu a byi humesi muhundzuluxo wo hetiseka. Leswi swi seketeriwa hi Human na Van Niekerk (2008:102) loko va ku: *"there are no perfect translations because cultures, views, abilities, langauges and intelligences vary, each with its own influence on the translation process"*. Leswi swi kombisa leswaku ku hambana ka mindhavuko ya le vupeladyambu na ya Xintima swi na nkucetelo wo karhi eka vuhundzuluxi nakambe swi tisa ku lahlekeriwa ko karhi eka mihundzuluxo.

Loko va kanerisisa hi vuenti mhaka ya vuhundzuluxi byo tlula mindhavuko hi ku languta vuyimbeleri bya makhwaya bya manguva lawa, va kaneta miehleketo ya ndhavuko wa Afrika wo ka ndzhundzuluko, kambe va seketela miehleketo ya Monson (2003) ya leswaku ndhavuko wa cinca ku suka eka rixaka rin'wana ku ya eka rin'wana hikokwalaho ka nkucetelo wa swiyimo swo hambana leswi humelelaka emisaveni hi ku angarhela. Vatsari lava va tiyisisa leswaku leswi swi vula leswaku vuhundzuluxi byi tumbuluxa swilo leswintshwa.

Ndzavisiso lowu wu languta vuhundzuluxi hi tlhelo ra vuyimbeleri ku nga xiphemu lexi welaka eka swa ndhavuko. Xiyimo xa ndzavisiso wa muxaka lowu xi endla leswaku xi nga languti hi timhaka ta swa xilingwistiki eka vuhundzuluxi. Mhaka leyi ya xilingwistiki yi tekeriwa enhlokweni eka ndzavisiso lowu wu langutaka swa vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi. Mhaka ya vuyimbeleri a ku nga kaneriwi hi yona, kambe ku langutiwa timhaka leti khumbaka swa ndhavuko na ririmi.

Mhaka ya vuhundzuluxi yi tlherile yi kaneriwa hi Hajic na van'wana (2003) laha va lavisiseke hi nhlokomhaka ya “*A simple multilingual machine translation system*”, ehenhla ka tindzimi ta Xisilavhiki. Xikongomelonkulu a ku ri mhaka ya ku tirhisa vuhundzuluxi bya michini leswaku byi seketela vuhundzuluxi byo endliwa hi vanhu. Ririmi ra Xiceki (Czech) hi rona leri tirhisiweke tanihi xipimo kumbe biloho eka vuhundzuluxi bya vanhu exikarhi ka Xinghezi na tindzimi tin'wana ta Xisilavhiki (ku nga, Slovak, Polish, na Lithuanian). Vuhundzuluxi bya michini exikarhi ka Xiceki na *Lithuanian* a byi tirhisa mojulu wa qhingha ra rito hi rito ehandle ko longoloxa marito hi vuntshwa kumbe tinhlamuselo to karhi ta mongo wa marito.

Hajic ni van'wana (2003:8) va kombisa vusoleki bya maendlelo ya rito hi rito loko va ku: “*the greatest problem of the word-for-word translation approach is the problem of ambiguity of word forms*”. Ntshaho lowu wu vula leswaku rito ra swi kota ku vula swilo swo tala swo hambana, leswi endlaka leswaku muhundzuluxo wu lahleka eka mikarhi yin'wana. Ku tiva mhaka leyi i swa nkoka hambani ku nga si tirhisiwa maendlelo lama eka Xichangana hikuva siku rin'wana vuhundzuluxi byi ta hluvuka byi fika eka xiyimo xo tirhisa michini. Hajic na van'wana (2003) va kumile leswaku ku na swiphiso swa malongolokelo ya marito laha Xisilavhiki na Xiceki swi yelanaka eka vulongoloxamarito ya kona kasi Xipholixi xi na ku hambana ko karhi. Va kume leswaku hikokwalaho ka xiyimo lexi malongolokelo ya marito eka xivulwa ya cinca eka ririmi ra Xipholixi.

Mhaka yin'wana leyi kumiweke eka vulavisisi bya Hajic na van'wana i ya swiphiso swa tinhlamuselo ta marito laha rito ro karhi ri vulaka swilo swo hlayanyana. Xin'wana lexi kumiweke eka ndzavisiso lowu i mhaka ya switwananisi swa tinhlokomhaka ni maendli ya kona. Valavisisi lava va kumile leswaku tindzimi ta Xiceki na Xipholixi ti tekela ngopfu timhaka ta rimbewu lero swihoxo swo tala a swi kumeka eka vuhundzuluxi bya tindzimi eka swiphemo swa rimbewu, xitwananisi xa nhlokomhaka na riendli ni xitwananisi xa rimbewu na tinhlayo.

Mhaka leyi boxiweke laha henhla mayelana na tinhlamuselo ta marito yi pfuna ku antswisa vuhundzuluxi bya Xichangana hi ku nyika swibumabumelo swa ku tumbuluxiwa ka tibuku ta theminoloji na swihlamuselamarito. Xin'wana lexi pfunaka eka mikumisiso leyi i ku endla mpimanyiso eka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana eka timhaka ta rimbewu na swin'wana swa ririmi. Loko ku kamberiswa vuhundzuluxi bya michini exikarhi ka Xiceki na Xislovhaki eka marito ya gidi wa makume ku yelana ka byona ni lebyo endliwa hi vanhu a ku ri eka tiphesente ta makume kaye. Hambileswi ku nga si vaka ni vuhundzuluxi bya michini eka Xichangana, mhaka leyi yi pfuna hi ku ta lemukisa rixaka mayelana ni vuhundzuluxi bya muxaka lowu tanihileswi swi bohaka ku ta va na byona loko ku langutiwa ku cinca na ku famba ka mikarhi.

Ku ya hi mavonelo ya valavisisi lava mayelana na leswi va swi kumeke va vona swi fanerile ku endla vuhundzuluxi bya rito-hi-rito eka vuhundzuluxi bya michini bya tindzimi to karhi leti hlawuriweke hi vukheta. Mhaka yin'wana ya nkoka leyi va yi kumeke i ya leswaku ku yelana ka vulongoloxamarito bya tindzimi ku fanele ku tekeriwa enhlokweni ku tlula mhaka ya vuxaka bya le kusuhi bya muxaka wa tindzimi ntsena. Mikumisiso ya valavisisi lava i ya nkoka eka ndzavisiso lowu hikuva byi lemukisa mulavisisi leswaku a tekela enhlokweni timhaka to karhi ngopfungopfu loko ku langutiwa eka swivumbeko swa malongolokelo ya tindzimi ta Xinghezi na Xichangana.

Ndzavisiso lowu wu langutile na ntirho wa Babych na van'wana (2007) eka phepha ra *“Translating from under-resourced languages: comparing direct transfer against pivot translation”*, va hlamusela hi mpimanyiso wa vuhundzuluxi byo kongoma exikarhi ka Xiyukiraniyeni na Xinghezi va karhi va tirhisa Xirhaxiya tanihi xipimo kumbe biloho hikuva xi na vuxaka na ririmi ra Xiyukiraniyeni. Xirhaxiya xi tlhela xi va na marito yo tala lama tirhisekaka xikan'we na swipfuno swo tala. Hikokwalaho ka xiyimo lexi, valavisisi lava va kumile leswaku swa antswa ku tirhisa ririmi leri fuweke hi swipfuno naswona ri ri kusuhi ku nga na ku tirhisa vuhundzuluxi byo kongoma, kambe byi karhi

byi kayivela hi tlhelo ra vuxokoxoko na swipfuno. Vatsari lava va tlherile va kombisa leswaku ku tirhisa ririmi leri nga le kule tanihi xipimo swi nga onha mbuyelo wa vuhundzuluxi. Leswi swi seketeriwa hi Shilon (2011: 5) loko a ku: “...using a resource-rich and linguistically-similar language as a pivot is superior to using direct translation with fewer parallel data and resources”. Ntshaho lowu wu vula leswaku ku tirhisa ririmi leri yelanaka na rin’wana ra tindzimi leti khumbekaka swa pfuna ku hatla ku twisisa timhaka leti hundzuluxeriwaka ematshan’wini ya ku tirhisa tindzimi leti nga riki na vuxaka. Xik: ku hundzuluxa Xirhaxiya ku ya eka Xinghezi hi ku tirhisa Xifurhwa kumbe Xijarimani.

Babych na van’wana va kumile leswaku vuhundzuluxi byo tirhisa ririmi rin’wana tanihi biloho byi na mbuyelo wo antswa ku tlula lebya tindzimi timbirhi leti nga riki na vuxaka. Va tlhela va kuma nakambe leswaku maendlelo lama ya tisa vuhundzuluxi bya xiyimo xa le henhla hikuva ya pfuna tindzimi leti nga si vaka na swipfuno swo enela swa vuhundzuluxi bya michini. Xin’wana lexi kumiweke eka ndzavisiso lowu hi leswaku hambi ku kumeka swihoxo swo karhi, swi ta va swi ri switsongo ngopfu eka vuhundzuluxi bya tindzimi leti nga na vuxaka byo karhi hikuva ku tirhisiwa swihlamuselamarito swa tindzimimbirhi xikan’we na matsalwa ya vuvulavuri.

Hambileswi ndzavisiso lowu wu xopaxopaka ngopfu hi ta vuhundzuluxi bya michini, mhaka ya nkoka i ku va ku tirhisiwa ririmi ro karhi tanihi biloho, nakambe ku tirhisiwa tindzimi leti hluvukeke khale hi tlhelo ra swipfuno. Tanihileswi Xichangana xi nga si vaka na swipfuno swo ringana, ndzavisiso lowu i wa nkoka hikuva ku nga tirhisiwa endlelo leri hi ku languta tindzimi tin’wana leti hluvukeke khale. Maendlelo lama ya nga pfuna ku languta tindzimi leti nga le kusuhi na Xichangana xa Zimbabwe leti nga tirhisiwaka tanihi hi swipimo/mabiloho leswaku ku hatla ku kumiwa mihundzuluxo ya marito, swivulwa kumbe matsalwa yo karhi.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu xopaxopa ndzavisiso wa Baloyi (2015) lowu nga na nhlokomhaka ya “*A comparative analysis of stylistic devices in Shakespear’s plays, Julius Caesar and Macbeth and their Xitsonga translations*”. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku endla mpimanyiso wa swikhavisaririmi leswi tirhisiweke eka matsalwa ya Shakespeare ya *Julius Caesar* na *Macbeth* xikan’we na mihundzuluxo ya wona. Ndzavisiso wa yena wu endlile nkambisiso wa maqhingha lama tirhisiweke ku hundzuluxa swikhavisaririmi leswi ku suka eka ririmi ro sungula ku ya eka ririmi ra vavuyeriwa. Baloyi u tirhisile thiyori ya *Skopos* leyi langutanaka na xikongomelo laha a kombisaka leswaku ku na tindlela to hlaya leti nga tirhisiwaka ku hundzuluxa matsalwa ya mitlangu exikarhi ka mindhavuko yo hambana.

Eka ndzavisiso wa yena, Baloyi (2015) u paluxile leswaku ku va muhundzuluxi a swi kota ku hundzuluxa hi xiyimo xa le henhla, u fanele ku va na vutivi byo enta bya tindzimi hatimbirhi na mindhavuko ya tona. Ntirho wa Baloyi i wa nkoka hikuva wu hlamusela hi swin’wana swa swilaveko swa vuhundzuluxi leswi kaneriwaka eka ndzavisiso lowu, tanihileswi wu langutaneke na mitlhontlho ya swa ririmi na ndhavuko eka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana. Baloyi u avile nxopaxopo wa yena hi swiyenge leswi landzelelaka tindlela ta mahlengeletelo ya vuxokoxoko leti a ti tirhiseke to tanihi vuxiyaxiya na nxaxameto wa swivutiso swa nhloko hliso.

Eka mpimanyiso wa yena wa swikhavisaririmi, Baloyi u tlherile a languta maqhingha manharhu lama nga tirhisiwaka eka vuhundzuluxi bya matsalwa ya *Macbeth* na *Julius Caesar* lama ku nga *explicitation, simplification na normalization*. Maqhingha lama ya kongomisa eka ku engetelela vuxokoxoko, ku komisa kumbe ku lombana; ku olovisa ririmi ra vuhundzuluxi timhaka hi ku tluleta kumbe ku tirhisa rito hi rito ni ku thathela swihlawulekisi swa ririmi ra vavuyeriwa hi ku siva swiphemu na ku lombana hi ku landzelelana ka swona. Eka xiyenge lexi Baloyi u kanerile hi nkholuko wa vuhundzuluxi bya swikhavisaririmi, maqhingha lama tirhisiwaka ngopfu eka vuhundzuluxi bya *Macbeth* na *Julius Caesar*, switandzhaku swo hlawula maqhingha lama hlayisaka mongo wa swikhavisaririmi na switandzhaku swa ku hlawuriwa ka maqhingha lama endlaka leswaku vavuyeriwa va khoma mongo wa tsalwa hambi va nga tivi ririmi ro sungula.

Eka xiyenge lexi Baloyi u kumile leswaku vahundzuluxi va tirhisile qhingha ro olovisa ririmi hi ku tirhisa rito hi rito laha ku nga ni mavangwa ya swa mindhavuko. Maqhingha yo engetela vuxokoxoko no thathela a ma tirhisiwangi ngopfu ku ya hi leswi kumiweke hi Baloyi. Xin'wana lexi a xi kumeke hi leswaku vuhundzuluxi byo phewa bya swivulavulelo byi ni switandzhaku swa semantiki na swa mbulavurisano eka tsalwa ra vavuyeriwa. Hileswaku swi tisa lahleko eka nhlamuselo. Na le ka ndzavisiso lowu ku kaneriwa hi maqhingha lama tirhisiweke eka matsalwa lama xopaxopiweke ku vona loko vuhundzuluxi bya kona byi paluxa mitlhontlho yo karhi hi tlhelo ra tinhlamuselo na swin'wana swa ririmi ni ndhavuko.

Ndzavisiso wa Baloyi i wa nkoka eka ndzavisiso lowu hikuva na wona wu boxile mitlhontlho yo karhi leyi ku hlanganiwaka na yona hi tlhelo ra swa ndhavuko. Ntirho wa yena wu hambana na ndzavisiso lowu hikokwalaho ka leswaku yena a kongomisa nkanelo wa yena eka matsalwa ya ntlangu yo karhi lama hundzuluxiweke ku ya eka Xitsonga. Eka ndzavisiso lowu ku kongomisiwa eka switsariwa swa silabasi, vumbiwa ni maphephahungu tanihileswi ku nga si vaka ni matsalwa yo tala lama hundzuluxiweke ku ya eka Xichangana. Xin'wana lexi a nga xi kanelangiki eka ndzavisiso wa ya yena lexi nga ta pfariwa hi ndzavisiso lowu i swiphiqo swa vuhundzuluxi swa xilingwistiki eka swiyimo swa vuvulavuri, tanihileswi yena a langutana na xitayila xa swikhavisaririmi eka matsalwa.

2.8. NKOMISO WA NDZIMA LEYI

Eka ndzima leyi ku kaneriwile hi matimu ya vuhundzuluxi hi ku angarhela ivi ku landzela matimu yo kongoma eka vuhundzuluxi lebyi khumbaka Xichangana eZimbabwe. Ndzima leyi yi tlhela yi kana hi tinxaka ta muhundzuluxo ku nga vuhundzuluxi bya nomu kumbe

vutoloki, bya ku tsala lebyi vuriwaka vuhundzuluxi hi ntolovelo xikan'we na bya swikoweto. Ku ttherile ku kaneriwa hi vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tinxaka ta mihundzuluxo hi ku kombisa laha swi fanaka ni laha swi hambanaka hakona. Xin'wana lexi kaneriweke eka ndzima leyi i tinxaka ta ndzingano eka vuhundzuluxi leti katsaka: ndzingano wa xivumbeko, ndzingano wo hundzuka, na nkandzingano. Eka ndzima leyi ku ttherile ku kaneriwa maqhingha lama tirhisiwaka eka vuhundzuluxi byo tanihi hi ku lomba, ku tekelela mindhavuko, bya rito hi rito, bya ku siviwa ka swihluvi swa mbulavulo, ivi ku hetelela hi vuhundzuluxi byo tshunxeka.

Ndzima leyi yi paluxile swilaveko swa muhundzuluxi leswi katsaka vutivi bya tindzimi byo hetiseka. Ku boxiwile nakambe mhaka ya leswaku muhundzuluxi u fanele ku va munhu loyi a tivaka dyondzo yo karhi ni nhlokomhaka ya kona, ku va a swi kota ku hlaya ririmi ra vavuyeriwa, ku va na vutshila bya ku tsala hi ririmi ra vambe xikan'we na ra yena. Eka ndzima leyi ku kaneriwile nakambe mhaka ya leswaku muhundzuluxi u tihlawulekisa hikuva na nxiximo eka tindzimi ku katsa na ririmi ra yena. Hileswaku u fanele a tekela mindhavuko hinkwayo enhlokweni. Eka xiyenge xin'wana xa ndzavisiso lowu ku kaneriwile hi mindzavisiso yin'wana leyi endliweke eka dyondzo leyi ya vuhundzuluxi. Timhaka leti kaneriweke ti aviwile hi swiphemu leswi khumbaka matimu ya vuhundzuluxi, tithiyori ta vuhundzuluxi, swiphiso na mitlhontlho leswi hlanganiwaka na swona eka vuhundzuluxi, marhengu lama nga tirhisiwaka ku ahlula swiphiso na mitlhontlho eka vuhundzuluxi, vuhundzuluxi na swiyenge swin'wana leswi nga na vuxaka na byona, vuhundzuluxi bya michini/tikhompyuta. Eka vuhundzuluxi bya michini ku kaneriwile hi tin'wana ta tinxaka ta vuhundzuluxi lebyi leti katsaka Yinhlantarhu ya Vauquois, Vuhundzuluxi lebyi hlohloteriwaka hi milawu bya RBMT na vuhundzuluxi bya michini bya tinhlayohlayo bya SMT. Xo hetelela lexi kaneriweke i swiphiso swa vuhundzuluxi bya michini. Ndzima leyi yi yile emahlweni yi hlamusela nkoka lowu khumbaka Xinghezi na Xichangana hi tlhelo ro pfala mavangwa kumbe ku antswisa swo karhi leswi nga vaka swi nga tshamisekangi eka mindzavisiso leyi endliweke hi van'wana.

NDZIMA YA 3

3. MAENDLELO YA NDZAVISISO

3.1. MANGHENELO

Ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu ni maendlelo yo hambana lawa ya faneleke ku tekeriwa enhlokweni leswaku mbuyelo wa ndzavisiso wu kota ku humelerisiwa. Eka ndzavisiso lowu leswi tekeriweke enhlokweni swi katsa xivumbeko kumbe muxaka wa ndzavisiso, mahlawulelo ya vahloko hlisiwa, mahlawulelo ya matsalwa lama xopaxopiweke, tindlela ta mahlengeletelo ya vuxokoxoko, na maxopaxopelo lama endliweke eka vuxokoxoko lebyi hlengeleteweke. Ndzima leyi yi paluxa no kana hi maendlelo lama tirhisiweke eka ku hlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu. Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile maendlelo mambirhi ku nga ya ntlhatlho wa tsalwa na nhloko hliso wa swivutiso hi xikongomelo xo lava ku kuma vuxokoxoko bya thesisi leyi. Neuman (2006:149) u seketela loko a ku: *“by measuring something in more than one way, researchers are more likely to see all aspects of it... looking at something from multiple points of view improves accuracy”*. Ntshaho lowu wu kombisa mhaka leswaku ku va ku tirhisiwile maendlelo yo hambana ya ku hlengeleta ha wona vuxokoxoko swi nyika mbuyelo wo antswa ku tlula loko ku tirhisiwa maendlelo man'we ntsena.

3.2 XIVUMBEKO XA NDZAVISISO

Hi xivumbeko xa ndzavisiso ku kongomisiwa eka leswi vuriwaka *research design* hi Xinghezi. Eka xivumbeko kumbe vukunguhati bya ndzavisiso lowu ku katsiwile maqhingha, rimba ra thiyori, vuxokoxoko lebyi lavisisiwaka na switirho swo hlengeleta

no kana vukoxoko ha swona. Xivumbeko xa ndzavisiso lowu xi tlherile xi languta na malongolokelo ya ndzavisiso na mahlawulelo ya vahlokhlisiwa lava pfuneteke hi vukoxoko byo karhi (De Vos et al, 2014). De Vaus (2012:9) u boxa ntirho wa xivumbeko xa ndzavisiso lowu fambelanaka na leswi ndzavisiso lowu wu nga xiswona loko a ku: *“the function of a research design is to insure that the evidence obtained enables us to answer the initial question as unambiguously as possible”*.

Xivumbeko xa ndzavisiso i nkongotlo wa thesisi hikuva xi paluxa xivumbeko na laha timhaka hinkwato ta vulavisi ti humelisiwaka hakona. Punch (2012:62) u hlamusela xivumbeko xa ndzavisiso hi ndlela leyi: *“...it means all issues involved in planning and executing a research project- from identifying the problem through to reporting and publishing the results”*. Eka ndzavisiso lowu ku longoloxiwile timhaka hi ku landzelela xivumbeko lexi hlamuseriweke laha henhla.

Nkunguhato/xivumbeko xa nkoka lexi hi Xinghezi xi vuriwaka *qualitative design*, hi xona lexi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu. Xivumbeko xa muxaka lowu xi hlawuriwile hikuva eka ndzavisiso lowu ku na vukoxoko lebyi lavaka ku hlamuseriwa kunene ku nga ri ku tirhisa tinhlayo hi ntalo. Mayelana na mhaka leyi De Vos na van’wana (2014: 306) va hlamusela nkoka wa xivumbeko lexi loko va ku: *“...it is important for a qualitative researchers to select a paradigm or frame of reference that underpins and guides the study”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku xivumbeko xa ndzavisiso xi na nkoka hikuva xi paluxa no letela leswi ndzavisiso wu faneleke wu yimisa xiswona. Xivumbeko lexi hi xona lexi nga ta va makombandlela mayelana na vukoxoko, thiyori na mikanelo ya mlavisi leyi endlweke eka dyondzo leyi tanihilaha mlavisi a hlawuleke hakona rimba ra thiyori leyi fambelanaka na ndzavisiso lowu wa vuhundzuluxi exikarhi ka Xinghezi na Xichangana.

Xivangelo xa ku hlawula xivumbeko lexi i mhaka ya leswaku vukoxoko lebyi kaneriweke hi lebyo hlamusela timhaka leti humeleleke kunene, ehandle ko endla

migingiriko ya vukamberi byo karhi. Xin'wana hileswaku vuxokoxoko lebyi xopaxopiweke a byi tshikeleli mhaka ya ntalo, kambe ku tekeriwile enhlokweni mhaka ya vuhlawuleki bya kona. Eka xivumbeko lexi ku tirhisiwile muxaka wa *case study* laha ku langutiweke eka vuhundzuluxi bya matsalwa lama khumbaka Xichangana.

Fouche na Schurink (2014: 321) va tiyisa mhaka ya maendlelo lama loko va ku: “*case studies can be particularly useful for producing theory and new knowledge, which may inform policy development*”. Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ndlela leyi yi endla leswaku ku thumbiwa vutivi byintshwa lebyi fambelanaka na ndzavisiso wolowo naswona byi tlhela byi va na nkoka erixakeni. Endlelo leri i ra nkoka swinene eka ndzavisiso lowu tanihileswi ku nga riki na milawu yo tiya mayelana na timhaka ta vuhundzuluxi eZimbabwe. Ndzavisiso wa muxaka lowu wu hetelela wu nyikile swibumabumelo leswi nga antswisaka xiyimo xa vuhundzuluxi etikweni ku katsa na lebyi khumbaka Xichangana na Xinghezi. Hi marito man'wana, ku nga hetelela ku vile na milawu leyi tiyisaka ku hundzuluxiwa ka matsalwa yo hambana ku ya eka tindzimi ta Vantima eZimbabwe.

3.3 MAHLAWULELO YA SAMPULU

Mahlawulelo ya sampulu hi Xinghezi ya vuriwa *sampling*. Sampulu i xiphemu xintsongo xa ntlawa lowu paluxaka swihlawulekisi swo karhi leswi ku lavisisiwaka hi swona. Sampulu leyi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu i ya vanhu na matsalwa yo karhi lama hlawuriweke hi xikongomelo xo huma na vuxokoxoko byo karhi. Bryman (2012:427) u seketela endlelo leri loko a ku: “*sampling is not just about people but also about sampling other things...like documents...*”. Hi ku landza maendlelo lama eka ndzavisiso lowu ku hlawuriwile switsariwa swo tanihi silabasi, vumbiwa na maphephahungu leswi xopaxopiweke.

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile maendlelo yo hlawula sampulu lama hi Xinghezi ya vuriwaka *purposive sampling* ku nga ku hlawula hi xikongomelo. De Vos na van'wana (2007:328) va seketela maendlelo lama loko va ku: *“In qualitative studies non-probability sampling methods are utilized, in particular, theoretical or purposive sampling techniques are used rather than random sampling”*. Hi ku landza endlelo leri mulavisisi eka ndzavisiso lowu u hlawurile sampulu a ri karhi a tiva muxaka wa vanhu na switsariwa leswi tirhisiweke ku kuma vuxokoxoko mayelana ni mitlhontlho ya swa ririmi na ndhavuko eka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana.

Vanhu lava hlawuriweke va katsa vahundzuluxi lava endleke vuhundzuluxi bya silabasi ya tindzimi ta Vantima ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xichangana (5), vahundzuluxi va maphephahungu na vahundzuluxi va Vumbiwa (5), xikan'we na valeteri na vadyondzi va Xichangana/Xitsonga eYunivheisti ya Great Zimbabwe lava endleke khoso yin'wana ya vuhundzuluxi (5). Vanhu lava va hlawuriwile hikokwalaho ka ku va va ri vavulavuri va ririmi lava nga na vutivi hi tlhelo ra swa ririmi, ndhavuko, dyondzo, vuhundzuluxi, tipolitiki na swin'wana.

3.4 TINDLELA TA MAHLENGELETELO YA VUXOKOXOKO

Ku va ku humelerisiwa timhaka to karhi eka vulavisisi lebyi ku na maendlelo lama landzeleriweke. Eka maendlelo lama ku tirhisiwile tindlela to hambana ta mahlengeletelo ya vuxokoxoko leswi pfuneke ku antswisa mikumisiso ya ndzavisiso na ku tiyisisa leswaku yi nga ta voyameli etlhelo rin'we ro karhi. Denzin (1978) eka Janesick (2000: 391) u seketela mhaka leyi yo tirhisa tindlela to hambana ta mahlengeletelo ya vuxokoxoko leswi vuriwaka *“triangulation method”* hi Xinghezi hi ndlela leyi: *“1. Data triangulation: the use of variety of data sources in a study; ...4. Method triangulation: the use of multiple methods to study a single research problem.”* Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vuxokoxoko bya ndzavisiso byi nga kumeka eka tindhawu to

hambanahambana nakambe ku ri karhi ku tirhisiwa maendlelo yo hambana. Mhaka leyi yi fananisiwa na xifaniso xa yinhlharhu lexi kombaka matlhelo manharhu yo hambana leswi pimanisiwaka na tindlela ta vulavisi leti faneleke ku seketelana hi ku ti tirhisa ti ri tinyingi. Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile tindlela timbirhi ta mahlengeletelo ya vuxokoxoko leti ku nga ntlhatlho wa switsariwa (*documentary analysis*) na nhloko hliso wa swivutiso. Tindlela leti ti hlawuriwile hi xikongomelo xo lava ku kuma vuxokoxoko lebyi nga helela mayelana na timhaka ta vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi.

Ku tirhisiwa ka maendlelo, tithiyori na tindlela ta mahlengeletelo swo hambana swi pfunile ku humelerisa vulavisi lebyi khorwisaka. Hi marito man'wana, tindlela leti ta seketelana leswaku ndzavisiso wu huma na mikumisiso leyi tiyeke ku tlula laha ku tirhisiwaka maendlelo kumbe ndlela yin'we. Silverman (2011:133) u seketela loko a ku: *"...in this way, some qualitative researchers believe that triangulation may improve the reliability of a single method"*. Hi ntshaho lowu ku paluxiwa leswaku maendlelo yo hambanahambana ya antswisa mbuyelo wa ndzavisiso. Hi marito man'wana, ku tirhisa tindlela to hambana swi hunguta ku kanakana hikokwalaho ka ku leteriwa hi mpimanyiso wa mbuyelo kumbe mikumisiso leyi humelerisiwaka hi tindlela timbirhi leti hi ti tirhiseke eka ndzavisiso lowu. Tindzimana leti landzelaka ti hlamusela maendlelo lawa hi vuenti.

3.4.1 Nhloko hliso wa swivutiso

Nhloko hliso wa swivutiso i ku burisana exikarhi ka mulavisi ni munyiki wa mahungu hi xikongomelo xo kuma vuxokoxoko byo karhi bya nkoka. Maendlelo ya muxaka lowu ya vuriwa *interviews* hi Xinghezi. Strydom (2014:342) u seketela mhaka leyi loko a ku: *"the interview is a social relationship designed to exchange information between the participant and the researcher"*. Marito lama ya kombisa leswaku nhloko hliso wa

swivutiso wu fanele ku va bulo leri humelerisaka vuxokoxoko bya nkoka. Kvale eka Sewell (2001:1) u hlamusela maendlelo lawa hi ndlela leyi: *“attempts to understand the world from the participant’s point of view, to unfold the meaning of people’s experiences,[and] to uncover their lived world prior to scientific explanations.”* Marito lama ya vula leswaku nhloko hliso wa swivutiso i maendlelo yo lavisisa timhaka hi vuenti ku suka eka vanhu lava tirhanaka na migingiriko yo karhi. Hi marito man’wana, vava va ri karhi va nyika mavonelo ya vona mayelana na timhaka to karhi leti va hlanganaka na tona evuton’wini bya vona.

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile muxaka wa nhloko hliso wa swivutiso lowo kala xivumbeko na lowu nga na xivumbeko lexo ka xi nga hetisekangi. Nhloko hliso wo kala xivumbeko hi laha mulavisisi a nga bohekiki ku landzelela nongonoko wa swivutiso eku vutiseni ka yena ka vavutisiwa. Strydom (2014:347) u hlamusela swihlawulekisi swin’wana swa muxaka wo kala xivumbeko hi ndlela leyi: *“the unstructured one-to-one interview, also known as the in-depth interview, merely extends and formalizes conversation”*. Hi ntshaho lowu, Strydom u tshikilela leswaku xikongomelonkulu xa muxaka lowu i ku twisisa hi vuenti timhaka leti humelelaka eka vavutisiwa xikan’we na ku twa mavonelo ya vona. Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi a ri na swivutiso swo karhi leswi a vutisa a nga lawuriwi hi nawu wa mavutiselo, kambe a landzelela magoza yo karhi (Strydom 2014, Bryman 2012).

Chilisa (2012:205) u kombisa vukhenseki bya maendlelo lama loko a ku: *“this type of interview allows flexibility and makes it possible for researchers to follow interests and thoughts of informants”*. Hi marito lama ku kombisiwa leswaku ku na ntshuxeko wo karhi exikarhi ka vavutisiwa ni mulavisisi lowu pfumelelaka leswaku va kana la timhaka hi vuenti. Vavutisiwa eka ndzavisiso lowu va humesile miehleketo ya vona hinkwayo va nga tlimbeleteriwi eka swivutiso kumbe nongonoko wo karhi. Vahloko hlisiwa eka ndzavisiso lowu a va kota ku humesa matitwelo ya vona eka ntirho wo hundzuluxa matsalwa.

Eka nhloko hliso wa swivutiso wa xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi mulavisisi u pfuniwile hi nongonoko wa swivutiso, kambe a nga bohekangi ku landzelela xin'wana na xin'wana. Mulavisisi na vavutisiwa a va ri na ntshuxeko wo karhi eka bulo ra vona (Smith, Harre' na Van Langenhoven 1995). Ndlela leyi swivutiso a swi vutisiwa ha yona a yi pfuna vavutisiwa leswaku va twisisa swivutiso kumbe ku vuya endleleni laha va nga ta va lahlekile kona. Nhlayo ya vavutisiwa lava tirhisiweke eka ndzavisiso lowu i khumentlhanu. Ku tirhisiwa ka vavutisiwa va nhlayo leyi swi pfuna ku kuma vuxokoxoko lebyi nga voyamelangiki tlhelo rin'we ro karhi leri kumbe mulavisisi a nga vaka a languterile rona (Cohen et al. 2011).

Eka nhloko hliso wa swivutiso lowu endliweke ku tirhisiwile tinxaka tinharhu ta swivutiso leti ku nga: swivutisonkulu, swo tlhontlha ni leswo landzelerisa (Rubin 1995). Mulavisisi u tirhisile magoza lama eku vutiseni ka yena ka swivutiso leswaku vahloko hlisiwa va vutisiwa va nga lahleki eka tinhlamulo ta vona. Eka ndzavisiso lowu ku hloko hlisiwile vanhu hi timhaka to lava ku twisisa swo karhi mayelana na timhaka ta ririmi na ndhavuko leti khumbekaka eka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana.

Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u tirhisile maendlelo lama hlamuseriweke laha henhla leswaku a kuma vuxokoxoko lebyi heleleke mayelana na mhaka ya vuhundzuluxi lebyi khumbaka Xichangana na Xinghezi hi ku kongomisa eka timhaka ta swa ririmi na ndhavuko. Hi ku vutisa swo karhi mulavisisi u kumile mitokoto yo karhi ya vanhu vo hambana lava tirhanaka na timhaka ta vuhundzuluxi bya tindzimi leti.

3.4.2. Ntlhatlho wa vundzeni bya matsalwa

Maendlelo lawa ya vuriwa *documentary analysis* hi Xinghezi. Maendlelo lama i ya ku hlawula switsariwa swo karhi leswi nga ni vuxokoxoko lebyi mulavisisi a lavaka ku kanela hi byona. Vundzeni i vuxokoxoko lebyi rhwariweke hi xitsariwa kumbe tsalwa ro karhi.

Eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwile vundzeni bya switsariwa swo karhi ku ri ndlela yo seketela ndlela ya nhloko hliso wa swivutiso leyi na yona yi tirhisiweke eka ku hlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu. Eka ndzavisiso lowu ku tlhantlhiwile switsariwa swa ximfumo, swo fana na silabasi, vumbiwa na maphephahungu.

Maendlelo lama ya na nkoka hikuva a ku nga ri na ku kavanyetiwa ko karhi loku humelelaka eka mulavisisi tanihileswi a tirhana na matsalwa ntsena. Leswi swi seketela hi Bryman (2012: 304) loko a ku: *“content analysis is a very transparent research method... it is a highly flexible method. It can be applied to a wide variety of different kinds of unstructured textual information”*. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi a nga bohekangi ku vonana ni vanhu lava khumbekeke.

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile tinxaka timbirhi ta switsariwa eku xopaxopeni ka vundzeni. Ku ni muxaka wo sungula lowu nga switsariwa leswi vuriwaka *“extant texts”* hi Xinghezi leswi mulavisisi a nga ri xiave eka ku tsariwa ka swona, ivi muxaka wa vumbirhi hi lowu mulavisisi a ri xiave eku tsariweni ka matsalwa ya kona vuriwaka *“elicited texts”* hi Xinghezi, (Charmaz, 2013). Eka muxaka wa vumbirhi lowu boxiweke laha henhla, mulavisisi hi yena loyi a kombeleke vanhu vo karhi leswaku va hundzuluxa switsariwa swa ndhavuko ku ya eka Xinghezi. Hileswaku vahloko hlisiwa eka ndzavisiso lowu va nghanisile xandla eka matsalwa lama xopaxopiweke hi xikongomelo xo lava ku kuma vumbhoni byo karhi mayelana na vuhundzuluxi bya swa ndhavuko.

Muxaka wa vumbirhi wu hambana na lowo sungula hikuva mulavisisi hi yena la nga tilavela matsalwa lama nga tshama ma ri kona leswaku a ma xopaxopa. Eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwile switsariwa swo tanihi vumbiwa, tisilabasi ta purayimari na sekondari na maphephahungu leswi hundzuluxiweke ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xichangana xikan’we na switsariwa swa ndhavuko leswi hundzuluxeriweke eka Xinghezi ku suka eka Xichangana.

3.5. MAXOPAXOPELO YA MAHUNGU

Eka xiyenge lexi ku hlamuseriwa hilaha vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu byi xopaxopiweke hakona. Nxopaxopo wa vuxokoxoko wu humelerisiwile hi ku ava timhaka leti hlengeletweke eka nhloko hliso wa swivutiso, matsalwa na vundzeni bya switsariwa swo hambana ku ya eka swiphemu swintsongo. Xikongomelonkulu xo ava vuxokoxoko lebyi ku ya hi swiphemu swa muxaka lowu a ku ri ku endlela leswaku byi ta kota ku hlamuseleka kahle hi ku landza nhlokomhaka leyi ku lavisisiwaka ha yona. Dey (1996:30) u seketela mavonelo lawa loko a ku: *“it is a process of resolving data into its constituent components to reveal its characteristics and structure”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vuxokoxoko byi nga kaneriwa kahle loko byi aviwa hi swiphemu leswintsongo. Leswi swi endlile leswaku mikongomelo yo karhi yi humela erivaleni tanihileswi yi nga ta va yi tumberile endzeni ka vuxokoxoko lebyo ka byi nga si aviwa ku ya emahlweni.

Ku na magoza manharhu lama tekiweke eka tlhantlho kumbe nxopaxopo wa switsariwa endzhaku ka ku va vuxokoxoko byi aviwile hi mitlawa kumbe swiphemu. Eka goza ro sungula ku nyikiwile nkomiso wa vuxokoxoko lebyi a byi kaneriwa. Swilo leswi yelanaka swi katsiwa ndhawu yin’we kasi leswi nga riki swa nkoka swi cukumetiwa (Flick 2006). Goza ra vumbirhi leri tirhisiweke i ku basisiwa ka timhaka leti a ti nga basangi. Laha swi faneleke a ku tirhisiwa swihlamuselamarito na tibuku to karhi ku kuma tinhlamuselo ta marito yo karhi. Goza ra vunharhu hi laha timhaka ta nkoka a ti tsavuriwa leswaku ti hlamuseriwa hi vuenti. Magoza lamanharhu ya tirhisiwile eka ndzavisiso lowu hi ndlela yo komisa, ku basisa timhaka to karhi na ku kanela hi vundzeni bya vuxokoxoko lebyi hlengeletweke.

Xikongomelonkulu xo xopaxopa kumbe ku kanela vuxokoxoko lebyi hlengeleteweke a ku ri ku ringeta ku hlamula swivutiso swo karhi kumbe ku tiyisa miehleketo yo karhi mayelana na nhlokomhaka ya mitlhontlho ya vuhundzuluxi eka swa ririmi na swa ndhavuko. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Barker (1988), loko a ku: *“the object of data analysis is to turn the amorphous heap of evidence into firmer, more solid findings. These more condensed data which you have decided to focus upon then need to be interpreted”*. Ntshaho lowu wu vula leswaku vuxokoxoko lebyi hlengeleteweke byi fanele ku tirha tanihi vumbhoni byo seketela no hlamula timhaka leti vutisiweke eka swivutiso swa ndzavisiso swo tanihi leswa vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana hi ku kongomisa eka ndzavisiso lowu.

Eka ndzavisiso lowu nkanelo wa mahungu wu katsile swilo swa nkoka leswi lavaka tindlela to xopaxopa ha tona vuxokoxoko. Creswell (2013:179) u seketela mhaka leyi loko a ku: *“It also involves organizing the data, conducting a preliminary read-through of the database, coding and organizing themes, representing data, and forming an interpretation of them”*. Marito lama ya kombisa leswaku vuxokoxoko lebyi byi fanele ku va lebyi xaxametiweke kahle leswaku byi ta kota ku xopaxopeka hi ku olova. Ku na tindlela to hambana to xopaxopa ha tona, kambe eka ndzavisiso lowu hi tirhisile ndlela ya *“thematic content analysis”* leswi hi nga swi vulaka nxopaxopo wa mikongomelo (Bryman 2012:578).

Eka nkanelo lowu ku humile mikongomelo yo hambana eka vundzeni bya switsariwa leswi xopaxopiweke. Ku na swilo swo karhi leswi tekeriweke enhlokweni loko ku laviwa mikongomelo leyi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Ryan na Bernard (2003) loko va boxa leswaku ku fanele ku langutiwa mbuyelelo wa tinhlokomhaka to karhi, mpimanyiso, ku fanana na ku hambana, vuxokoxoko lebyi kayivelaka, swin’wana swa ririmi na vuxokoxoko lebyi yelanaka na thiyori yo karhi.

Ndlela yin'wana leyi tirhisiweke i ku hlaya swiphemu leswikulu, xik: mpimanyiso wa vuxokoxoko no lava leswi kayivelaka. Endlelo leri a ri ri ro pimanisa vuxokoxoko lebyi kumekeke eka matsalwa mambirhi hi xikongomelo xo vona hilaha swi yelanaka na ku hambana hakona. Ryan eka Charmaz (1990) u paluxa leswaku endlelo leri ri endla leswaku mulavisisi a nga humi eka vuxokoxoko lebyi a nga na byona a languta swin'wana leswi nga riki swa nkoka. Maendlelo lama ma nga fikeleriwa hi ku languta swilo leswi nga riki swa ntolovelo eka switsariwa. Eka ndzavisiso lowu marito lama nga na tinhlamuselo to fana a ma vekiwa ehansi ka nkongomelo wun'we leswaku ma ta kota ku pimanyisiwa eka tindzimi ta Xichangana na Xinghezi.

Eka ndzavisiso lowu ku langutiwile swihlawulekisi swo karhi swa xilingwistiki eka tindzimi ta Xinghezi na Xichangana hi xikongomelo xa ku kambela xiyimo xa vuhundzuluxi lebyi humelerisiweke. Marito, Swivulwahava na swivulwa leswi pinanisiweke swi khwatihatiwile leswaku swi ta olova ku vona timhaka leti ku kaneriwaka ha tona (Welman, Kruger na Mitchell, 2005). Mikongomelo leyi paluxiweke eka ndzavisiso lowu i ya swiphemu swa vuvulavuri swo tanihi mipfumawulo ya marito, marito ni swivumbeko swa wona, vulongoloxamarito na tinhlamuselo ta wona na swivulwahava na swivulwa hi swoxe xikan'we na timhaka ta matsalelo.

Ku ttherile ku langutiwa nakambe loko marito lama tirhisiweke ma fanele ku nghanisiwa eka mihundzuluxo yo karhi kumbe ku vona loko ma ri na ndzingano lowu faneleke. Eku xopaxopeni ka swiphemu leswi swa vuvulavuri ku ttherile nakambe ku langutisiwa leswaku swivumbeko swa marito swi na xiave xa njhani eka mitlhontlho ya swa vuhundzuluxi. Timhaka ta vulongoloxamarito ti kaneriwile hi xikongomelo xo vona leswi humelelaka eka vuhundzuluxi loko ku landzeleriwa xivumbeko xa ririmi leri hundzuluxeriweke ku ya eka Xichangana. Tinhlamuselo ta marito na swivulwa na tona ti tlhantlhiwile ku vona hilaha ti tirhisiweke hakona eka matsalwa lama pimanisiweke.

Eka nxopaxopo lowu ku tlherile ku langutiwa nakambe mhaka ya matsalelo tanihileswi yi nga vaka na xiave eka mitlhontlho ya swa vuhundzuluxi. Hi tlhelo ra matsalelo a ku ku langutiwa leswaku matsalwa lama xopaxopiwaka ya tirhisa matsalelo yan'we kumbe yo hambanahambana. Xivangelo xa ku va ku kaneriwa ku langutiwile mhaka leyi ya matsalelo hileswaku eka matsalwa lama hundzuluxeriwaka eka Xichangana eZimbabwe vahundzuluxi van'wana va tirhisa matsalelo lama nga na nkucetelo wa Xitsonga xa Afrika-Dzonga kasi van'wana va tirhisa lama nga na nkucetelo wa tindzimi ta le tikweni leti hluvukeke khale leti katsaka Xixona na Xindhevele.

Mikongomelo yin'wana leyi khumbaka swilo swa mindhavuko yi xopaxopiwile eka ndzavisiso lowu. Leswi a swi khumba mihundzuluxo ya matsalwa lama vulavulaka hi swilo swa ndhavuko swo tanihi mitsheketo, swivulavulelo, switekatekisani/mitshayilo na swivongo. Laha a ku kaneriwa ku karhi ku langutiwa mhaka ya ndzingano exikarhi ka matsalwa ya tindzimi timbirhi lama pimanisiweke. Miehleketo leyi humeke mayelana na matsalwa mambirhi, lama ku nga tsalwa ra masungulo ni ra muhundzuluxo, yi pimanisiwile hi ku leteriwa hi mikongomelo leyi boxiweke endzimeni leyi.

Bryman na Bell (2007) va paluxa swilo leswi faneleke ku langutiwa loko ku xopaxopiwa switsariwa swo karhi loko va kombisa leswaku i swa nkoka ku va ku langutiwa munhu loyi a tsaleke xitsariwa xo karhi, xikongomelo xa xitsariwa, ku vona loko loyi a xi tsaleke a ri munhu la nga na vutivi byo karhi na ku vona loko leswi tsariweke swi karhi swi yelana na vumbhoni byin'wana. Hi ku kongomisa eka nxopaxopo wa nhlokohliso wa swivutiso, ku tekeriwile enhlokweni magoza yo karhi lama hlamuseriweke laha hansi. I swa nkoka ku lemuka leswaku vuxokoxoko byi kumeka eka leswi mulavisisi a swi tsaleke xikan'we na mbhurisano lowu lama humelelaka eka nhlokohliso.

Goza ro sungula a ku ri ku tsala ehansi tinotsi na ku hundzuluxa mahungu ya nomo leswaku ma va lama tsariweke ehansi. Eka leswi kandziyisiweke, mulavisisi a tlanga muchini lowu tirhisiweke ku teka mahungu ivi a ma tsala ehansi. Welman, Kruger na

Mitchell (2005: 201) va seketela endlelo leri hi ndlela leyi: *“as an alternative, a tape recording may be made with a view to transcribing it later”*. Leswi swi vula leswaku i ndlela yin’wana yo tiyisa swin’wana leswi tsariweke etlhelo hi mulavisisi hi nkarhi lowu a hloko hlisa vanhu hi swivutiso swo karhi. Ku rhekoda ku pfunile leswaku mulavisisi a nga lahlekeriwi hi vuxokoxoko bya nkoka.

Goza ra vumbirhi a ku ri ku lava mikongomelo. Mikongomelo leyi i michumu leyi thumbiweke hi mulavisisi eka vuxokoxoko lebyi a byi hlengeleteke. Ryan na Benard (2003) va hlamusela mikongomelo tanihi michumu leyi valavisisi va yi kumaka exikarhi na le ndzhaku ka ku hlengeleta vuxokoxoko nakambe yi huma eka swihlawulekisi swa timhaka leti ku lavisisiwaka ha tona. Xin’wana lexi lawuleke mikongomelo i thiyori leyi mulavisisi a tiseketelaka eka yona xikan’we na ntokoto wa yena eka timhaka to karhi (Bulmer 1979; Strauss 1987; Maxwell 1996). Ryan na Benard (2003) va seketela mhaka leyi endliweke yo lava mikongomelo eka nhloko hliso wa swivutiso loko va boxa tindlela to kuma mikongomelo ha tona leti landzelaka: nkanelo wa rito, xikombiso: ku hlaya marito na mbuyelelo. Marito lama vuyeleriwaka ngopfu hi vahloko hlisiwa ya paluxa miehleketonkulu leyi humaka eka vuxokoxoko lebyi va nyikaka byona. Marito ya nga hlayiwa ku vona leswaku ma vuyeleriwa ku fika eka xiyimo xihi hi vanhu vo hambana. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u kumile miehleketo ya vahloko hlisiwa mayelana na timhaka ta vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi.

Goza ra vunharhu leri tirhisiweke i ku fungha vuxokoxoko. Mifungho yi tirhisiwile tanihi ndlela yo kombisa leswi vuriwaka hi xiphemu xo karhi. Walliman (2011:217) u seketela loko a ku: *“codes are labels or tags used to allocate units of meaning to the allocated data...this helps to prevent ‘data overload’ resulting from mountains of unprocessed data in the form of ambiguous words”*. Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku vuxokoxoko lebyi kumekaka eka nhloko hliso wa swivutiso byi tele lero byi fanele ku funghiwa leswaku mulavisisi a nga tipandzisi nhloko hi ku landzelela hinkwaswo. Hi ku landza maendlelo lama mulavisisi eka ndzavisiso lowu u tsavula leswi nga swa nkoka eka leswi hlengeletiweke leswaku a ta swi tirhisa.

Rossmann na Rallis eka Creswell (2014:197) va hlamusela ku fungha hi ndlela leyi: *“coding is the process of organizing the data by bracketing chunks (or text image segments) and writing a word representing the category in the margins”*. Marito lama ya kombisa leswaku ku fungha ku pfuna leswaku mulavisisi a ta vona swilo leswi yelanaka ivi a kota ku swi veka eka ntlawa wun’we wo karhi. Va tlhela va vula leswaku munhu a nga fungha swilo leswi a swi nga languteriwangi leswaku swi nga huma eka vahloko hlisiwa. Swilo swa muxaka lowu swi nga pfuna leswaku mulavisisi a engetelela timhaka ta nkoka leti a ti nga boxiwanga helo eka leswi ehleketeleriwaka. Eka ndzavisiso lowu tinhlamulo to hambana ta vahloko hlisiwa ti funghiwele leswaku ti ta kota ku hlawuleka ti yisiwa eka ntlawa kumbe xiphemu xo karhi ku ya hi ku yelana ka tona.

Goza rin’wana leri landzeleriweke i ku veka swilo eka mitlawa na swiyenge. Mhaka leyi yi seketela leswi hume leleka eka ku fungha. Hi ndlela yin’wana ku fungha i ku lunghiselela ku veka swilo eka mitlawa yo karhi. Gray (2011: 500) u seketela hi ndlela leyi loko a ku: *“essentially, it involves the making of inferences about data (usually text) by systematically and objectively identifying special characteristics (classes and categories within them.”* Ntshaho lowu wu paluxa leswaku ku va munhu a kota ku hlamusela leswi vuriwaka hi vuxokoxoko byo karhi u fanele ku va a kota ku swi hambanisa ku ya hi mitlawa kumbe swiyenge swo karhi. Hi marito man’wana, mulavisisi u fanele a swi kota ku vona swihlawulekisinkulu leswi hambanyisaka mitlawa yo karhi. Swihlawulekisi leswi hi swona leswi humesaka mitlawa yo hambana ya vuxokoxoko.

Hi ku landzela magoza lama paluxiweke laha henhla mulavisisi u kandziyisile vahloko hlisiwa ivi a swi tsala ehansi leswaku a kota ku tsavula mikongomelo yo karhi leyi hlamulaka timhaka to karhi eka thesisi leyi. Eka vuxokoxoko lebyi ku tirhisiwile mifungho yo hlawula leswi nga swa nkoka eka swin’wana na swin’wana leswi vulavuriweke hi vavutisiwa vo hambana.

Vuxokoxoko lebyi hlengeletaweke eka ndzavisiso lowu byi kaneriwile endzhaku ka ku va byi ngenisiwile eka mitlawa kumbe swiphemu swo karhi. Loko ma ri matsalwa ma kaneriwile ma karhi ma pimanisiwa hi ku tirhisa thiyori ya lingwistiki. Hi leswaku ku pimanisiwile tsalwa ra masungulo na muhundzuluxo wa rona hi ku languta thiyori ya lingwistiki. Mhaka ya mpimanyiso wa matsalwa mambirhi yi seketeriwa hi Corbin na Strauss (2008:73) loko va ku: *“As the researcher moves along with analysis, each incident in the data is compared with other incidents for similarities and differences”*. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku matsalwa ya nga pimanisiwa ku vona loko ma karhi ma yelana kumbe ku hambana. Hi tlhelo ra vuhundzuluxi, leswi swi paluxile mitlhontlho yo karhi ya swa ririmi laha ndzingano wa matsalwa a wu nga hetisekangi. Mulavisisi u pfuniwile nakambe hi vutivi bya yena tanihleswi a nga muvulavuri wa ririmi ra Xichangana.

3.6. MATIKHOMELO EKA VULAVISISI

Matikhomelo eka vulavisisi hi leswi vuriwaka *ethical consideration* hi Xinghezi. Ku na swilo swo karhi leswi mulavisisi wa ndzavisiso lowu a swi tekeleke enhlokweni leswaku vulavisisi bya yena byi humelerisiwa kahle. Welman, Kruger na Mitchell (2012: 201) va seketela loko va boxa swilo swa mune leswi ku nga: *“informed consent”*, *“right to privacy”*, *“protection from harm”* na *“involvement of the researcher”*. Mhaka yo sungula yi kongomisa eka maendlelo yo nyikiwa mpfumelelo hi vavutisiwa leswaku mulavisisi a ya emahlweni a va vutisa nakambe va fanele va tivisiwa xikongomelo xa ndzavisiso. Mulavisisi eka ndzavisiso lowu u komberile mpfumelelo eka vavutisiwa leswaku a va hloko hlisa hi swivutiso endzhaku ka ku va a hlamuserile xikongomelo xa yena. Mulavisisi u tirhisile papila ku kombela mpfumelelo eka muhlamuri un’wana na un’wana.

Xa vumbirhi hi leswaku vahlokoahlisiwa va tiyisiwile leswaku mavito ya vona ya ta hlayiseka kumbe a ma nga ta paluxiwa. Mavito lama paluxiweke i ya vahlokoahlisiwa lava a va lava leswaku ma paluxiwa hi ku rhandza ka vona. De Vaus (2012:144) u seketela leswi paluxiweke loko a ku: “...that is, the matters of voluntary participation, informed consent, no harm to participants and confidentiality/anonymity must be implemented”. Ntshaho lowu wu tiyisa leswaku vanhu lava nga pfuna hi vuxokoxoko va fanele ku swi endla ehandle ka nsindziso nakambe va na mfanelo yo va va twisisa leswi lavekaka eka vona va nga si pfumela ku pfuna. Vanhu lava hlawuriweke ku va xiphemu xa ndzavisiso va sungurile va komberiwa ivi va pfumela ehandle ka nsindziso wo karhi. Hinkwaswo leswi lavekaka eka vona swi hlamuseriwile ntirho lowu wu nga si sungula.

Mhaka ya vunharhu leyi va yi khumbeke laha henhla yi kongomisa eka ku sirheleriwa ka vahlokoahlisiwa/vanyiki va vuxokoxoko eka ku vavisiwa emirini kumbe ku khunguvanyisiwa emoyeni hikokwalaho ka vulavisisi lebyi. Eka ndzavisiso lowu vahlokoahlisiwa va tiyisiwile leswaku a va nga ta tshuka va vaviseka kumbe ku khunguvanyiseka emoyeni hikokwalaho ka ndzavisiso lowu. Mhaka ya vumune leyi tekeriweke enhlokweni i mhaka yo khoma vavutisiwa tanihi vanhu lava hleketaka. Welman, Kruger na Mitchell (2012: 201) va tiyisa mhaka leyi loko va ku: “researchers should guard against manipulating respondents or treating them as objects or numbers rather than individual human beings”. Hileswaku mulavisisi a nga fanelangi ku va teka tanihi michumu yo tirhisa ku fikelela swikongomelo swa yena ntsena, kambe u fanele a tirhisa tindlela ta kahle to vutisa ha tona. Mulavisisi eka ndzavisiso lowu a komba ku amukela miehleketo hinkwayo ya vahlokoahlisiwa ku ri ndlela yo tiyisa leswaku a nga ri ku va tirhiseni ntsena, kambe a va teka va ri xiphemu xa ndzavisiso lowu.

Mhaka yin’wana leyi tekeriweke enhlokweni eka xiyenge lexi i ya vumunhu. Sindane eka Chilisa (2012:187) u seketela mhaka ya nxiximo wa vumunhu loko a ku: “In the Ubuntu framework, ‘we expose ourselves to others to encounter the difference of their humanness so as to inform and enrich own’”. Hi marito man’wana, leswi swi vula leswaku eka ndzavisiso mulavisisi u fanele a tekela enhlokweni miehleketo yo hambana

ni ya yena leyi humaka eka vahloko hlisiwa. Eka maendlelo ya vumunhu ku na ku amukelana ehandle ko sihalala. Hi ku landza swiboho leswi languteriweke eka matikhomelo eka vulavisisi, mulavisisi wa ndzavisiso lowu u hlaysile swihundla swa vahloko hlisiwa na ku va sirhelela eka ku khunguvanyiseka ka muxaka wihi kumbe wihi. Miehleketo ya vahloko hlisiwa yi xiximiwile eku xopaxopeni ka vuxokoxoko lebyi va pfuneke hi byona.

3.7 NKOMISO WA NDZIMA LEYI

Eka ndzima leyi ku hlamuseriwile maendlelo lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu. Ku ttherile ku paluxiwa nkunguhato wa ndzavisiso lowu nga tirhisiwa ku nga lowa nhlawulo laha ku hlamuseriweke timhaka hi ntalo. Ndzima leyi yi tlhele nakambe yi boxa mahlawulelo ya sampulu laha ku hlawuriweke sampulu yo hlawula hi xikongomelo. Endzhaku ka swona ku hlamuseriwile no kanela hi tindlela ta mahlengeletelo ya vuxokoxoko leti tirhisiweke. Tindlela leti ti katsa ntlatlho wa vundzeni ni nhloko hliso wa swivutiso.

Ku paluxiwile maxopaxopelo lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu. Ndlela ya maxopaxopelo leyi tirhisiweke eka vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu i ya nxopaxopo wa mikongomelo leyi vuriwaka *thematic content analysis* hi Xinghezi. Magoza lama tirhisiweke ma longoloka hi ndlela leyi: ku hlengeta vuxokoxoko endhawini yin'we ivi byi lulamiseriwa ku ta xopaxopiwa. Mulavisisi u bohekile ku hlaya vuxokoxoko hinkwabyo leswaku a ta kota ku byi fungha hi ndlela leyi faneleke. Vuxokoxoko byi funghiwele hi ku landza mikongomelo ya byona. Endzhaku ka sweswo mulavisisi u hlamuserile leswi vuriwaka hi mikongomelo yo hambana leyi a humeke na yona. Goza ro hetelela a ku ri ku tiyisisa no vona leswaku vuxokoxoko lebyi byi xopaxopiwele hi vurhonwana naswona i bya ntiyiso.

Mhaka yin'wana ya nkoka leyi hlamuseriweke eka ndzima leyi i ya matikhomelo lama xaxametiweke ku komba hilaha mulavisisi xikan'we na lava pfuneke eka ndzavisiso va tikhomeke hakona. Ku paluxiwile timhaka ta leswaku mulavisisi u fanele a xixima lava n'wi pfunaka hi vuxokoxoko xikan'we no hlonipha xihundla xa vona. Ku kombisiwile leswaku mulavisisi u fanekele ku tekela enhlokweni vanhu lava a va hlokohtsaka hi swivutiso.

NDZIMA YA 4

4. NKANELO WA MIHUNDZULUXO EXIKARHI KA XINGHEZI NA XICHANGANA

4.1. MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku andlariwa no xopaxopa mihundzuluxo ya Xichangana kumbe ya Xinghezi ku ri karhi ku pimanisiwa na matsalwa lawa yi hundzuluxiweke ku suka eka wona. Nxopaxopo wa mihundzuluxo eka ndzavisiso lowu wu paluxa mitlhontlho ya swa ririmi na ya ndhavuko loko ku hundzuluxiwa switsariwa swa Xinghezi kumbe Xichangana. Swiyimo swa ririmi leswi nxopaxopo lowu wu simekiweke eka swona i swa mipfumawulo ya rito, xivumbeko xa rito, vulongoloxamarito na nhlamuselo. Xiphemu xin’wana lexi kaneriwaka eka ndzavisiso lowu i xa nkoka wa ndhavuko eka mhaka ya vuhundzuluxi. Eka swiyimo leswi ku kaneriwa ku ri karhi ku langutiwa mhaka ya ndzingano wa swiphemu leswi pimanisiweke. Rimba ra thiyori leri tirhisiweke ku kanela timhaka ta vuhundzuluxi eka ndzavisiso lowu i ra *linguistic theory* tanihilaha ri hlamuseriweke hakona hi Newmark, Nida na Cartford.

4.2 NXOPAXOPO WA MIHUNDZULUXO EKA XIYIMO XA RITO

Nkanelo lowu wu sungula ku xopaxopa switsariwa eka xiyimo xa rito. Rito i nhlango wa swiaki leswi nyikaka nhlamuselo yo karhi. Lodge ni van’wana (1997) eka Baweja (2011:121) va hlamusela theme ra rito hi ndlela leyi: “*A word is a morpheme or series of morphemes possessing internal cohesion and positional mobility.*” Ntshaho lowu wu kombisa leswaku rito ri vumbiwa hi timofimi leti hlanganeke ndhawu yin’we nakambe ra swi kota ku cinca ndhawu ya rona eka xivulwa kumbe xivulwahava. Eka ndzavisiso lowu rito i ra nkoka hikuva hi rona leri rhwaleke mongo wa timhaka hinkwato eka ntirho

wa vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi. Ku hundzuluxiwa ka rito ku komba mitlhontlho kumbe ku olova ka vuhundzuluxi hi tlhelo ra swiyenge swa mofoloji, fonoloji, vulongoloxamarito, semantiki na swa ndhavuko.

Eka ndzavisiso lowu eka xiyimo xa rito ku kaneriwa hi mhaka ya mipfumawulo, xivumbeko xa rona, na mahlawulelo ya rito kumbe nhlamuselo ya rona ngopfu loko ku endlwa vuhundzuluxi. Eka mahlawulelo ya rito ku boxiwa swin'wana swa swivangelo leswi endlaka leswaku ku hlawuriwa marito yo karhi ematshan'wini ya lama tikombaka ma karhi ma antswa ku tlula lama tirhisiweke. Mhaka yin'wana leyi paluxiwaka i maqhingha lama tirhisiwaka ku huma na mihundzuluxo yo karhi ya marito lama.

4.2.1 Mpfumawulo wa rito

Mpfumawulo wa rito wu na nkoka eka vuhundzuluxi hikuva hi wona masungulo ya marito hinkwawo lama kumekaka eka ririmi. Mhaka leyi ya mpfumawulo ya rito eka dyondzo ya ririmi yi kumeka eka xiphemu xa fonoloji lexi O'Grady na van'wana (2011:643) va xi hlamuselaka hi ndlela leyi: *“the component of grammar made up of the elements and principles that determine how sounds pattern in a language...”*. Ntshaho lowu wu paluxa leswaku fonoloji i xiphemu xa vuvulavuri lexi hlamuselaka malongolokelo ya mipfumawulo eka ririmi. A swi koteki ku vulavula hi marito hi nga boxangi matumbulukelo na malongolokelo ya mipfumawulo leyi ma vumbaka. Ndzavisiso lowu kana hi mitlhontlho leyi kumekaka eka vuhundzuluxi eka xiyimo xa mipfumawulo.

Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku ku na mitlhontlho ya xilingwistiki na ndhavuko leyi vangiwaka hikokwalaho ka ku pfumaleka ka marito eka ririmi ra vavuyeriwa loko ku hundzuluxiwa ku suka eka Xinghezi. Hi ndzavisiso lowu hi kumile leswaku hakanyingi vahundzuluxi va ringeka ku va va tekelela mipfumawulo ya marito ya Xinghezi hikokwalaho ko pfumala marito ya Xichangana lama vulaka swo ringana na wona. Eka xiyenge lexi hi kana marito lama hundzuluxiweke hi ku tekelela mipfumawulo hi

ndlela leyi kombisaka mitlhontlho ya swa ririmi. Mpfumawulo wa rito wu na nkoka eka ku humesa nhlamuselo ya rona ngopfu loko hi kongomisa eka mhaka ya vuhundzuluxi ku ya hi ndzavisiso lowu. Tsalwa leri xopaxopiweke eka xiyenge lexi i Silabasi ya ZJS na O' *Level* ya tindzimi ta Vantima leyi hundzuluxeriweke ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xichangana. Mahundzuluxelo ya tsalwa leri eka xiyimo xa mipfumawulo ya marito ya kombisa ku tikeriwa ko karhi loku vahundzuluxi va hlanganeke na kona exikarhi ka tindzimi ta Xinghezi na Xichangana. Swikombiso leswi landzelaka swi seketela mitlhontlho leyi vahundzuluxi va nga va na yona ngopfu loko swi fika eka swiyenge swa vuvulavuri ni ndhavuko.

Technology > Tekinoloji [tekinolođzi]. Rito ra thekinoloji leri hundzuluxiweke ri va tekinoloji hi Xichangana i rito leri tekeleleke mpfumawulo wa rito **technology** leswi vulaka vuswikoti kumbe vutivi byo karhi bya michini ya manguva lawa. Loko rito leri a ri hundzuluxiwile hi ndlela yo landzelela matwariselo ya Xichangana a ri fanele ku va ri ri 'thekinoloji'. Leswi swi komba leswaku vahundzuluxi a va lavangi ku hambukanyana eka rito ra ririmi ra masungulo. Loko ri hundzuluxiwa hi ndlela yo tekelela matwariselo ya Xinghezi kwatsa ri va ri nga twali kahle loko swi fika eka Xichangana. Leswi swi paluxa tlhontlho lowu vahundzuluxi va veke na wona hi tlhelo ra mipfumawulo eka rito leri. Hi ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku loko rito leri a ri hundzuluxiwile hi ku landza matwariselo ya Xichangana muhundzuluxo wa kona a wu ta va wu ri na xiyimo lexi: Technology > thekinoloji

Hi nkanelo wa ndzavisiso lowu hi tlhela hi paluxa nakambe tlhontlho wa mipfumawulo hikokwalaho ka ku lombamba marito na laha swi nga fanelangiki. Mhaka yo lombamba marito eka ntirho wa vuhundzuluxi a yi hoxekanga, kambe yi fanele yi humelela ntsena loko ku pfumaleka marito yalawo eka ririmi leri ku hundzuluxeriwaka eka rona. Eka nxopaxopo lowu swi tikomba vahundzuluxi va tirhisile maendlelo yo lombamba rito, mpfumawulo na nhlamuselo ya rona eku hundzuluxeni ka vona. Mhaka leyi yo lombamba marito hi vahundzuluxi eka silabasi ya ZJS yi humelela hi ndlela leyi: *Literature* > Litirica

[litiritja]. *Literature* i rito ra Xinghezi leri vulaka matsalwa. Ku nga va ku ri matsalwa ya tinxaka ta vutlhokovetseri, ntlangu, swirungulwana kumbe tinovhele. Eka rito leri vahundzuluxi va tirhisile rito ra litirica hi ndlela yo tekelela mpfumawulo wa Xinghezi hambileswi ri tsariweke hi mapeletelo ya Xichangana. Rito ra litirica a ri humeseli nhlamuselo ya rito erivaleni loko ri ri eka Xichangana. Loko a ko landzeleriwa mhaka ya nhlamuselo ya rito a ku fanele ku tirhisiwile rito ra **matsalwa** tanihilaha ri tirhisiweke hakona eka swiphemu swin'wana swa tsalwa ra silabasi leyi: Literature > matsalwa. Xikombiso lexi i xa nkoka hikuva xi kombisa ntlhontlho wa swa ririmi eka xiyimo xa mpfumawulo wa rito eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi lowu hakanyingi vahundzuluxi va hlanganaka na wona.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu xopaxopa rito ra Xinghezi ra *Syllabus* ku languta ntlhontlho wa rito leri wa ku hundzuluxiwa ka rona hi ku landza mpfumawulo. Syllabus > Silabasi [çilabaçi]. Leri i rito ra Xinghezi leri vulaka nongonoko wa leswi dyondziwaka. Eka rito leri hi kumile leswaku vahundzuluxi va lo hundzuluxa hi ku tekelela mpfumawulo wa Xinghezi laha va ri tsaleke hi matwariselo ya Xichangana ntsena. Ntlhotlho lowu ku hlanganiweke na wona hi vahundzuluxi i wa ku tsala marito yo tala kumbe xivulwahava laha va voneke ku ri na rito rin'we eka Xinghezi. Hikokwalaho ko lava ku swi yelanisa vahundzuluxi va lavile rito ro koma hi ku tirhisa qhingha ro tekelela mipfumawulo. Hi ntiyiso, rito silabasi a ri na nhlamuselo yo twala loko ri nga hlamuseriwangi ku ya emahlweni. Rito leri a ri ta hundzuluxiwa ri va nongonoko wa leswi dyondziwaka.

Ntlhontlho wa mahundzuluxelo ya mpfumawulo ya rito lowu vahundzuluxi va hlanganeke na wona wu tlherile wu tikomba eka vuhundzuluxi bya rito *table* ra Xinghezi. “*Tables > Titebolo [titεbɔɔ]*”. Hi ntoloveloko loko vanhu va vulavula va tirhisa rito ra tafula ematshan'wini ya rito ra Xinghezi ra *table*. Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku muhundzuluxo lowu vahundzuluxi va wu tirhiseke i qhingha ro tekelela mpfumawulo wa rito ra Xinghezi, kambe ntlhontlho lowu nga kona i ku va va nga tekelangeni enhlokweni

matirhiselo ya rito leri ya masiku hinkwawo. Mhaka ya vuhundzuluxi yi fanele yi endla leswaku vavuyeriwa va kuma hungu hi ndlela leyi va yi toloveleke ematshan'wini yo tisa swilo swintshwa leswi nga riki emiehleketweni ya vavulavuri. Rito ra tebolo ri huma eka rito ra Xinghezi ra *table* naswona a ri tolovelekangi eka vavulavuri va Xichangana. Hi ntiyiso rito leri ra tafula ri lombiwile ku suka eka rito ra Xibunu ra *tafel*.

Ku tiyisisa mhaka yo tikeriwa hi vuhundzuluxi hi tlhelo ra mahundzuluxelo yo tekelela mipfumawulo hi ta xiya xikombiso xa rito ra Xinghezi ra *club* leri kumekaka eka mihundzuluxo leyi landzelaka: i) *Writers' club > kilabu ya vatsari*. ii) *Cultural club > kilabu ya ndhavuko*". Rito ra *club* ri nga siviwa hi ra xipano loko ri tsariwa hi Xichangana, kambe vatsari va ehleketile ku lomba hi ndlela yo tekelela mipfumawulo ri tsariwa tanihi rito ra Xichangana. Leswi a swi fanelanga hikuva ri kona rito leri vulaka *club* eka Xichangana. Hi mahundzuluxelo ya kahle ku lomba ku nga humelela ntsena loko ku ri hava rito eka ririmi leri lombaka leri fanaka kumbe ku yelana na le ka ririmi ro sungula. Ku lomba loku endliweke swi kombisa leswaku vahundzuluxi va pfumarile rito ro siva leri tirhisiweke eka xitsariwa lexi. Ndlela leyi a yi ta va yi tirhisiwile ku hundzuluxela eka Xichangana hi leyi landzelaka: i) *Writers club > xipano xa vatsari*. ii) *Cultural club > xipano xa swa ndhavuko*. Endlelo leri ri ta va ri papalatile mhaka yo lomba marito na laha marito lama ma nga kona eka Xichangana.

Laha hansi ku kaneriwa hi vuhundzuluxi lebyi endliweke eka phephahungu ra xifundzankulu xa Masvingo leri vuriwaka Masvingo Star. Eka xiyenge lexi nakambe ndzavisiso lowu wu kumile leswaku muhundzuluxi wa phephahungu ra Masvingo Star (2016) u tirhisile rito ra *rhikixeni* leswi ku nga ku lomba hi ku tekelela mipfumawulo wa rito ra Xinghezi ra *irrigation* leri tsariweke eka phepha leri. Ematshan'wini ya ku lomba ka muxaka lowu tanihileswi rito leri ri nga tshuriwaka a swi ta twala kahle loko a ku hundzuluxiwile tanihileswi: *irrigation > ncheleto*. Ntlhontlho lowu tisiwaka hi malombelo lama hileswaku rito ra *rhikixeni* a ri tolovelekangi eka vavulavuri vo tala va Xichangana. Eka nkanelo lowu hi kota ku lemuka leswaku vahundzuluxi vo tala va lomba

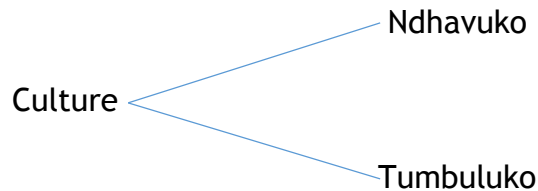
hinkwaswo na mpfumawulo wa rona tanihileswi: irigexeni. Hi nga tiyisisa hi vula leswaku ku lombana i ndlela yin'wana leyi nga tirhisiwaka ku ahlula swiphiso swa vuhundzuluxi, kambe eka xiyimo lexi a swi nga fanelanga hikuva rito ri kona leri nga tirhisiwaka ri tlhela ri twisiseka hi ku olova hi vahlayi va tsalwa ra vumbirhi.

4.2.2 Ku hlawuriwa ka marito na tinhlamuselo ta wona

Ntlhontlho lowu paluxiwaka eka xiyenge lexi i wa ku hlawuriwa ka marito lama nga fanelangiki hikokwalaho ka ku va ya nga tikombi ku va ya Xichangana xo amukeleka kumbe ya ri na nhlamuselo yo hambana na leswi vuriwaka hi rito ra ririmi ro sungula. Eka mhaka leyi ku na ntlhontlho swinene eka mhaka ya semantiki. Xiphemu lexi xa dyondzo hi nga vula leswaku xi kongomisa eka nhlamuselo ya rito leswi vuriwaka '*lexical semantics*' hi Xinghezi. Hi ndzavisiso lowu hi kumile leswaku mikarhi yo tala marito ma nga va ma ri ya ntiyiso, kambe ma nga khuluki kahle na marito man'wana lama tirhisiweke eka xivulwa xo karhi. Hileswaku lama i marito lama nga hlawuriwaka hi vahundzuluxi, kambe ma nga humelerisi vuvulavuri lebyi twalaka eka ririmi ra Xichangana. Maendlelo lama hakanyingi ya tala ku lahla vavuyeriwa va muhundzuluxo lowu humelerisiwaka naswona ya paluxa leswaku ku na ntlhontlho wa swa ririmi wa muxaka wa semantiki.

Hi ndzavisiso lowu hi tlhela hi tekela enhlokweni leswaku rito ri nga va na vamavizweni ku nga marito lama nga na nhlamuselo yo fana na rona. Fromkin na van'wana (2007:189) va hlamusela marito ya muxaka lowu hi ndlela leyi: "*synonyms are words or expressions that have the same meaning in some or all contexts.*" Ntshaho lowu wu kombisa leswaku loko ku hlawuriwa rito ra muxaka lowu ri va ri humelerisa nhlamuselo yo fana na ya lero sungula, kambe swi lava vuxiyaxiya. Marito man'wana lama kombisiweke eka ndzavisiso lowu ya tikomba ya ri na nkucetelo wa tindzimi leti hluvukeke khale hi tlhelo ra vuhundzuluxi to tanihi Xindhevele na Xixona. Ntlhontlho hi tlhelo ra swa ririmi wu ya

emahlweni wu tikomba eka khavhara ya xitsalwana xa Silabasi ya ZJS laha ku tirhisiweke rito rin'wana ivi eka pheji leri landzelaka ku tirhisiwa rin'wana ro hambana na rona, kambe muhundzuluxi a a lava ku kongomisa eka mhaka yin'we. Hi ta xiya matirhiselo ya marito lama hlawuriweke laha hansi:

Eka vuhundzuluxi lebyi kombisiweke laha hi nga vula leswaku rito ro sungula hi rona leri nga kusuhi na nhlamuselo ya rito ra Xinghezi ra *culture* hikuva ri vula mahanyelo, miehleketo na swikhohlwakholwana swa rixaka ro karhi. Rito ra vumbirhi ra *tumbuluko* ri tirhisiwile eka pheji yin'wana ri karhi ri fanela ku vula nchumu wun'we ni leri ra *ndhavuko*. Hi mavonele ya hina eka vuhundzuluxi bya muxaka lowu muhundzuluxi u tekile marito lama tanihi vamavizweni leswi hi ntiyiso swi hoxekeke na ku paluxa tlhontlho wa vuhundzuluxi eka vahundzuluxi va Xichangana. Tumbuluko swi vula swilo hinkwaswo leswi nga lo tumbuluxiwa ku sukela eka masungulo ya misava. Rito leri ri nga vuriwa *nature* hi Xinghezi. Swilo swa ntumbuluko i swilo leswi nga endliwangiki hi munhu wa nyama kasi ndhavuko hi lowo siyerisana naswona wa dyondziwa eka lavakulu. Mhaka ya ku cincanisa marito leyi paluxiweke laha henhla yi kombisa ku tikeriwa ka vahundzuluxi eka ku hlawula marito lama nga na nhlamuselo leyi amukelekaka.

Eka vuhundzuluxi bya khavhara ya tasilabasi ta ZJS na *O-Level* ku hlawuriwile rito ra *tlheleliso* ku kombisa mpfuxeto lowu endliweke hi lembe ra 2011 tanihileswi: *Revised 2011 > Tlheleliso 2011*. Rito ra Xinghezi ra *revision* ri vula mpfuxeto kasi *tlheleliso* ri vula ku vuyelela swo karhi. Eka muhundzuluxo lowu ku paluxiwa mhaka ya leswaku silabasi leyi yo vuyeleriwa kumbe ku endliwa hi vuntshwa kasi yi lo pfluxetiwa kunene ku karhi ku cincinwa leswi na leswiya. Leswi kombisiweke laha henhla swi seketela mhaka

ya ku va vahundzuluxi va hlanganile na ntlhontlho wa swa ririmi eka xiyimo xa nhlamuselo ya rito. I swa nkoka ku va hi boxa leswaku marito lama ma tikomba ma nga ri na vuxaka hikokwalaho ka tinhlamuselo ta wona leto hambana. Hikokwalaho ke, loko hi xopaxopa mhaka leyi hi vuenti hi nga vula leswaku vahundzuluxi va pfumarile rito ro vula *revised* ku nga mpfuxeto. Hi tlhela hi kuma ku hlawuriwa ka rito ro ka ri nga fanelanga loko ku xiyisiwa nhlamuselo ya kona. Hi ta xopaxopa rito ra Xinghezi na muhundzuluxo wa rona leswi hi ndlela leyi: *Assessment* > hlolisiso

Eka nxopaxopo wa vuhundzuluxi bya xitsariwa lexi hi kumile leswaku rito *assessment* ra Xinghezi ri hundzuluxiwile ri va *hlolisiso* hi Xichangana. Rito ra *hlolisiso* ri huma eka riendli ku hlola leswi vulaka ku humelela ka swo karhi swo ka swi nga tolovelekanga. Loko hi langutanile na ntirho wa silabasi/nongonoko wa leswi dyondziwaka a ku na xitumbelelani hikuva nongonoko lowu wu le rivaleni tanihileswi wu kumekaka eswikolweni hinkwaswo. Hikokwalaho ke, ku tirhisa rito ra *hlolisiso* swi lahla nhlamuselo ya rito eka vuhundzuluxi lebyi. Eka Xinghezi rito ra *assessment* ri vula ku kambela. Ku ya hi leswi ri vulaka swona eka Xinghezi, ri fanele ku hundzuluxiwa ri va *makambeleso* eka Xichangana: *Assessment* > *makambeleso*. Xikombiso lexi nyikiweke xi paluxa ntlhontlho wa swa ririmi hi tlhelo ra nhlamuselo lowu vangiwaka hi nkucetelo wa tindzimi timbe eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi.

Ku ya emahlweni hi nga boxa leswaku ku hlolisisa i rito ra Xindhevele naswona leri vulaka ku kambela. Swikambelo swi vuriwa *imihlolisiso* leswi seketelaka mhaka ya ku va rito ra hlolisiso ri lombiwile eka Xindhevele hikokwalaho ka ntlhontlho lowu vahundzuluxi va hlanganeke na wona eku hundzuluxeni ka vona. Leswi swi vula leswaku vahundzuluxi va tirhisile tindzimi timbe tanihi mabiloho yo kuma marito lama va nga ma tiviki eka Xichangana. Hambiswiritano, a ku tirhisiwa rito ro ka ri nga ri rona hikuva ri na nhlamuselo yo hambana na rito ra Xinghezi. Leswi swi kombisa ku tikeriwa hi tlhelo ra semantiki eka migingiriko ya vuhundzuluxi eka xiyenge lexi.

Ndzavisiso lowu wu tlherile nakambe wu kuma leswaku rito leri landzelaka na rona ri hundzuluxiwile hi ndlela leyi kombaka ku tikeriwa ko karhi hi tlhelo ra nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya ririmi ro sungula. Plan > Ku longa. Hi ta xiya laha rito leri ri tirhisiweke hakona eka xivulwa leswaku hi twisisa ku hoxeka ka nhlamuselo ya rona. “Eku heleni ka malembe mambirhi vadyondzi va fanele: Kulonga, kuluka na kutsala tixakaxaka ta switsalwana...> *plan, organise and write different types of compositions...*”. Loko hi xiyaxiya matirhiselo ya rito ra *ku longa* eka xivulwa lexi hi vona leswaku xi vulavula hi mhaka yo kunguhata. Hambiswiritano, eka vuhundzuluxi lebyi vahundzuluxi va hlawurile rito leri ku vula ku kunguhata kasi rona a ri vuli sweswo. Ku longa i ku xaxameta michumu yo karhi endhawini yo karhi. Swilo loko swi xaxamela hi ntila swi ta va swi longolokile swi landzela ntila wolowo. Ku longa ku nga ha vula mhaka yo lulamisa swo karhi swo tanihi mpahla kumbe swakudya leswi munhu a faneleke ku suka na swona endhawini yo karhi a ya eka yin’wana. Rito leri ri hundzuluxiwile hi ndlela leyi kombaka nhlamuselo ya rito ra Xixona ra ‘kuronga’ leswi vulaka ku kunguhata. Eka Xixona rito leri ri na tinhlamuselo timbirhi leswi kuceteleke vahundzuluxi va Xichangana ku tekelela nhlamuselo ya vumbirhi leyi vulaka ku kunguhata. Xivangelo xa mhaka leyi i ku va vavulavuri vanyingi va Xichangana va tirhisa rito leri hi ndlela leyi tanihileswi va akelaneke na vavulavuri va Xixona. Hi marito man’wana, vahundzuluxi va tirhisile qhingha ro tirhisa Xixona tanihi biloho exikarhi ka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana. Muhundzuluxo wa rito leri a wu fanele ku va *ku kunguhata*. Lowu i ntlhontlho wa swa ririmi lowu vangiwaka nakambe hi nkucetelo wa tindzimi timbe ngopfu leti nga na matimba ehenhla ka Xichangana hikuva ti hluvukile na ku tirhisiwa ku antswa.

Xivangelo xin’wana xa ku va vahundzuluxi va tirhisile rito leri i ku va rito ra longa na ronga mayelana eka matwariselo ehandle ka mpfumawulo wun’we ntsena wa r/l. Leswi swi endla onge marito lawa ya na nhlamuselo yo fana. Ntlhontlho lowu i wa marito lama vuriwaka ‘*false friends*’ hi Xinghezi (Baweja 2011). Hileswaku ya xisa vanhu lava nga na tindzimi leti nga na vuxaka byo karhi lero loko muhundzuluxi a nga ri na vuxiyaxiya wa wela eka xihoxo xa muxaka lowu. Hikokwalaho ka xiyimo lexi hi nga tshikelela leswaku

vahundzuluxi va hlanganile na ntlhontlho wo kuceteriwa hi Xixona leswi heteleleke swi onha mongo wa mhaka leyi hundzuluxiweke. Mhaka leyi yi vuriwa *language dominance* hi Xinghezi. Ansre eka Phillipson (1996:56) u hlamusela theme leri loko a ku: “*the phenomenon in which the minds and lives of the speakers of a language are dominated by another language...*”.

Rito rin’wana leri nga xopaxopiwa i ra *encourage* leri na rona ri kombiseke ntlhotlho wa semantiki. Rito leri ri hundzuluxiwile hi ndlela leyi: **Encourage > Ku kucetela**. Rito leri ri tirhisiwile eka xitsalwana xa silabasi leswaku ri vula ku khutaza kumbe ku hlohotela hi tlhelo ra Xinghezi. Ku kucetela swi vula ku endla swilo hi xikongomelo xo lava leswaku munhu un’wana a endla swo karhi ngopfungopfu leswo ka swi nga ri kahle leswi hi Xinghezi swi vuriwaka *influence*. Rito ra Xinghezi ra *encourage* leri tirhisiweke ri vula ku nyika munhu un’wana matimba ya ku endla swo karhi ngopfungopfu leswo saseka. Eka xivulwa lexi nge: “*mudyondzi wa kuceteliwa ku tirhisa maphephahungo ya tixakaxaka*” a ri tirhisiwa ku kongomisa eka ku vula ku hlohotela vadyondzi ku tirhisa maphephahungu yo hambanahambana. Rito leri ri hundzuluxiwile hi ndlela leyo ka yi nga ri yona leswi kombaka ku tikeriwa ko karhi ka vahundzuluxi lava hi tlhelo ra swa ririmi ngopfu eka mhaka ya semantiki. Ku tiyisisa mhaka ya ku nonoheriwa hi ku hlawula marito yo tirhisa ku paluxiwa rito rin’wana na muhundzuluxo wa rona hi ndlela leyi landzelaka: **Describe > katsakanya**

Eka xivulwa xa 3.16 ku tirhisiwile rito ra ‘describe’ kasi eka muhundzuluxo ku tirhisiwile rito ra ku katsakanya. Eka tsalwa ra ririmi ro sungula ku vulavuriwa hi mhaka ya ku hlamusela mikhuva ya ndhavuko leyi nga na nkoka emigangeni ya rixaka ro karhi kasi eka muhundzuluxo wa Xichangana ku vulavuriwa hi mhaka ya ku katsakanya. Ku katsakanya swi vula ku nyika nkomiso wa timhaka, ku nga ri ku hlamusela hi ntalo. Eka muhundzuluxo lowu ku na ntlhontlho wa leswaku rito leri tirhisiweke eka muhundzuluxo wa Xichangana a ri kombisi kahle mhaka leyi boxiweke eka tsalwa ra Xinghezi. Hileswaku nhlamuselo ya rito ra Xinghezi yi hambanela kule ni nhlamuselo ya rito leri

hundzuluxiweke eka Xichangana. Ku ahlula xiphiso lexi vahundzuluxi a va fanele va tirhisile rito ra ‘hlamusela’ hikuva hi rona leri nga na nhlamuselo leyi yelanaka na ya rito ra ‘describe’ leri nyikiweke.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu xiya rito leri kumekaka eka pheji ya 3 na muhundzuluxo wa rona: **Paper**>**papilo**. Rito ra *paper* leri vulaka phepha ra xikambelo ri hundzuluxiwile ku va papilo eka Xichangana. Rito leri tirhisiweke ri kongomisa eka xitsariwa, kambe mikarhi yin’wana ri nga tirhisiwa ku vula pheji. Tinhlamuselo letimbirhi a ti yelani na leswi rito leri a ri fanele ku vula swona. Rito ra Xinghezi ra *paper* ri tirhisiwa ku komba maphepha yo hambana lama tsariwaka hi vadyondzi eku heleni ka dyondzo yo karhi, lero ku ri vula papilo swi komba leswaku vahundzuluxi va tikeriwile ku kuma rito leri faneleke. Hi ntolovelo rito ra papila/papilo ri vuriwa *letter* hi Xinghezi. Leswi swi paluxa ku tikeriwa hi tlhelo ra swa semantiki hikuva muhundzuluxo lowu a wu vuli swo fana ni leswi ririmi ro sungula ri kongomisaka eka swona.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu ya emahlweni no kanela hi mhaka ya tinhlamuselo wu kuma leswaku eka Silabasi ya ZJS pheji ya 14, rito ra *setting* a ri hundzuluxiwangi. Ri tsariwile hi ndlela leyi landzelaka: **Setting** > **setting**. Leswi swi kombisa leswaku vahundzuluxi va pfumarile rito ro ri tirhisa ematshan’wini ya leri ra Xinghezi. Xivulwa lexi nga na rito leri xi tsariwile hi mukhuva lowu: “Kuhlamusela swiendleko hi kuyelana na **setting** ya matsalwa”. Rito leri a ri fanele ku hundzuluxeriwa eka Xichangana tanihi **mbangu**. Vahundzuluxi va lo ri tlherisela ri ri tano ehandle ko ri cinca hikokwalaho ko tikeriwa hi ku kuma rito ra Xichangana leri vulaka swo fana na leswi vuriwaka hi ra Xinghezi. Leswi swi tiyisisa ntlhontlho wa swa ririmi hi tlhelo ra nhlamuselo tanihilaha xiyenge lexi xi kanelaka hakona mhaka leyi. Ku tlhela nakambe hi seketela mhaka leyi ya ntlhontlho wo pfumala rito hi ta xopaxopa rito rin’wana leri tlheriseriweke ri ri tano ku nga *interview* leri kumekaka eka Silabasi ya *O-Level*, (p6). Marito man’wana lawa nga exivulweni xin’we na rona ya hundzuluxeriwile ivi rona ri sala, leswi kombisaka ku

va va pfumarile rito leri vulaka *interview* hi Xichangana. Rito leri a ri fanele ri hundzuluxeriwile hi ndlela leyi: *interview* > nhlokohliso wa swivutiso.

Ku ya emahlweni no kombisa ntlhontlho wa swa ririmi hi tlhelo ra semantiki ndzavisiso lowu wu kumile leswaku eka pheji 2 rito ra ‘lokunene’ ri tikomba ri nga ri na ntirho eka xivulwa xa 3.5. Xiphemu xa xivulwa lexi nge ‘hi ku landzelelana ka tona’ xa swi kota ku hlamusela mhaka yin’we ni xa Xinghezi lexi nge ‘in a chronological order’ ehandle ko engetelela rito ra ‘lokunene’. Vahundzuluxi va tsarile hi ndlela leyi: *in a chronological order* > *hi ku landzelelana ka tona lokunene*. Leswi swi komba leswaku a va twa onge muhundzuluxo a wu ta va wu nga hetisekangi. Lexi i xiphiso lexi ku hlanganiweke na xona eka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana eka xiyimo xa nhlamuselo ya rito.

Hi ndzavisiso lowu hi tlhela hi kuma leswaku eka xivulwa xa 3.10 rito ra **theme** ri hundzuluxiwile ri va **mongo**. Leswi swi na ku hambana ko karhi leswi hambanisaka timhaka leti lavaka ku hlamuseriwa eka tsalwa ra Xinghezi na ra Xichangana. Rito leri a ri fanele ri tirhisiwile ku vula **theme** i ra **nkongomelo** ematshan’wini ya ‘mongo’. Mongo swi vula nkomiso wa timhaka leti ku vulavuriwaka ha tona kasi nkongomelo ku vuriwa tinhlokomhaka to hambana leti khumbiwaka hi tsalwa ro karhi. Ku ya hi tsalwa ra Xinghezi ku tirhisiwa rito **themes** ku kombisa leswaku ku ni timhaka to karhi to hlaya leti nga paluxiwaka eka tsalwa rin’we ro karhi. Vahundzuluxi va komba ku tikeriwa hi ku hlawula rito leri faneleke eka xitsalwana lexi xa silabasi. Maendlelo lama ya paluxa mitlhontlho leyi ku hlanganiwaka na yona eka xiyimo xa tinhlamuselo ta marito kumbe swivulwa.

Nkanelo lowu wu tlherile wu languta eka xivulwa xa 3.14 laha ku nga na rito ra Xinghezi ra *foreshadowing* leri va nga ri hundzuluxangiki. Va lo helela eka rito ra *flashback* ku ri hi ku tsalwa ra Xinghezi ri kombisa tindlela timbirhi ta matsalelo ya swirungulwana. Ku na endlelo ro tsala munhu a karhi a komba leswi nga le ndzhaku, ku tlhela ku va na

ndlela yo kombisa leswi nga le mahlweni. *Foreshadowing* swi vula endlelo ro kombisa leswi nga le mahlweni. Rito leri ri tikerile vahundzuluxi ivi va hetelela hi ku ka va nga ri hundzuluxi. Mhaka leyi yi paluxa ku tikeriwa hi tlhelo ra semantiki tanihilaha ndzavisiso lowu wu kumeke mhaka leyi hakona.

Eka vulavisisi lebyi ku tlhela ku paluxiwa vuhundzuluxi lebyi kombisaka tinhlamuselo to hambana eka marito ya Xinghezi na Xichangana. Laha ku kaneriwa hi rito ra Xinghezi ra *diagram* leri hundzuluxiweke hi ndlela leyi landzelaka: Diagram > xivumbeko (p9). Rito ra Xinghezi ra *diagram* eka vuhundzuluxi lebyi ri vula xifaniso eka xitsalwana lexi kasi rito ra xivumbeko ri nga vula xiyimo xa nchumu wo karhi hambu ku nga ri xifaniso. Hileswaku ri nga vula ndlela leyi nchumu wo karhi wu vumbiweke ha yona. Hikokwalaho ka sweswo rito leri a ri hlamuseli kahle leswi vuriwaka hi rito ra Xinghezi hikuva ri na tinhlamuselo to tlula yin'we. Muhundzuluxo wa kahle a ku ta va ku ri lowu landzelaka: *diagram* > xifaniso. Muhundzuluxo lowu wa antswa hikuva wu kombisa leswaku *diagram* i nchumu lowu fanisiwaka kunene.

Ku ya emahlweni na ku kombisa ntlhontlho hi tlhelo ra semantiki ndzavisiso lowu wu kanela vuhundzuluxi bya rito ra Xinghezi ra *main ideas*. Main ideas > makungu. Rito ra Xichangana ra makungu ri nga vula tindlela leti nga tirhisiwaka ku fikelela swo karhi. Ri nga ha tlhela ri vula timhaka leti kunguhatiweke. Ku ya hi tsalwa ra Xinghezi, ku laveka miehleketonkulu leyi humaka eka tindzimana to karhi lero a swi ta antswa ku hundzuluxela hi ndlela leyi: *Main ideas* > miehleketonkulu/timhakankulu. Leswi swi tano hikuva migingiriko leyi hlamuseriwaka eka silabasi leyi i ya leswaku vadyondzi va lava timhakankulu leti humelalaka eka tindzimana leti va ti hlayeke. Ku va vahundzuluxi va tirhisile marito yo vula swo hambana ni nhlamuselo ya marito ma Xinghezi swi paluxa swiphiso swa ririmi eka muhundzuluxo wa vona hi tlhelo ra nhlamuselo ya rito leri.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu kuma leswaku kun'wana vahundzuluxi va tirhisa marito mambirhi lama nga riki na vuxaka tanihi vamavizweni leswaku ma va muhundzuluxo wa rito ra Xinghezi. Leswi swi seketeriwa hi marito lama landzelaka lama humaka eka silabasi ya ZJS (2011). *Research* > Ndzavisiso/ Mbango. Marito lamambirhi ya tirhisiwile

tanihi tindlela to dyondza ha tona eka vadyondzi. Rito ra **ndzavisiso** ra twisiseka hikuva ri vula *research* hi Xinghezi kasi lera mbango a ri twali loko ri tirhisiwa tanihi ndlela yo dyondza ha yona. Mbango i rito ra Xichangana leri fanaka ni rito ra mbangu leri vulaka ndhawu. Ku va ri tirhisiwile swin'we ni lera **ndzavisiso** swi kombisa ku kanakana ka vuhundzuluxi hi rito ra ntiyiso leri a va fanele va ri tirhisile eka muhundzuluxo lowu. *Research* swi vula vulavisisi byo karhi leswi nga yelaniki helo ni nhlamuselo ya mbango leyi nyikiweke laha henhla. Rito leri ri kombisa ku va ri tlhonthile miehleketo ya vahundzuluxi hi tlhelo ra ntivomarito.

Eka silabasi ya ZJS (2011: 12) na kona ku tlherile ku humelerisiwa ku tikeriwa hi ku kuma marito yo karhi eka Xichangana. Hi ta xiya mihundzuluxo ya marito ya Xinghezi lawa ya paluxiweke laha hansi: *Writing a C.V* > Ku tsala C.V (curriculum vitae) na *Identify relationships in the nuclear and extended family* > Kuhlamusela vuxaka phakati ka ndyangu wa muti wun'we na van'wani va rixaka (*nuclear and extended family*). Eka xivulwahava xo sungula vahundzuluxi va tlheriserile nkomiso wa C.V xikan'we no tsala *Curriculum Vitae* eswiangini ku ringeta ku hambanisa na ra ririmi ro sungula hikokwalaho ka xiphiko xa ku pfumala rito ra Xichangana leri nga yelanaka na rona. Rito leri ri nga hundzuluxeriwa hi ndlela leyi: *writing a C.V.* > ku tsala Tsalwavutitivisi/papilavun'wini, hi ku landza leswi papila leri ri tirhaka swona.

Xivulwa xa vumbirhi xi hundzuluxiwile, kambe ku tlherile ku tsariwa hi Xinghezi eka swiangi leswi kombaka leswaku vahundzuluxi a va kanakana hi muhundzuluxo lowu va wu nyikeke. Xiphiko xi tisiwa hi ku tsandzeka ku hlamusela marito ya **nuclear** na **extended family**. *Nuclear family* va yi hlamuserile tanihi ndyangu wa muti wun'we. Nhlamuselo leyi a yi boxi leswi hetisekeke hikuva muti wun'we wa swi kota ku va wu ri na swirho leswi humaka eka mindyangu yin'wana ya vuxaka. Mhaka leyi ya tika ku va yi hlamuseriwa hi Xichangana tanihileswi mahanyelo ya Xintima ya hambaneke na ya Xinghezi. Eka Vantima a ku na muti lowu hanyaka wu ri woxe. Leswi hi swona leswi

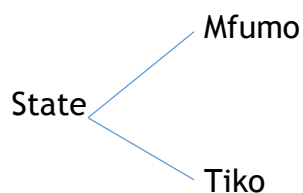
tiseke ntlhontlho eka vahundzuluxi wa ku va va kuma rito leri kotaka ku hlamusela kahle mhaka leyi boxiweke hi Xinghezi.

Nkanelo lowu wu tlherile wu languta nakambe marito na swivulwahava leswi tirhisiweke eka Vumbiwa (2013) wu kuma ku ri na mitlhontlho yo hlawula marito tanihleswi kombisiweke laha hansi. Rito ra Xinghezi ra *binds* ri hundzuluxiwile ri va khoma eka Xichangana: *Bind* > khoma (p1). Ku kuma nhlamuselo leyi hetiseke hi ta languta laha rito leri ri tirhisiweke hakona eka xivulwahava: *The Constitution binds everyone* > Vumbiwa byi khoma ... Eka xivulwa lexi rito ra khoma leri hlawuriweke a ri humesi nhlamuselo yo yelana na ya rito ra Xinghezi. Rito leri a ri fanele ri hlawuriwile leswaku tinhlamuselo ti yelana i *boha*. Vahundzuluxi a va kotanga ku swi vona hi ndlela leyi hlamuseriweke ha yona laha henhla. Rito ra khoma leri va ri tirhiseke hi ku ringeta ku tirhisa vuhundzuluxi byo tshembeka ri nga vula ku khumbeka lero a swi fani na nchumu lowu bohaka. Nchumu lowu bohaka wu va wu sindzisa mani na mani leswaku a wu landzelela. Munhu a nga khumbeka, kambe a tlhela a nga tikarhati ku landzelela swo karhi. Vahundzuluxi va xitsariwa lexi va komba leswaku va hlanganile na ntlhontlho wa semantiki hileswi rito ra Xinghezi ri nga vaka na nhlamuselo yo tlula yin'we.

Ndzavisiso lowu wu yile emahlweni wu languta nakambe mhaka ya ku hambana ka tinhlamuselo hi ku tirhisa rito ra Xinghezi ra *fostering* na muhundzuluxo wa rona: *Fostering* > ku wundliwa. Loko hi xiya matirhelo ya rito ra *fostering* eka tsalwa ro sungula hi vona leswaku ku na ku hambananyana na muhundzuluxo wa rona eka Xichangana. Hi Xichangana rito leri ri vula ku tlakuseta, ku hlulukisa, ku kurisa kumbe ku ondla. Eka xivulwa lexi muhundzuluxo wa kona wu veke na ntlhontlho ri tirhisiwile hi ndlela leyi: *Fostering of national unity and peace* > *ku wundliwa ka vun'we na ku rhula etikweni*. Eka swivulwa leswimbirhi hi vona leswaku tinhlamuselo ta kona a ti yelani loko hi langutanile na matirhelo ya marito ya *fostering*/wundla eka swivulwa. Ku rhula a hi nchumu lowu ku nga vuriwaka leswaku wa wundliwa tanihi n'wana. Eka xiyimo lexi nhlamuselo ya rito leri a yi twali. Marito lama kombaka ma amukeleka mayelana ni

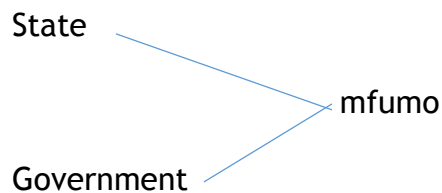
timhaka ta ku rhula i ku tlakuseta. Hileswaku ku nga endliwa swo karhi leswi tisaka ku rhula na vun'we evanhwini ku nga ri mhaka yo wundla. Nchumu lowu wundliwaka hi lowu nga tshama wu ri kona exikarhi ka vanhu leswaku wu kula. Vun'we i nchumu lowu tumbuluxiwaka hi vanhu hikokwalaho ko tshama swin'we, ku amukelana no tolovelana leswi kombisaka leswaku a ko va mhaka leyi nga wundliwaka. Leswi swi tano na mhaka ya ku rhula hikuva na kona ku tisiwa hi ku twanana exikarhi ka vanhu leyi ku nga mhaka yo rivalelana loko va onhelanile. Vahundzuluxi va tirhisile vuhundzuluxi byo tshembeka va nga hlayangi leswaku va kuma mongo wa xivulwa. Ku languta nhlamuselo ya rito rin'we ri tiyimele swa rona leswi endliweke hi vahundzuluxi lava swi na ntlhontlho wo lahlekeriwa hi muhundzuluxo.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu kuma leswaku nhlawulo ya marito wu endla leswaku marito man'wana ya vula swilo swo tala kumbe swilo swo tala swi vula nchumu wun'we wo karhi. Eka mihundzuluxo leyi hi vona leswaku ku na hansahasa eka tinhlamuselo ta marito lama tirhisiweke. Hansahasa leyi yi kombisa xiyimo xa ku tikeriwa eka vuhundzuluxi bya switsariwa ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xichangana. Hi ta tlhela hi nyika xikombiso lexi landzelaka ku tiyisisa mhaka leyi:

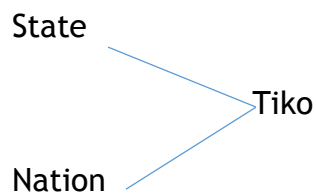

Eka xikombiso lexi, rito ra *state* ri hundzuluxeriwile ku vula swilo swimbirhi swo hambananyana. Tiko i rito leri vulaka ndhawu leyi avanyisiweke hi mindzilakano yo karhi naswona yi ri na vurhangeri bya yona lebyi yi fambisaka, kasi mfumo i vulawuri kumbe vufambisi bya tiko. Eka vuhundzuluxi bya Xichangana swi tikomba ingaku tiko na mfumo i nchumu wun'we hi ku languta matirhiselo ya swona eka xitsariwa xa Vumbiwa.

Xikombiso lexi landzelaka xi komba marito mambirhi lama nga na muhundzuluxo wo fana eka Xichangana.

Marito ya *state* na *government* ya tlhela ya tirhisiwa tanihi vamavizweni ya karhi ya kongomisa eka mfumo. *State* swi kongomisa eka tiko tanihilaha ri tirhisiweke hakona eka swiyenge swin'wana swa xitsariwa xa Vumbiwa. Ku ya emhalweni na nkanelo lowu ndzavisiso lowu wu kumile leswaku rito ra Xinghezi ra *state* ri tlhela ri tirhisiwa tanihi mavizweni wa *nation* swi karhi swi vula tiko.

Hi ku landza vuhundzuluxi lebyi xopaxopiweke eka ndzavisiso lowu eka Xichangana swi tikomba swi nga olovi ku hambanisa tinhlamuselo ta marito ya Xinghezi ya *state* na *nation*. Leswi swi tisa ntlhontlho wo vuyelela rito rin'we leswaku ri vula swilo swo hambana. Eka Xinghezi marito lama ya kota ku hambaniseka eka tinhlamuselo ta wona, kambe eka Xichangana hikokwalaho ka ntlhotlho wa swa vuhundzuluxi a swi olovi. Vuxaka bya marito lama byi nga vuriwa hayiponimi hikokwalaho ko va marito lama ya vulavula hi timhaka leti yelanaka (Baweja 2011). Mhaka leyi ya ku tirhisa marito yo fana eka michumu yo hambananyana eka ririmi ro sungula yi vangiwa hi ku va marito lama ya wela entlaweni wun'we wo angarhela lowu vulavulaka hi ta mfumo kumbe tiko.

Vulavisi lebyi byi yile emahlweni byi paluxa mitlhontlho ya ku hlawuriwa ka marito loku humelerisiweke eka Vumbiwa. Nkanelo lowu wu langutile rito ra Xinghezi ra *local authorities* leri hundzuluxiweke hi ndlela leyi: *Local authorities* > masipala wa miganga Loko hi xiyaxiya vuhundzuluxi lebyi hi kuma leswaku vahundzuluxi va lombile theme ra masipala ku suka eka Xitsonga hikokwalaho ko pfumala rito ro ri tirhisa. Leri a ku ri qhingha ra kahle tanihileswi tindzimi leti ti nga na vuxaka lebyikulu na ku va ti tumbuluka ti huma eka mutswari un’we. Hambiswiritano, theme ra masipala leri tirhisiweke eka muhundzuluxo lowu a ri tolovelekangi eka vavulavuri va Xichangana. Theme leri a ri ta hundzuluxiwa ri va *Vafambisi va muganga* leswaku ri kota ku twisiseka hi vavuyeriwa va vuhundzuluxo. Ntlhontlho lowu nga kona wu khumba vavuyeriwa hikuva va nga twisisi marito man’wana lama tirhisiweke ehandle ko hlamuseriwa.

Ku ya emahlweni ndzavisiso lowu wu xopaxopile rito ra *foreign policy* wu kuma leswaku ku na ku hambana ka tinhlamuselo tanihileswi paluxiweke laha hansi: *Foreign policy* > ntirhelo wa le handle. Mhaka ya *foreign policy* yi kongomisa eka milawu leyi lawulaka ntirhisano na matiko ya le handle. Muhundzuluxo lowu nyikiweke a wu hetisekangi hikuva a wu kombisi leswaku ku kongomisiwa eka milawu yo karhi. Marito lama ma tikomba ingaku ko va endlelo ro karhi leri landzeleriwaka. Ntlhontlho lowu wu vangiswa hikokwalahaho ko pfumaleka ka switirho swo enela swo fana na leswi hlamuselaka ririmi ra xinawu. Mapindani eka nhlokohliso wa swivutiso u seketela mhaka leyi loko a ku: “*a ku na switirho swo enela swo tanihi tidikixinari eka Xichangana leswi hi nga swi tirhisaka.*”

Ndzavisiso lowu wu ttherile wu xopaxopa swivulwa leswi nga laha hansi ku vona loko ku ri na ndzingano eka tinhlamuselo ta marito lama tirhisiweke eka Xinghezi na Xichangana. *Promotion of public awareness of the Constitution* > ku tlakuseta vutivi bya xitshungu hi swa Vumbiwa. Eka swivulwa leswi tshahiweke vahundzuluxi va ringetile

ku tirhisa vuhundzuluxi byo tshembeka eka marito yo karhi leswi endleke leswaku swin'wana swi nga humi kahle eka muhundzuluxo wa Xichangana. Loko ku vuriwa mhaka yo tlakuseta vutivi swi tikomba ingaku ntshungu wu tshamile wu ri na byona vutivi mayelana na Vumbiwa. Hi ntiyiso, vanhu vo tala a va tivi nchumu hi Vumbiwa bya tiko. Vuhundzuluxi byo tshunxeka hi byona lebyi a byi ta kota ku humelerisa muhundzuluxo lowu twalaka tanihileswi: *Promotion of public awareness of the Constitution* > ku lemukisa ntshungu mayelana na Vumbiwa. Muhundzuluxo lowu nyikiweke laha wu komba leswaku muhundzuluxi u va a karhi a twisisa xiyimo xa vavuyeriwa va vuhundzuluxi lava nga ta hlaya Vumbiwa lebyi naswona bya ha hlaysile mongo wa xivulwa xa ririmi ro sungula. Muhundzuluxo lowu nyikiweke hi vahundzuluxi eku sunguleni wu paluxa leswaku ku na mitlhontlho ya swa ririmi hi tlhelo ra semantiki hikokwalaho ko va vahundzuluxi va tibohelala eka xivulwa xa ririmi ro sungula.

Hi ndzavisiso lowu hi tlherile nakambe hi kuma leswaku eka Vumbiwa (2013:4) vahundzuluxi va vile na xiphiso xo tata marito laha ku faneleke ku va na rito rin'we leri tisaka ndzingano lowu hetisekeke. Hi ta xiya marito lama tirhisiweke laha hansi. *Woman* > munhu loyi a nga wansati. Rito ra *woman* ri nga siviwa hi ra *wansati* eka muhundzuluxo ematshan'wini yo engetela marito ya **munhu loyi a nga...** Hi nga boxa leswaku munhu un'wana na un'wana loyi a tivaka ririmi wa swi twisisa leswaku **wansati** ku kongomisa eka munhu hambu ku nga lungeleriwangi xiphemu xin'wana ku kota lexi paluxiweke eka muhundzuluxo lowu. Leswi swi paluxa ku tikeriwa ko karhi hi tlhelo ra swa ririmi.

Ku ya emahlweni na nkanelo lowu ndzavisiso lowu wu xopaxopa xivulwa lexi landzelaka lexi paluxaka hilaha vahundzuluxi va tirhisaka marito yo ka ndzingano hikokwalaho ka xiphiso xa ririmi hi tlhelo ra nhlamuselo ya rito. *Campaign freely and peacefully for a political party or cause* > Lemukisa vaakatiko, a tshunxekile, hi ta vunene bya vandla ra tipolitiki ro karhi kumbe swin'wana; (p5). Eka vuhundzuluxi bya xivulwa lexi hi nga boxa leswaku vahundzuluxi va tekile rito ra *campaign* ku va ri vula ku lemukisa vaakatiko hi ta vunene bya vandla ra tipolitiki ro karhi. Mhaka leyi yi nga va yi katsiwa eka rito leri,

kambe a hi swona ntsena leswi nga vuriwaka hi rona. Eka ku gangisa vaseketeri va ntlawa wo karhi wa tipolitiki ku katsiwa no vulavula swin'wana leswi nga khumbiki ntlawa walowo. Ku nga ha vulavuriwa hi ta vubihi bya mitlawa yin'wana.

Loko hi xiyaxiyile hi kumile leswaku ririmi leri tirhisiweke eka xiyenge lexi xa Vumbiwa i ra swa tipolitiki. Vahundzuluxi va nga va va tikeriwile hikokwalaho ka ku va va nga tshami va tirhisa ririmi leri nakambe a ku na tsalwa leri nga na theminoloji ya swa tipolitiki eZimbabwe. Rito ku lemukisa ri nga va ri nga kongomi ku vula swo fana na rito ra *campaign* ra Xinghezi. Ematshan'wini ya rona hi nga hlawula rito ra ku **gangisa** hambileswi ku nga rito leri talaka ku tirhisiwa eka timhaka ta swa rirhandzu. Mongo wa rito leri wo kombisa xiyimo xa ku va munhu a khorwisiwa hi ta vukhenseki bya swo karhi leswaku a swi amukela kumbe ku pfumela. Leswi swi nga fana na ku amukela ku va museketeri wa vandla ro karhi ra swa tipolitiki. Endlelo leri ri vuriwa ku anamisa nhlamuselo ya rito leswi vuriwaka *semantic broadening* hi Xinghezi naswona i qhingha leri nga tirhisiwaka eka vuhundzuluxi byo tshunxeka. O'Grady na van'wana (2011:646) va hlamusela theme leri hi ndlela leyi: "*semantic broadening is the process in which the meaning of a word becomes more inclusive than its earlier form*". Leswi swi seketela vonelo ra leswaku ku nga tirhisiwa rito ra ku gangisa ku vula swo fana na *campaign* hambileswi khale a ri kongomane na swo karhi.

Eka vuhundzuluxi byo tshunxeka muhundzuluxi a nga boheki ku landzelela marito lama tirhisiweke eka ririmi ro sungula, kambe u tshunxekile ku hlawula marito yo karhi lama kotaka ku hlamusela swo karhi hi ndlela leyi twisisekaka hi ku olova eka ririmi ra vavuyeriwa va vuhundzuluxi. Ku gangisa i rito leri tolovelekeke eka Xichangana lero loko a ri tirhisiwile ematshan'wini ya ku lemukisa xivulwa lexi a xi ta twisiseka ehandle ko vhumbavhumba tinhlamuselo. Ku ya emahlweni ku tlhela ku paluxiwa swivulwa swo karhi laha vahundzuluxi va hlawuleke rito leri nga fanelangiki. Rito leri i **mbangu** ematshan'wini ya **misava** ku ya hi nhlamuselo ya le ka Vumbiwa. Hi ta xiya xivulwa lexi

landzelaka: *Every person is entitled to property, including land* > Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo va na nhundzu, ku katsa na mbangu (p6).

Rito ra **land** ri kongomisa eka misava kasi lera **mbangu** ri vuriwa *environment* hi Xinghezi. Ku ya hi nhlamuselo ya vumbiwa lebyi munhu un'wana na un'wana u fanele a kuma ndhawu leyi a nge i ya yena. Leswi swi vula misava. Rito ra mbangu a ri kongomisi eka misava ntsena, kambe ri angarherile swo tala. Eka muhundzukuxo lowu vahundzuluxi a va fanele va khumisile nhlamuselo ematshan'wini yo anamisa hikuva mhaka leyi boxiweke yi kongomile eka nchumu wo karhi. Xivangelo xa ku hundzuluxa hi ndlela leyi ku nga va ku ri mhaka ya leswaku va pfumarile rito ro fanela hi xihatla. Ku tshikelela mhaka ya ku va rito ra mbangu ri nga fanelangi hi ta xiya tirhiselo ra marito lawa eka muhundzuluxo wun'wana lowu nyikiweke tanihi xikombiso: *The state may acquire agricultural land for: the relocation of persons* > Tiko ri nga teka misava ya vurimi hi xikongomelo xa ku: *avela vanhu mbangu hi vuntshwa*;

Xivulwa xa Xinghezi xi vula leswaku misava yi nga tirhisiwa hi mfumo hi xikongomelo xo rhurhisela vanhu eka yona. Eka muhundzuluxo wa Xichangana ku tlhela ku ngenisiwa rito ra **mbangu** nakambe ematshan'wini ya ku rhurhisiwa kumbe ku tshamisiwa hi vuntshwa. Leswi swi kombisa nakambe leswaku vahundzuluxi a va nga twisisi nhlamuselo ya rito ra **mbangu** hi ku hetiseka. Hi ku landza vuvulavuri bya Xichangana a swi twali ku va ku vuyeleriwa timhaka ta mbangu kuriku ehenhla a ku vulavuriwa hi ta misava ya vurimi. Mhaka ya ku ringeta ku hundzuluxela hi ku landza rito hi rito hi yin'wana yi nga va ntlhontlho eka vahundzuluxi eka xiyimo lexi. Ku va mhaka leyi yi twala kahle a yi fanele yi hundzuluxiwa hi ndlela leyi landzelaka: *The state may acquire agricultural land for: the relocation of persons* > Tiko ri nga teka misava hi xikongomelo xa ku: rhurhisela vanhu eka yona. Eka vahundzuluxi lebyi swa twisiseka loko ku kombisiwa mhaka ya ku va misava yi averiwa vaakatiko ematshan'wini ya ku va averiwa mbangu. Mbangu a wu kongomisi eka nchumu wun'we wo karhi. Misava i nchumu wo kongoma lero swa fanela ku va ku tirhisiwa rito leri.

Loko hi xiya swivulwa leswi landzelaka hi kuma laha vahundzuluxi va nga lahleka ivi va hlawula marito lamo ka ma nga ri wona hikokwalaho ka ku va va nga twisisangi leswi vuriwaka hi xivulwa xa ririmi ro sungula. Ku seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla yo hlawula marito yo hoxeka, ndzavisiso lowu wu xopaxopile swivulwa leswi: *A Presidential candidate must nominate two running mates.* > Munhu loyi a yimelaka ku hlawuriwa tanihi Murhangeri wa Tiko u fanela ku tihlawulela vanghana vambirhi lava a tirhisanaka na vona. Eka Vumbiwa marito ya **Running mates** ya hundzuluxiwile ya va **vanghana** eka Xichangana. Eka Vumbiwa *Running mate* i rito leri vulaka munhu loyi a welaka eka vandla rin'we ra tipolitiki na muyimelakulangwa wa xivandla xa murhangeri wa tiko naswona a ri munhu la nga langiwaka swin'we na yena. Rito ra *vanghana* a ri amukeleki hikuva eka swa tipolitiki a ku tirhi swa vunghana, kambe ku tekeriwa enhlokweni mhaka ya ku va vanhu va ri na mavonelo man'we eka timhaka ta tiko. Van'watipolitiki i vanhu lava tlhelaka va va na xinakulobye eka timhaka ta vona. Xiphiqu xikulu lexi vangeke leswi i mpfumaleko wa theminoloji ya swa tipolitiki eka Xichangana. Mpfumaleko lowu wu endlile leswaku vuhundzuluxi byi va lebyi nga basangiki hi ku hetiseka.

Ku hundzuluxela matheme ya palamente i ntlhontlho wun'wana lowu ku hlanganiwaka na wona eka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana tanihilaha ndzavisiso lowu wu swi kumeke hakona. Eka ndzavisiso lowu vahundzuluxi va tikeriwa hi ku kuma marito lama yelanaka hi tinhlamuselo. Va hetelela va tirhisa maqhingha man'wana leswaku ku nga pfumaleki marito yo tsala hambileswi ma nga vaka ma nga ri na ndzingano wo hetiseka. Hi yisa emahlweni nkanelo lowu hi ku xiya xikombiso xa marito lama: *The National Assembly* > Nhlengeletano ya Rixaka. Eka muhundzuluxo lowu ku tirhisiwile qhingha ro hundzuluxela rito hi rito. Hi mavonelo ya hina, tindzimi letimbirhi ti twisiseka hi tindlela to hambana eka matheme lama nyikiweke. Eka Xinghezi **The National Assembly** i theme ro kongoma leri twisisekaka hambani ri ri roxe kasi theme ra **Nhlengeletano ya Rixaka** ri twisiseka ntsena loko ri ri endzeni ka xivulwa kumbe

endzhaku ka ku va munhu a hlayile leswi nga hansi ka rona loko ri nyikiwile tanihi nhlokomhaka.

Xivangelo xa mhaka leyi boxiweke i ku hambana ka tindzimi letimbirhi hi tlhelo ra vuvulavuri. Ku tirhisiwa ka xiaki xa *the* eka Xinghezi swi humelerisa nchumu lowu kongamaka lero swi va swi tiveka leswaku rito leri landzelaka ri kongomisa eka yini. Xiaki/xiphemu lexi xi vuriwa *article* hi Xinghezi naswona a xi kumeki eka Xichangana. Ku va xi nga kumeki eka ririmi ra vavuyeriwa swi endla leswaku vahundzuluxi va huma na muhundzuluxo lowu nga hlamuseriwaka hi tindlela to hambana. Theme ra Xichangana leri nyikiweke ri nga vula swin'wana swo hambana na timhaka ta seneti. Hileswaku ri nga vula nhlengeletano yin'wana na yin'wana ya rixaka ro karhi ku nga ri ya tiko hi ku kongoma. Rito ra **Rixaka** ri hlawuriwile ku va ri humelerisa ndzingano wa rito ra *National*, kambe a ri na lexi ri seketelaka ku fana na le ka Xinghezi leswaku ri vula nchumu wo kongoma. Lowu i ntlhontlho hi tlhelo ra tinhlamuselo ta marito lowu vangiwaka hi ku hambana ka tindzimi hikokwalaho ko lungeleriwa swiaki swo karhi naswona wu lavaka leswaku vahundzuluxi va va na ntokoto eka ntirho wa vona.

Ku hlawuriwa ka marito ku tlhela ku va ntlhontlho eka vuhundzuluxi loko ku tirhisiwa marito man'wana lama nga vulaka swilo swo hambana. Ku tiyisa mhaka leyi ndzavisiso lowu wu kanerile hi tinhlokomhaka leti nyikiweke laha hansi xikan'we na mihundzuluxo ya tona: *Duration and Dissolution and Sitings* > Malembe ya ntirho, ku Mbundzuxiwa na Mitshamo (p11). Eka xivulwa na muhundzuluxo lowu rito ra **mbundzuxiwa** ri hlawuriwile ku va ri vula swo fana na '*dissolution*'. Rito leri ri vula ku faya swilo swo tanihi miako ku fika ka xiyimo xa leswaku a ku na nchumu lowu salaka wu yimile. Hi tlhelo lerin'wana, **dissolution** ri huma eka rito '*dissolve*' leswi vulaka ku n'okisa. Rito ra mbundzuxiwa ri tikomba ri tika ngopfu loko ku vulavuriwa hi timhaka ta palamente. Hambu ku ri theme ra **duration** a ri ta komisiwa ematshan'wini ya malembe ya ntirho tanihileswi mhaka leyi ku hlamuseriwaka yona yi tivekaka leswaku i ya matirhelo ya palamente.

Hi ndzavisiso lowu hi nga boxa leswaku muhundzuluxo lowu a wu ta khuluka kahle loko a wu ri hi ndlela leyi: *Duration and Dissolution and Sittings* > *nkarhi*, *hangalaso na mitshamo/mihlangano*. Leswi a swi ta komisa timhaka swi tlhela swi nyika marito yo olova yo kongoma. Vuhundzuluxi lebyi byi kombisile leswaku ku hundzuluxela rito ra Xinghezi leri nga na tinhlamuselo to tala swi tisa swiphiqo hi tlhelo ra semantiki loko ri yisiwa eka Xichangana.

Ntlhontlho wun'wana wu ta hikokwalaho ko va vahundzuluxi va hundzuluxela va nga yelanisi timhaka na leswi kumekaka eka nhlokomhaka kumbe xiyenge xo karhi. Hi ta languta marito lama tirhisiweke eka xiyenge xa swa vukorhokeri bya swa vulavisisi bya swihundla lexi kumekaka eka Vumbiwa. *Command* > Ndzeriso (ku letela). Eka xiyenge lexi ku hlamuseriwa hi swa vukorhokeri bya vandla leri lavisisaka swihundla no sirhelela mfumo eka vahehli. Mhaka leyi paluxiwaka hi xiyengentsongo lexi i mafambiselo ya ntirho eka vandla leri. Rito ra ku letela leri hlawuriweke a ri paluxi kahle mhaka ya swa vufambisi bya vandla leri. Rito leri ri na mongo wa ku va ku ri na vuleteri byo karhi, kambe ku ya hi matirhisiwele ya rona eka Xinghezi ri vula vufambisi. Hileswaku ku hlamuseriwa hilaha murhangeri a fambisaka ntlawa lowu hakona hi ku amukela switsundzuxo swo huma eka murhangeri wa tiko. Muhundzuluxo lowu a wu ta paluxiwa hi ndlela leyi: *command* > mafambiselo/vufambisi, leswaku ku humelerisiwa ndzingano wo twala eka tindzimi letimbirhi.

Ku tiyisisa mhaka ya mitlhontlho ya ku hlawuriwa ka marito kumbe ku tirhisiwa ka marito lama nga fanelangiki, vulavisisi lebyi byi xopaxopile swikombiso eka phephahungu ra Masvingo Star (2015:18). Eka phephahungu leri ku na rito ra 'xikwamana' ra Xichangana leri hundzuluxiweke ku huma eka xiphemu xa xivulwa xa Xinghezi lexi ngo: "...maize meal which sells at \$6.50 for a 12.5kg packet". Rito ra *packet* ri hundzuluxiwile hi ndlela leyi: *Packet* > xikwamana. Loko hi xopaxopa marito lama hi nga vula leswaku hi ntoloveloko loko ku vulavuriwa hi swa mavele kumbe mugayo eka Xichangana ku tirhisiwa rito ra 'saka' leri ku nga ritolombiwa ku huma eka Xinghezi

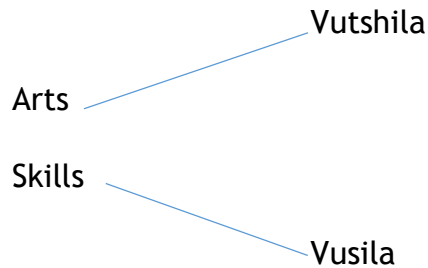
ra *sack*. Muhundzuluxi a nga va a toloverile rito ra *bag* ku vula saka leswi endleke leswaku loko a vona ku tsariwile rito ra *packet* a ringeka ku tirhisa rito ro hambana na ra ntolovelo.

Ku seketela mhaka ya ku tikeriwa hi ku kuma marito ya Xichangana eka yin'wana ya mihundzuluxo, Maluleke hi nkarhi wa nhloko hliso wa swivutiso u boxa leswaku: “*kun'wana swa komisiwa, kun'wana u pfumala marito loko kuriku swi fanele swi fika swi ri leswi swi nga xiswona*”. Muhundzuluxi loyi u kombisa leswaku a swi olovi ku hundzuluxela xin'wana na xin'wana hikuva kun'wana swi nga hetelela swi cincile hungu leri a ri fanele ku fikisiwa eka vavuyeriwa. U paluxile nakambe mhaka ya leswaku mikarhi yin'wana ku tirhisiwa mikomiso ematshan'wini yo va ku hlamuseriwa matheme yo karhi. Leswi swi tisa ntlhontlho hi tlhelo ra semantiki.

4.2.3 Xivumbeko xa rito

Eka xiyenge lexi ndzavisiso lowu wu xopaxopile marito yo karhi wu karhi wu languta hilaha xivumbeko xa rito xi nga tisaka hakona ntlhontlho wa swa ririmi eka xiyimo xa mofoloji eka vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana. Xivumbeko xa marito xi khumba ndlela leyi marito ma vumbiweke ha yona. Fromkin na Rodman (2007: 77) va hlamusela xivumbeko xa rito loko va ku: “*the study of the internal structure of words, and of rules by which words are formed, is morphology*”. Eka xiyengentsongo lexi ku langutiwa xivumbeko xa rito hi xikongomelo xo lava ku vona loko ku ri na ku yelana eka xivumbeko xa rona laha ri tirhisiwaka eka swiphemu swo hambana swa switsariwa leswi xopaxopiweke. Ndzavisiso lowu wu tlherile wu kanela hi mitlhontlho leyi kumekaka eka vuhundzuluxi lebyi endliweke hikokwalaho ka ku hambana ka swivumbeko swa marito ya Xinghezi na ya Xichangana.

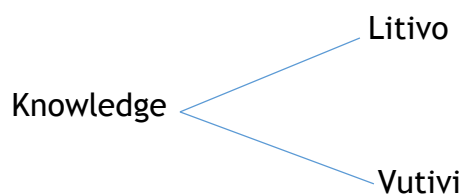
Eka ndzavisiso lowu ku xopaxopa marito lama kumekaka eka mihundzuluxo ya Xichangana lama kombaka ku cincacinca eka xitsariwa xa silabasi. Hileswaku a ma na xivumbeko xo fana.

Marito lawa mambirhi ya hundzuluxiweke laha henhla, vutshila ri vula vuswikoti byo karhi byo endla swilo swo hlawuleka leswi hi Xinghezi swi vulaka *Arts* kumbe *skills*. *Hi hala tlhelo rito ra* vusila ri kongomisa eka mapa lama lovekiwaka lama tirhisiwaka ku sweka byalwa bya le gandzelweni kumbe dini (Marhanele na Bila 2016). Eka muhundzuluxo wa Xichangana swivumbeko swimbirhi leswo hambana swi tsariwile leswaku swi hambanisa exikarhi ka marito ya Xinghezi ya *Arts* na *skills* hi vumbirhi ka wona. Xivumbeko xo sungula xa rito Vutshila xi vula *Arts* hi Xinghezi kasi xa Vusila xi vula *skills* hi Xinghezi ku ya hi muhundzuluxo wa Xichangana.

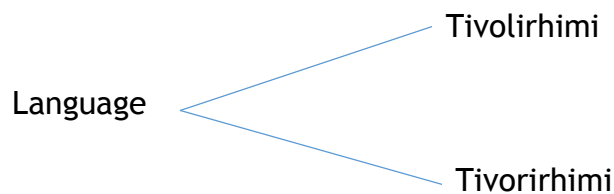
Ku na ku hambana eka timitsu ta marito lama tanihileswi kombiweke laha: -tshil > sil. Ku hambana ka xivumbeko xa rito eka rimitsu a ku ri ndlela yo ringeta ku hambanisa tinhlamuselo ta rito ra Vutshila. Swi le rivaleni leswaku leri i rito rin'we, kambe vahundzuluxi va vone onge a swi boha ku hambanisa marito lawa tanihilaha ma hambanisiweke xiswona eka Xinghezi. Eka Xinghezi a swi olovi ku ba ndzilikano exikarhi ka marito lama. Marito ya kona ya vula nchumu wun'we lero loko hi languta timhaka ta ndzingano eka switsariwa leswimbirhi a swi nga fanelangi ku va vahundzuluxi va ringeta ku hundzula xivumbeko xa rito leswaku xi ta kota ku humesa tinhlamuselo timbirhi to hambana. Hi ntiyiso a ku na ku hambana lokukulu eka tinhlamuselo ta marito ya Xinghezi ya *Arts* na *skills*.

Eka ndzimana leyi landzelaka ku kaneriwile hi ntlhontlho wa xivumbeko lowu paluxaka nkucetelo wa tindzimi timbe. Leswi swi humelela loko ku hundzuluxiwa marito lama endlaka leswaku ku tumbuluxiwa marito lama pfelelaka eka maendli. Marito ya muxaka lowu ma pfelerisiwa hi ku lungeleriwa swinembeletana swo karhi (Baweja 2011). Eka ndzavisiso lowu eka muhundzuluxo wa Xichangana ku hlanganiwile na marito lama lungeleriweke swirhangi tanihileswi kombisiweke laha:

Rito rin’wana leri tirhisiweke eka muhundzuluxo ri na xirhangi xa li- ri tlhela ri hetelela hi xitwari -o. Leswi swi paluxa nkucetelo wa Xixona lowu tirhisaka rito ra *ruzivo*. Loko hi xiya swivumbeko leswi hi kuma leswaku swa yelana eka xirhangi na xiheteleri. Rito ra *knowledge* loko ri hundzuluxiwa ku ya eka Xichangana ri fanele ku va *vutivi* laha xirhangi xa kona ku nga vu- (14) tanihilaha va ri tirhiseke hakona kun’wana. Nkucetelo lowu wa Xixona wu boxiwa hi un’wana wa muhloko hlisiwa loko a vula leswaku xivangelo xa kona hileswaku va dyondzile Xixona ku fika eka tintangha ta le henhla kasi Xichangana va lo xi dyondza ku fika eka tintangha ta le hansi swinene. Tanihileswi Xixona ku nga ririmi leri hluvukeke khale ri ve na nkucetelo eka vavulavuri va Xichangana hikuva a va ri dyondza ku sukela eka purayimari ku ya fika eka tiyunivhesiti na tikholichi ta vudyondzisi. Mhaka leyi hi yona leyi tisaka ntlhontlho hi tlhelo ra xivumbeko xa marito. Muhloko hlisiwa Maxila hi nkarhi wa ndzavisiso lowu u seketela mhaka leyi loko a ku “*Hina hi karhatiwa hi mhaka ya leswaku a hi dyondzangi Xichangana exikolweni. A hi dyondza Xixona ntsena, hi xona lexi hi kotaka ku tsala kahle*”.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vavulavuri van'wana va Xichangana va hlangana na ntlhontlho wo tsala swivumbeko swa marito man'wana lama kuceteriweke hi tindzimi timbe hikokwalaho ka ku va va nga dyondzanga ririmi ra vona. Ndzavisiso lowu wu ttherile wu kuma leswaku ku na mitlhontlho ya swivumbeko eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi laha ku tirhisiwaka marito lama nga na swivumbeko swo hambana, kambe ma ri karhi ma vula nchumu wun'we wo karhi. Hi ta xiya marito lama landzelaka laha hansi:

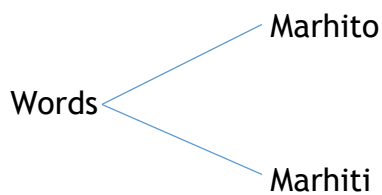

Muhundzuluxo lowu wu humesa mavitinkatsano laha rito ro sungula ri vumbiweke hi ndlela leyi: tivo + lirhimi kasi ra vumbirhi i tivo + rirhimi. Lexi hambanisaka marito lama i swirhangi swa li- na ri- eka rito ra vumbirhi leri vumbaka rivitinkatsano swin'we na rito ra tivo-. Hi ntiyiso *language* swi vula ririmi kumbe vuvulavuri lero loko a swi hundzuluxiwile hi ku landza nhlamuselo leyi, muhundzuluxo a wu ta yima hi ndlela leyi: *language* > vuvulavuri. Loko hi ya hi nhlamuselo ya tivoririmi/tivolirhimi leyi nyikiweke swi ta va swi vula leswaku 'tivoririmi' i vutivi byin'wana na byin'wana lebyi munhu a nga na byona eka ririmi. Mhaka leyi a ku fanele ku kongomisiwa eka yona i ya ririmi kumbe vuvulavuri. Leswi swi paluxa mhaka ya ku va ndzingano exikarhi ka rito ra ririmi ro sungula ni ririmi ra vavuyeriwa wu nga helelangi.

Marito lama ma fanele ku tsariwa ma va rito rin'we kun'wana ni kun'wana laha ma kumekaka kona eka xitsalwana lexi xopaxopiweke, kambe ya tsariwa ya karhi ya cincanisiwa eka xitsalwana xin'we. Mhaka leyi yi komba leswaku vahundzuluxi lava a va twisisi matsalelo lama va faneleke ku ya landzelela eka xitsalwana xin'we xexo. Ntlhontlho lowu wu vangywa hi mhaka ya leswaku vahundzuluxi lava va landzelela

marin'wana yo hambana lama kumekaka eka vavulavuri va Xichangana. Va tlhela va kuceteriwa hi matsalwa ya Xitsonga lama va ma hlayaka tanihileswi ku nga se tsariwaka tibuku to tala to hlaya ta Xichangana.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu languta marito man'wana lama kombisaka ku tikeriwa ka vahundzuluxi hi tlhelo ra xivumbeko xa marito lexi va nga xi landzelelaka eka vuhundzuluxi bya xitsariwa xa Silabasi ya 'O' level. Rito ra Xinghezi ra *words* ri tsariwile ri ri na swivumbeko swimbirhi tanihilaha swi kombisiweke hakona laha hansi.

Marito lamambirhi ya tsariwile ya ri na xivumbeko xo hambananyana eka swiheteleri swa wona. Eka xitsariwa lexi ku na ku cincacınca eka matirhiselo ya rito leri faneleke ku tsariwa hi ndlela yin'we yo fana ku fika emakumu. Xivangelo xa ku va vahundzuluxi va tsala hi ndlela leyi hileswaku va vulavula marin'wana yo hambana ya ririmi leri. Eka matshalatshala lama nga kona ku tirhisiwa rito ra **marito**. Muhundzuluxo wa rito leri wu fanele wu tsariwa hi ndlela leyi: *words* > marito, hi ku landza matshalatshala lawa. Hambiswiritano, vahundzuluxi va ringeka ku va va tirhisa marin'wana lama va vulavulaka eka miganga ya vona ematshan'wini yo tsala hi ndlela leyi ringanisiweke.

Vulavisisi lebyi byi tlherile byi kuma leswaku swivumbeko swin'wana leswi tisaka mitlhontlho hi leswi swa mavitinkantsano hi xitalo. Marito lama nga na swivumbeko swa mavitinkatsano lama hundzuluxiweke ku suka eka mavitinkatsano kumbe rito rin'we ra Xinghezi ma xopaxopiwile. Marito lama ya paluxa swin'wana hi tlhelo ra nhlamuselo na ndzingano eka tindzimi letimbirhi. Hi ta xiya marito lama: Nghamulafoni > *cellphone/cellular phone/mobile phone*. Rito ra Xinghezi ra *cellular phone* ri kongomisa

eka muxaka wa rinqingho leri nga tirhisiki tintambhu. Hi leri munhu a kotaka ku famba na rona. Ku ya hi nhlamuselo ya rito ra Xichangana leri nyikiweke, *cellular phone* swi vula riqhingo ra vanhu lava nga fuma kumbe tinghamula. Hi ntiyiso a swi vuli swona hikuva ku na tinxakaxaka ta tinqingho leti tirhisiwaka hi vanhu va swiyimo swo hambana. Loko ta ha ku nghena xiyimo a xa ha ri tano, kambe hi nkarhi lowu hundzuluxeriweke xitsariwa lexi a swi nga fanelanga ku vula nchumu lowu hi rito leri tirhisiweke.

Xivumbeko xa rito leri i rivitinkatsano laha ku katsaneke marito mambirhi i nghamula na foni ku nga maviti hinkwawo ka wona. Hi Xichangana rito ra nghamula ri vula munhu loyi a nga na swa le mandleni kasi foni i xiphemu lexi lombiweke eka Xinghezi. Ndzingano lowu paluxiweke wu nga va wu vula swin'wana mayelana na swiyimo swa Vantima loko swi pimanisiwa na swa Valungu. Vahundzuluxi va ringetile ku yelanisa xivumbeko xa mavitinkatsano xa marito ya Xichangana na ya Xinghezi, kambe eka rito leri ra nghamulafoni a swi twisiseki. Swi vula leswaku va tikeriwile hi ku lava rito leri nga vulaka *cell phone* hi Xichangana ehandle ko ringeta ku tekelela xivumbeko xa rona xa Xinghezi. Muhundzuluxo wo antswa a ku ta va ku ri selulafoni tanihileswi vavulavuri vo tala va ri tivisaka xiswona hi Xichangana. Leri ra antswa ku tlula ra nghamulafoni hikuva muxaka wa rinqingho leri a ka ha ri wa tinghamula ntsena.

Ku ya emahlweni na nkanelo eka xiyimo xa xivumbeko xa rito ndzavisiso lowu wu xopaxopile theme ra Xinghezi ra *educational trip* ku kombisa hilaha vahundzuluxi va hlanganaka na ntlhontlho eka xiyimo lexi. Muhundzuluxo wa kona wu andlariwile hi ndlela leyi: Dyondzoriendzo- *educational trip*. Rivitinkatsano leri ri vumbiwile hi ku hlanganisa maviti mambirhi ku nga dyondzo na riendzo. Vahundzuluxi lava va hundzuluxile hi ku landzelela xivumbeko xa rito ra Xinghezi laha va endleke leswaku rito dyondzo ri va rona ro sungula ku fana na rito ra *educational* leri nga rona ro sungula eka tsalwa ro sungula. Va hetelerile hi rito riendzo leri vulaka *trip* hi Xinghezi. Ku ya hi rito leri ra dyondzoriendzo swi le rivaleni leswaku mongo wa rito wu le ka dyondzo ku

nga rito ro sungula ra *trip*. Leswi swi hambana na rito ra Xinghezi laha rito *educational* ri tirhaka tanihi rihlawuri. *Trip* hi rona rito leri hlamuseriwaka hi xihlawulekisi xa *education* ku komba muxaka wa riendzo ra kona.

Rivitinkatsano ra Xichangana a ri yelani na nhlamuselo ya rito ra *educational trip* hikokwalaho ka ku hambana ka swivumbeko swa mavitinkatsano exikarhi ka tindzimi letimbirhi. Hambiswiritano, vahundzuluxi va tikeriwile ivi va landzelela xivumbeko xa Xinghezi. Eka xivumbeko xa Xinghezi rito leri ri vula riendzo leri tisaka dyondzo yo karhi kasi loko hi languta xivumbeko xa Xichangana ku ta va na nhlamuselo yo hambana. Vuhundzuluxi lebyi tisaka ndzingano exikarhi ka tindzimi letimbirhi hi lebyi landzelaka: riendzodyondzo > *educational trip*, hikuva mhaka yikulu i ya riendzo.

Ku tiyisisa mhaka leyi kombiweke laha henhla, ndzavisiso lowu wu tlherile wu xiya mahundzuluxelo ya theme ra Xinghezi ra *collective nouns* ku ya eka Xichangana. xikombiso xin'wana, *Collective nouns* > mavitalo. Rito ra Xinghezi leri nyikiweke ri kongomisa eka mavito ya ntlawa wa michumu yo karhi. Vahundzuluxi va hlanganile na xiphiso xa ku ka va nga tivi rito rin'wana leri va nga ri tirhisaka ku siva leri va ri tirhiseke. Va ringekile ku va va tirhisa rito ra maviti leri yelanaka na rito ra Xinghezi ra *nouns* ivi va tlhela va tlhandlekela xiphemu xa **talo** ku kombisa vunyingi bya swilo. Lexi vangeke tlhontlho i ku ka va nga tekelangeni enhlokweni mhaka ya leswaku swivumbeko swa tindzimi leti swi hambanile eka xiyimo xa marito. Muhundzuluxo lowu a wu fanekele wu nyikiwile hi lowu landzelaka: *collective nouns* > mavitantlawa. Leri i vito leri tirhisiwaka ku hlamusela swilo leswi nga eka ntlawa kumbe leswi hlengeletaneke ndhawu yin'we.

Eka Vumbiwa (2013:11) ku tlhela ku paluxiwa tlhontlho wa ku hambana ka swivumbeko swa marito ya Xinghezi na ya Xichangana. Vulavisisi lebyi byi xopaxopile swivulwa leswi nga na rito ra Xinghezi leri nga na xivumbeko xikan'we na nhlamuselo leyi endlaka leswaku swi nga olovi ku ri hundzuluxela eka Xichangana.

- *The circumstances for vacation of seat by a Member of Parliament are detailed in the Constitution and include floor-crossing, resignation, criminal conviction and conviction of an electoral offence. > Swiyimo leswi endlaka leswaku xirho xa Palamente xi huma ntirhweni swi kombisiwile hi vuenti eka Vumbiwa naswona swi katsa ku va xirho xi suka eka vandla ra vupolitiki ro karhi xi ya eka rin'wana, ku tshika ntirho, ku khomiwa hi nandzu, na ku khomiwa hi nandzu lowu yelanaka na swa nhlawulo.*

Eka xivulwa lexi rito ra *floor-crossing* ri vumbiwa hi marito mambirhi leswi nga olovangiki eka vahundzuluxi ku va va huma na muhundzuluxo wo koma. Theme leri vumbiweke hi swiphemu swimbirhi ri hundzukile xivulwa lexi nga na marito ya khume-ntlhanu. Hambiswiritano, a swi ta koteka ku ringeta ku humelerisa muhundzuluxo wo koma hi ku tshula marito lama humelerisaka nhlamuselo yo yelana na ya ririmi ro sungula. Hi nga swi paluxa hi ndlela leyi: *Floor-crossing > cinca-matlhelo...* Eka muhundzuluxo lowu nyikiweke ku nga ha tlhela ku engeteleriwa xiphemu xin'wana lexi tatisaka ku kombisa leswaku ku cinciwa matlhelo ya swa tipolitiki. Leswi a swi ta komisa timhaka.

Ku seketela mhaka ya ku va swivumbeko swo hambana swi tisa mitlhontlho eka vuhundzuluxi bya Xichangana na Xinghezi ndzavisiso lowu wu kanerile mahundzuluxelo ya rito ra Xinghezi ra *resignation* leri hundzuluxiweke tanihi: *resignation > ku tshika ntirho.* Hi xikombiso lexi swi humesela erivaleni leswaku Xinghezi xa swi kota ku komisa timhaka hi ku tirhisa rito rin'we ro khomana leswi hambaneke ni le ka Xichangana. Marito yo tala ya Xinghezi ya hetelela ya hundzuluxiwa ya va swivulwahava eka Xichangana. Mun'wanati loyi a nga hloko hlisiwa hi nkarhi wa ndzavisiso lowu u seketela mhaka ya ku tikeriwa hi ku kuma matheme yo karhi loko a ku: *“ku ni matheme lama karhataka ku ma hundzuluxa hi Xichangana lero wa swi kota ku tata pheji u karhi u ringeta ku hundzuluxa nhlokomhaka yo karhi”.* Hi ntshaho lowu ku paluxiwa mhaka ya

leswaku Xinghezi xa swi kota ku komisa timhaka tin'wana leswi nga oloviki eka Xichangana.

4.3. MITLHONTLHO YA SWA MATSALELO NA MAPELETELO

Eka xiyenge lexi xa ndzavisiso hi kana hi swin'wana swa mitlhontlho ya swa matsalelo na mapeletelo. Nkanelo lowu wu kumile leswaku vuhundzuluxi bya switsariwa byi tlhela byi hlangana na xiyimo xo tika laha vahundzuluxi hi ku hambana ka vona va tirhisaka matsalelo na mapeletelo lama va ngo tilavela vona. O' Grady na van'wana (2011:641) va hlamusela matsalelo na mapeletelo hi ndlela leyi: *“orthography is a set of conventions for representing language in written form”*. Leswi swi vula leswaku ririmi rin'wana na rin'wana ri na matsalelo ya rona. I swa nkoka ku boxa leswaku hi nkarhi wa ku tsariwa ka ndzavisiso lowu eka Xichangana ku landzeleriwa matshalatshala lama kaneriweke hi ntlawa wa nhluvukiso wa ririmi lowu katsaka vadyondzisi va swikolo swa purayimari na swa sekondari hi xitalo, xikan'we na vavulavuri van'wana lava humaka emigangeni yo hambanahambana.

Ndzavisiso lowu wu kumile vuxokoxoko bya leswaku eka vavulavuri va Xichangana ku na mitlawa yo hambana leyi ku nga ya vanhu lava dyondzeke na lava ha dyondzaka Xichangana eYunivhesiti ya Great Zimbabwe, lava nga dyondzanyana Xichangana eka purayimari (ntangha 1-3) na lavo ka va nga xi dyondzangi hambani na kan'we, kambe va ri vavulavuri ntsena. Hambiswiritano, mavandla lama lavaka ku hundzuluxeleriwa matsalwa yo karhi ma hlawula vahundzuluxi ku huma eka mitlawa ya mune leyi boxiweke laha henhla. Endlelo leri ri tisa ku hambana lokukulu eka matsalwa lama hundzuluxiwaka hi vanhu va ku huma eka mitlawa leyi. Hi ku ya hi vulavisi lebyi ku paluxile timhaka ta ntlhotlho wa swa mapeletelo hi ku tirhisa swikombiso swo huma eka phephahungu ra Masvingo Star (2015:18).

Mahungu lama tsariwaka hi Xinghezi ma tlhela ma hundzuluxeriwa eka Xichangana. Muhundzuluxi u hundzuluxela hi ndlela leyi: *Families* > midyangu ematshan’wini ya *families* > mindyangu. Ku kombisa leswaku u tikeriwa hi mapeletelo ya rito leri, muhundzuluxi u ri vuyelela kanharhu eka pheji rin’we ntsena. Ku tlhela ku kumiwa leswaku ku na ku hambana eka matsalelo ya mpfumawulo wa **tlh-** eka vuhundzuluxi bya switsariwa leswi hundzuluxiweke. Xik: tlhela. Van’wana va tsala hi ndlela leyi: thlela, thleriseriwa, thlandlakambirhi eka Masvingo Star (2015:18).

Hi ndzavisiso lowu hi tlhela nakambe hi xaxameta marito man’wana lama peletaweke hi ndlela yo hoxeka xikan’we na ndlela leyi faneleke: *Planting season* > xirhimo ematshan’wini ya xirimo. Endzaku > endzhaku. Mbongolo > mbhongolo. Maticara > mathicara (leri i rito ro lomba leri vulaka vadyondzisi). Mugangha > muganga. Eka marito lama boxiweke kun’wana ku siyetiwa xitatisi xa **h** kasi kun’wana xa nghenisiwa ni laha xi nga fanelangiki. Xivangelo xa mhaka leyi i ku hambana ka marin’wana ya Xichangana lama kumekaka eka miganga yo hambana ya tiko lomu vahundzuluxi va kumekaka kona. Ntlhontlho wun’wana hi lowu tisiwaka hi swiyimo swo hambana swa vavulavuri va Xichangana hi tlhelo ra ririmi ra vona.

Nxaxamelo lowu wu tlherile wu ya emahlweni wu kombisa swihoxo swa matsalelo laha vahundzuluxi va hlanganeke na xiphiko xo hambanisa kumbe ku khomanisa marito. Ndzavisiso lowu wu nyika swikombiso leswi: Va n’wana ematshan’wini ya van’wana. Ku n’wana > kun’wana, Swa kudya > swakudya, Ti vhiki > tivhiki, Ni mpundzu > nimpundzu. Swikombiso swa marito lama nyikiweke swi tlhela swi vuyeleriwa kun’wana eka phephahungu leri leswi kombisaka leswaku muhundzuluxi a ri na swiphiko eka timhaka ta matsalelo. Mutsari loyi a hambanisa ematshan’wini yo khomanisa marito ya Xichangana. Un’wana wa vahundzuluxi loyi a hloko hlisiweke hi nkarhi wa ndzavisiso lowu u boxile leswaku: “*Mhaka ya matsalelo ya ha karhata vanhu vo tala swinene. Loko ku ri mina swa ndzi tikela ngopfungopfu eka timhaka to hambanisa no khomanisa marito*”. Leswi swi komba na ku tiyisisa leswaku vavulavuri van’wana va Xichangana

lava nghenelelaka eka migingiriko ya vuhundzuluxi va na swiphiso swa matsalelo na mapeletelo tanihilaha hi kombiseke hakona eka xiyenge lexi.

4.4 NKANELO WA VUHUNDZULUXI EKA XIYIMO XA VULONGOLOXAMARITO

Hi xiyenge lexi xa ndzavisiso hi kana mitlhontlho ya vuhundzuluxi bya Xinghezi na Xichangana eka xiyimo xa vulongoloxamarito. O’Grady na van’wana (2011:651) va hlamusela vulongoloxamarito hi ndlela leyi: “*Syntax is the system of rules and categories that underlies sentence formation in human language*”. Eka mihundzuluxo ku kumeka mitlhontlho yo karhi hi tlhelo ra malongolekelo ya marito eka swivulwahava kumbe swivulwana na swivulwa tanihleswi paluxiweke hi ndzavisiso lowu. Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwele swivulwahava kumbe swivulwa leswi landzelaka: *Field trips* > Dyondzoriendo. *Field trips* swi vula mhaka ya ku va vadyondzi va khoma riendo ro famba va ri karhi va vona tindhawu to karhi hi xikongomelo xo dyondza. Hi marito man’wana, swi vula riendo ro dyondza leswi vulaka leswaku mihundzuluxo wu nga twala kahle loko a wu tsariwile tanihi riendzodyondzo ematshan’wini ya leswi kombisiweke laha henhla. Xivangelo xa mhaka leyi i nkucetelo wa nongonoko wa xivulwahava xa Xinghezi lexi tolovelekeke xa *educational trip* lexi vulaka swo fana na *field trip*. Hikokwalaho ka xiyimo lexi vahundzuluxi va ringekile ku va va landzelela malongolokelo ya xivulwahava xa Xinghezi lexi sungulaka hi timhaka ta dyondzo. Lowu i tlhontlho wa ku hambana ka vulongoloxamarito bya Xinghezi na Xichangana.

Ndzavisiso lowu wu tlherile nakambe wu xopaxopa malongolokelo ya marito na ya switwananisi eka swivulwa leswi kumekaka eka Silabasi ya ZJS. Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku eka mihundzuluxo leyi endliweke ku tirhisiwa switwananisi swo ka swi nga yelani ni maviti ya kona xikan’we na masivikomba lama nga fanelangiki ku longoloka swin’we na maviti yo karhi tanihilaha swi kombisiweke hakona laha: Papilo leli li na swiyenge swimbirhi: A na B. Papilo leyi yi katsa swiyenge swimbirhi: A na B. [this paper consists of two sections: A and B]. Swivulwa swimbirhi leswi kombisiweke swi komba

leswaku switwananisi na masivikomba leswi tirhisiweke a swi yelani. Eka xivulwa xo sungula ku na risivikomba **leli** na xitwananisi **li-** leswi welaka eka ntlawa wa 5 kasi lexa vumbirhi xi na risivikomba ra **leyi** na xitwananisi xa nhlokomhaka xa **yi** leswi welaka eka ntlawa wa 9. Mhaka leyi yi kombisa leswaku vahundzuluxi va tsalwa leri a va nga langutisisi kahle leswaku va lulamisa swihoxo leswi. Va tlhela nakambe va paluxa ku tikeriwa hi ku hambanisa switwananisi leswi nga laha henhla hi ku va va swi cincacinca eka tindhawu to hambana ta xitsariwa xa silabasi. Papilo i rito leri hi Xitsonga ku nga papila naswona ri wela eka ntlawa wa vuntlhanu. Hi ku ya hi matsalelo ya Xichangana xivulwa xo sungula hi xona lexi tshamisekeke, kambe vahundzuluxi lava a va kombisa ku kanakana hi ku tirhisa matsalelo yan'we yo karhi. Risikomba **leyi** leri tsariweke endzhaku ka rito papilo ri endla leswaku xivulwa xi nga twali. Mhaka leyi yi vangywa hi nkucetelo wa Xixona.

Ku ya emahlweni no kombisa mitlhontlho hi tlhelo ra malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa kumbe swivulwahava ndzavisiso lowu wu tlherile wu kuma leswaku eka silabasi ya *Ordinary Level* eka pheji ra 1, ku tirhisiwile switwananisi hi ndlela leyi nga fanelangiki tanilaha swi kombisiweke hakona laha: *Assessment objectives* > hlolisiso ya swikongomelo. Xitwananisi xa **ya-** xi twananisa michumu leyi welaka eka ntlawa wa 9, kambe eka xitsalwana xa silabasi ku tsariwile rito ra 'hlolisiso' leri vulaka nkambisiso. Rito leri ri wela eka ntlawa wa 3 lero xivulwahava lexi a xi ta va xi hundzuluxiwile kahle loko a ku tirisiwile xitwananisi xa **wa-** tanihileswi *hlolisiso wa swikongomelo* ematshan'wini ya *hlolisiso ya swikongomelo*.

Eka mitlawa ya maviti leyi tirhisiwaka eka Xichangana a ku na xirhangi xa **li-**lexi tirhisiwaka eku tsaleni hambileswi ku nga ni marito lama twarisiwaka ma ri na xirhangi lexi. Hi matsalelo ya kahle xirhangi xa riviti xi fanele xi yelana na xitwananisi xa nhlokomhaka. Loko hi xiya xivulwahava lexi nga laha hansi hi vona leswaku ku na xirhangi xa **Li-** lexi kwetlembetanaka na xitwananisi xa **ra:** Lirhimi ra vona (p1). Ku ya hi matsalelo ya rito ra **lirhimi** swi le rivaleni leswaku a ku fanele ku va na xitwananisi

xa la, kambe eka muhundzuluxo ku tsariwile swilo swo hambana. Lexi i xiphiqo xa swa ririmi lexi vahundzuluxi va hlanganeke na xona eka vuhundzuluxi bya vona hi tlhelo ra swa vulongoloxamarito.

Ndzavisiso lowu wu kumile nakambe leswaku muhundzuluxo wa Xichangana wu paluxa mhaka ya ku va vahundzuluxi va ringeka ku tekelela malongolokelo ya swivulwahava swa Xinghezi. Eka xiyenge lexi ku kaneriwile hi matsalelo ya tinhlayo ku kumeka leswaku ya hambana eka tindzimi letimbirhi loko ti tsariwa endzeni ka xivulwa kumbe xivulwahava. Hi ta xiya swikombiso leswi nyikiweke laha: *Seven free composition topics* > switsalwana swi nga na tinhlokomhaka kombo. Xivulwa lexi xi komba ku ka xi nga tshamisekanga ku va rito ra **kombo** ri landzela lera **tinhlokomhaka** ehandle ko ngenisa xitwananisi xa **ta** exikarhi. Hi Xinghezi swa koteka ku tsala tanihi **seven topics** leswi kombisaka leswaku vahundzuluxi va kuceteriwile hi tsalelo ra Xinghezi ku ko va tsala **tinhlokomhaka kombo**. Vahundzuluxi va matsalwa lama a va tekelangeni enhlokweni ku hambana loku nga kona exikarhi ka tindzimi leti hi tlhelo ra malongolokelo ya marito eka xivulwa. Leswi a va fanele va tsarisile xiswona hi leswi: Tinhlokomhaka ta nkombo.

Eka Xinghezi a ku laveki xitwananisi loko ku tsariwa tinhlayo tanihileswi kombisiweke laha henhla. Xiphiqo lexi xi vangiswa hi ku hambana ka tindzimi hi tlhelo ra malongolokelo ya switwananisi. Ku seketela mhaka leyi eka phephahungu ra Masvingo Star (2015:18) ku tirhisiwile risivikomba leri nga yelaniki na ntlawa wa nhlokomhaka hi ndlela leyi: **ndzavisiso leyi**. Loko swi ri tani swi hoxekile ku va rito ra ndzavisiso ri landzeleriwa hi risivikomba ra **leyi** hikuva a ri weli eka ntlawa wa 9. Hi ntiyiso **ndzavisiso** i rito leri welaka eka ntlawa wa 3 lowu nga na xirhangisi xa mu-. Loko rito leri ri eka vun'we ku vuriwa leswaku **ndzavisiso lowu**. Xivangelo xa ku endla xihoxo xa ku tsala risivikomba ra muxaka lowu hi leswi vanhu vo tala va vulavurisaka xiswona eka mbulavulo wa siku na siku loko va lombisa rito ra Xinghezi ra *research*. Va ri **research leyi** leswi ngenisaka vahundzuluxi eka xihoxo xo tsala **leyi** endzhaku ka **ndzavisiso**.

Xiphiso xi vangiwa nakambe hi mhaka ya ku va vahundzuluxi va nga tlheli va hlaya ntirho wa vona leswi hetisekeke leswaku va lulamisa timhaka ta ririmi.

Eka phephahungu leri nakambe ku tlherile ku tirhisiwa switwananisi leswi nga helelangiki. Hi ta xiya nandzelelano wa marito eka xivulwa lexi landzelaka: **Mahungundlela lawa a vula leswaku.....** endzhaku ka risivikomba ra lawa ku ta xitwananisi xa a lexi endlaka leswaku ku va na ntwanano eka xivulwa lexi. Mahungundlela i rito leri welaka eka ntlawa wa 6 lowu nga na xirhangi xa ma-. Risivikomba leri nga tirhisiwaka eka xivulwahava lexi i **law**a kumbe **lama** leswi vulaka leswaku swa boha leswaku ku landzela xitwananisi xa **ma/ya**. Hi ntolovelo wa ku vulavula hi marin'wana ya Xichangana van'wana va wisa mpfumawulo wa xitatisi ivi ku sala xitwari xa a ntsena leswi endlaka leswaku xitwananisi lexi xi hoxeka eka mihundzuluxo yo karhi.

4.5. NKANELO EKA XIYIMO XA NHLAMUSELO YA XIVULWAHAVA, XIVULWANA NA/KUMBE XIVULWA

Eka xiyenge lexi ku kaneriwile timhaka ta vuhundzuluxi bya switsariwa eka xiyimo xa nhlamuselo ku ri karhi ku kongomisiwa eka xivulwahava, xivulwana kumbe xivulwa hi xoxe. Dyondzo ya tinhlamuselo yi vuriwa *semantics* hi Xinghezi. O'Grady na Van'wana (2011:647) va hlamusela semantiki va ku: "*the study of meaning in human language*". Eka nkanelo lowu ku tekeriwile enhlokweni mhaka ya ndzingano na ya nhlamuselo exikarhi ka swivulwahava na swivulwana kumbe swivulwa swa Xinghezi na Xichangana.

Xivulwahava xa *continuous assessment* xi hundzuluxiwile ku va 'tirho wa masiku hikwawo' eka Silabasi ya ZJS (p4). Swivulwahava swa tindzimi letimbirhi swi tikomba swi ri na tinhlamuselo to hambananyana. Ntirho wa masiku hinkwawo swi nga vula switoloveto leswi tsariwaka hi vadyondzi siku rin'wana na rin'wana. Loko hi langutisisa

eka *continuous assessment* hi vona leswaku swi vula nkambelo lowu endliwaka nkarhi na nkarhi ku nga ri masiku hinkwawo. Ntirho lowu vuriwaka leswaku i wa masiku hinkwawo wu katsa switsalwana, matsalwa, vuvulavuri, ntwisiso na switoloveto swa mpfuxeto. Loko hi langutile eka ntirho lowu hi vona leswaku i ntirho wa nkarhi na nkarhi lowu kamberiwaka hi mikarhi leyi pimiweke. Muhundzuluxo lowu a wu ta tisa ndzingano wo twala exikarhi ka swivulwa leswi a ku ta va ku ri lowu landzelaka: ‘nkambelo wa nkarhi na nkarhi’ kumbe ‘nkambelo wa mikarhi hinkwayo’. Ku tirhisiwa ka rito ra nkambelo ku nga *assessment* eka xivulwahava lexi ka antswa ku nga na ku tirhisa lera ‘tirho’ hikuva ku kambela hi wona mongo wa xivulwahava xa Xinghezi.

Xikombiso xin’wana lexi nyikiweke eka ndzavisiso lowu xi kombisa hilaha vahundzuluxi va tikeriweke hakona ku humesa muhundzuluxo lowu nga na nhlamuselo yo fana ni le ka ririmi ro sungula. Theme ra *problem solving* ri hundzuluxiwile ku ya eka Xichangana hi ndlela leyi landzelaka: *Problem solving* > makumele ya hlamulo (p5). Muhundzuluxo lowu tirhisiweke a wu boxi hi ku kongoma leswaku nhlamulo leyi ku vulavuriwaka hi yona i ya swivutiso swa muxaka wihi naswona a wu kombisi ku nonoha ka timhaka to karhi. A wu kombisi leswaku ku na mhaka yo tika leyi lavaka ku lulamisiwa. Rito ra ‘*problem*’ ri vula xiphiko kumbe xirhalanganyi leswi vulaka leswaku xivulwahava lexi a xi kongomisi eka swilo swa ntolovelo, kambe xi kongomisa eka swiphiko leswi lavaka tindlela to karhi to swi ahlula. Muhundzuluxo lowu a wu ta tisa ndzingano wo amukeleka hi lowu: *problem solving* > ku ahlula swiphiko/swirhalanganyi. Leswi swi paluxa mhaka ya leswaku ku fanele ku kumeka tindlela to hlawuleka to ahlula ha tona swirhalanganyi leswi ku hlanganawaka na swona eku dyondzeni ka swo karhi. Ku tirhisiwa ka ‘makumele ya hlamulo’ ku nga ha vula ndlela yin’wana na yin’wana hambu ku ri leti nga riki ta nkoka to tanihi ku vhumba. Leswi swi kombisa mhaka yo va vahundzuluxi va hlanganile na ku tikeriwa hi ku kuma muhundzuluxo lowu nga na ndzingano wo twala.

Ku ya emahlweni no kombisa mitlhontlho ya vuhundzuluxi eka xiyimo xa tinhlamuselo ndzavisiso lowu wu tlherile wu kombisa hilaha vahundzuluxi va lahlekaka hakona ivi va

humelerisa vuhundzuluxi lebyi hambaneleke kule na leswi nyikiweke eka ririmi ro sungula. Leswi swi humelerisiwile eka Silabasi ya ZJS. Xikombiso: *Various figurative expressions* > Swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana. Swihluvi swa mbulavulo swi kongomisa eka swiphemu swa ririmi swo tanihi maviti, maendli, maengeteri, mahlawuri na swin'wana. Xivulwahava xa Xinghezi lexi tsariweke laha henhla xi kongomisa eka swigaririmi leswi tirhisiwaka eku tsaleni ka switsalwana kumbe swirungulwana. Leswi swi tirhisiwa tanihi swikhavisaririmi. Vahundzuluxi va endlile leswaku vahlayi va lahlekeriwa hi nhlamuselo ya xivulwahava eka muhundzuluxo hikokwalaho ka ku katsa xiphemu xa 'swihluvi swa mbulavulo' lexi loko xi hundzuluxeriwa eka Xinghezi xi va *figures/parts of speech*. Rito ra *figure* hi rona leri endleke leswaku vahundzuluxi lava va lahleka hi ku ehleketa leswaku swi nga va swi yelana na rito *figurative*.

Muhundzuluxo lowu nga laha hansi na wona wu komba ku hambana na xivulwahava xa ririmi ra Xinghezi. *Oral stories and texts* > swibumabumelo. Xivulwahava xa *oral stories* xi vula marungula ya nomo kasi *texts* swi vula matsalwa. leswi swi kongomisa eka matsalwa na switori leswi runguriwaka hi nomo. Rito ra swibumabumelo leri tirhisiweke eka ririmi ra vuhundzuluxi ra vavuyeriwa a ri kongomisi eka timhaka ta marungula ya nomo. Swibumabumelo ku kongomisiwa eka swilo leswi nga vulavuriwaka hi xikongomelo xo antswisa xiyimo xo karhi kumbe miehleketo leyi nga pfunaka eka timhaka to karhi. Swibumabumelo swi vuriwa *recommendations* hi Xinghezi. Leswi swi kombisa leswaku vahundzuluxi va heleriwile hi marito kumbe xivulwahava lexi nga na nhlamuselo yo fana na ya le ka Xinghezi. Vahundzuluxi a va fanele ku hundzuluxa tanilaha swi kombiweke hakona laha hansi: *oral stories and texts* > matsalwa ni swirungulwana swa nomo. Ntlhontlho lowu wu vangiswa hi ku va vahundzuluxi va nga twisisi leswi vuriwaka hi marito yo karhi ya ririmi ro sungula xikan'we na ya ririmi ra vona.

Ku hambana kun'wana ka tinhlamuselo eka ndzavisiso lowu ku humelerisiwile eka swivulwahava leswi: *Topics to be covered* > swidyondzo swi faneleke ku dyondziwa. Xivulwahava lexi xi kongomisa eka tinhlokomhaka leti faneleke ku dyondziwa, kambe vahundzuluxeri ku ya eka Xichangana va vulavula hi ta swidyondzo. Mhaka leyi ku nga va ku ri ku pfumala xivulwahava lexi nga na nhlamuselo yo yelana na ya Xinghezi. *Swidyondzo* leswi ku vulavuriwaka hi swona a swi huma eka vutshila bya mune lebyi ku nga ku yingisela, ku vulavula, ku hlaya na ku tsala. Tinhlokomhaka ta kona i vutshila bya mune, xivumbeko xa ririmi na matsalwa. Ehansi ka tinhlokomhaka leti ku na tidyondzontsongo leti nga le rivaleni lero vahundzuluxi a va fanele va swi kumile hi ku olova. Kambe hikokwalaho ko tikeriwa hi ku hlamusela, va hetelerile va sivile tinhlokomhaka hi *swidyondzo* leswi a swi nga languteriwangi. Muhundzuluxo lowu amukelekaka a ku ta va ku ri: *Topics to be covered* > Tinhlokomhaka. Rito ra *swidyondzo* a ri tshamisekangi naswona a ri amukeleki.

Ntlhontlho wa ku hundzuluxela swivulwahava eka xiyimo xa tinhlamuselo wu tlherile wu kombisiwa nakambe hi nxopaxopo wa swivulwahava swo huma eka Silabasi ya ZJS laha ku paluxiwaka ku hambananyana exikarhi ka ririmi ro sungula na ra vuhundzuluxi bya vavuyeriwa. Xikombiso: *Detailed syllabus breakdown* > swidyondzo na ku landzelelana ka swona. Xivulwahava lexi xa Xinghezi xi kongomisa eka ntlhatlho wa silabasi lowu kombaka tinhlokomhaka kumbe vutshila, swikongomelo, vundzeni, migingiriko na swin'wana swa nkoka. Muhundzuluxo wa Xichangana wu kongomisa eka tidyondzontsongo ntsena wu tlhela wu siya timhaka tin'wana ta nkoka. Mhaka ya nkoka a hi ku landzelelana ka tidyondzontsongo ntsena, kambe vundzeni xikan'we na swikongomelo i mhaka leyi faneleke ku tekeriwa enhlokweni. Leswaku ku va na ndzingano lowu hetisekeke a ku fanele ku nyikiwa muhundzuluxo lowu angarhelaka timhaka hinkwato leti khumbekaka eka silabasi leyi. Vahundzuluxi va tirhisile vuhundzuluxi byo tshunxeka, kambe timhaka tin'wana ti sala ti nga basisiwangi. Ku va va humelerisa muhundzuluxo lowu nga na nhlamuselo yo yelana na tsalwa ro sungula a va ta hundzuluxela hi ndlela leyi: *Detailed syllabus breakdown* > ntlhatlho wa silabasi. Muhundzuluxo lowu a wu hundzuluxeli rito hi rito, kambe wu kombisa leswaku ku na

timhaka to karhi leti angarheriwaka hi silabasi leti nga ta paluxiwa ehansi ka ntlhatlho lowu. Vahundzuluxi va hlanganile na ntlhontlho wo ringeta ku papalata rito ra silabasi leswi endleke leswaku muhundzuluxo wu siya timhaka tin'wana ta nkoka. Silabasi i rito ra Xinghezi leri ku nga lo tekeleriwa mpfumawulo wa rona ku ya eka Xichangana tanihilaha hi boxeke hakona eka nkanelo wa rito leri kun'wana eka ndzima leyi. Leri i rito leri pfumalaka nhlamuselo leyi hetisekeke eka ririmi leri lombaka lero a ri papalateki hi ku olova.

Ndzavisiso lowu wu ttherile nakambe wu kana swivulwahava leswi landzelaka laha ku paluxiwaka ndzingano lowu nga hetisekangiki exikarhi ka tindzimi letimbirhi. Eka xiyenge lexi ku kaneriwile theme ra *cultural activities* leri hundzuluxeriweke eka Xichangana hi ndlela leyi landzelaka: *Cultural activities* > Mikhuvo ya ndhavuko ya muganga (p9). Xivulwahava lexi xi hundzuluxiwile hi ku engetela swiphemu swin'wana leswi nga boxiwangiki eka ririmi ro sungula. Nhlamuselo ya tsalwa ra Xinghezi hi leyi ya migingiriko ya ndhavuko, kambe hi Xichangana vahundzuluxi va engeterile na mhaka ya muganga. Ematshan'wini ya rito ra migingiriko kumbe mikhuva ku tirhisiwile ra mikhuvo eka muhundzuluxo. Lexi ku nga va ku ri xihoxo xa matsalelo. Hambiswiritano, mhaka leyi boxiwaka eka tsalwa ro sungula eka xiyenge xa migingiriko i ya migingiriko kumbe mikhuva ya ndhavuko leyi yelanaka na tinguva ta lembe. Mhaka ya muganga a ku na laha yi khumbekaka kona lero a swi nga fanelanga ku va yi nghenisiwile eka tsalwa ra vavuyeriwa. Hi tlhela nakambe hi kuma kun'wana laha ku engeteleriwaka swiphemu leswi nga kumekiki eka tsalwa ra ririmi ro sungula. Ndzavisiso lowu wu ttherile wu kana xivulwahava xa Xinghezi na muhundzuluxo wa xona tanihilaha swi kombisiweke hakona laha hansi: *Oral reading* (p9) > Kuhlanya ko humesa mipfumawulo wa marhiti kahle.

Oral reading swi kongomisa eka ku hlaya hi nomo. Muhundzuluxo wu engetelerile swilo swo tala leswi nga riki swa nkoka loko hi languta leswi vuriwaka hi xivulwahava xa Xinghezi. Swi le rivaleni leswaku loko munhu a hlaya hi nomo u fanele a humesa

mipfumawulo ya marito. Vahundzuluxi va hlangene na xiphiso xo tsandzeka ku hlamusela marito hi ku komisa.

Ku tiyisisa mhaka leyi ya ku va vahundzuluxi va hlangana na mitlhontlho hi tlhelo ra tinhlamuselo vulavisisi lebyi byi xopaxopile xivulwahava xa Xinghezi xa *Assessment objectives* eka Silabasi ya *O-Level*, laha byi kumeke ku ri na ku hambana ka tinhlamuselo. Theme leri ri hundzuluxiwile hi ndlela leyi: *Assessment objectives* > hlolisiso ya swikongomelo (p1). Xivulwahava xa Xinghezi xi vula swikongomelo swa nkabelo ku nga ri nkambisiso leswi vahundzuluxi va tsaleke tanihi *hlolisiso*. Rito ra *hlolisiso* ri tirhisiwile kun'wana ri karhi ri yimela *evaluation* hi Xinghezi. Loko ri tirhisiwa nakambe eka xivulwahava lexi nga laha henhla ri lahla nhlamuselo ya xona hikuva ku vulavuriwa hi mhaka yo kambela ematshan'wini yo kambisisa. Ehandle ka matirhiselo ya marito lama nga riki wona eka xivulwahava ku tlhela ku va na xiphiso xa malongoloxelo ya wona. Mhakangulu i ya swikongomelo ku nga ri nkabelo lero a ku fanele ku sunguriwa hi rito swikongomelo leswaku muhundzuluxo lowu wu ta vula swo fana na le ka Xinghezi hi ndlela leyi: *Assessment objectives* > swikongomelo swa nkabelo

Leswi muhundzuluxo lowu wa Xichangana wu nga xiswona eka silabasi leyi swi vula leswaku swikongomelo hi swona leswi nga le ku kamberiwini. Vahundzuluxi va tsarile muhundzuluxo lowu nga na nhlamuselo yo yelana na xivulwahava xa Xinghezi lexi nge: *Assessment of objectives* lexi nga nyikiwangiki eka Silabasi leyi. Tsalwa ra silabasi ya Xinghezi ri ringeta ku boxa swikongomelo swa nkabelo leswi a swi fanele swi humeseriwile erivaleni hi muhundzuluxo wa Xichangana.

Nkanelo wa ndzavisiso lowu wu yile emahlweni wu paluxa nakambe ku tikeriwa ka vahundzuluxi va Silabasi ya *O-Level* loko va hundzuluxa xivulwahava xa Xinghezi ku ya eka Xichangana hi ndlela leyi: *Non-verbal communication skills* >vusila byi nga miyela (p1). Leswi vahundzuluxi va swi vuleke 'vusila byi nga miyela' hi leswi hi Xinghezi swi nga vuriwaka *silent skills*. Leswi swi hambanela kule ni xivulwahava xa Xinghezi lexi nga laha henhla hikuva xona xi kongomisa eka vutshila bya mbulavurisano lebyi nga riki bya

nomo leswi nga vuriwaka vutshila byo tirhisa swikoweto ku fikelela mbulavurisano wo karhi. Vahundzuluxi va tekile marito ya *non-verbal* tanihi ku miyela, kambe swona swi karhi swi vula leswaku hi leswi nga riki swa nomo. Eku heteleleni muhundzuluxo wa vona a wu boxi timhaka ta vutshila bya mbulavurisano lebyi vadyondzi va languteriweke ku va na byona hi swikongomelo swa silabasi leyi. Laha ku na tlhontlho wa ku va vahundzuluxi va nga twisisangi ririmi ra Xinghezi leswi hetisekeke.

Xikombiso xin'wana lexi kaneriweke eka xiyenge lexi hi lexi landzelaka: *Scheme of assesement* > Makungo ya hlolisiso. Muhundzuluxo wa Xichangana a wu ringeta ku vula makungo ya hlolisiso leswi hi Xitsonga ku nga makungo ya nkambisiso. Hambiswiritano, xivulwahava xa Xinghezi a xi vulavuli hi timhaka ta nkambisiso, kambe xi boxa timhaka ta nkambelo kumbe makambelelo. Lexi i xiyenge lexi kombisaka xiyimo xa swikambelo na makambelelo lama nga ta tirhisiwa eku heleni ka malembe mambirhi ya 'O'-Level. Laha ku paluxiwa nkarhi lowu tekiwaka eku tsaleni, timaraka na xiave xa maphepha loko ku langutiwa xikambelo hinkwaxo. Ku tlhela ku nyikiwa nhlamuselo ya xivumbeko xa maphepha lama vumbaka xikambelo hinkwaxo. Vahundzuluxi va hlangene na xiphiso xo lomba marito ya tindzimi tin'wana va nga tivi leswi ma vulaka swona. Ku seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla, Mapindani loko a hloko hlisiwa u boxa leswaku: *"Tindzimi leti nghenelelaka eka Xichangana ti hetelela ti phyamisa vuhundzuluxi lebyi. Hileswaku vuhundzuluxi lebyi endliwaka byi ya huma byi ri na ntikelo lowu nga ha paluxiki moya wa ririmixidzi. Leswi hundzuluxeriweke swi ya komba xiyimo xa ririmi leri ngheneleleke ku nga ri Xichangana"*. Hi marito ya ntshaho lowu hi twisisa leswaku vahundzuluxi va tekelerile eka Xindhevele, kambe va tlhela va hambuka eka nhlamuselo ya Xichangana. Lowu i tlhontlho lowukulu swinene hi tlhelo ra nhlamuselo.

Ku yisa emahlweni vulavisisi lebyi byi kombisile nakambe mhaka ya ku va vahundzuluxi va karhateka ku humesa muhundzuluxo lowu nga na ndzingano wo twala. Leswi swi humelela eka muhundzuluxo wa Silabasi ya ZJS hi ndlela leyi landzelaka: *Playing games on collective nouns (p8)* > *Kuendla tlangu wu humesaka mavitalo*. Xivulwa xa ririmi ro sungula xi hlamusela mhaka ya ku tlanga mitlangu hi mavitantlawa. Leswi swi vula

leswaku vadyondzi va ta va ri karhi va tiva mavitantlawa leswi nga ta endla leswaku va ta kota ku endla ntlangu wo karhi lowu tiyisaka vutivi bya vona bya mavitantlawa. Loko hi xiya muhundzuluxo wa kona hi kuma leswaku vadyondzi va fanele ku endla ntlangu lowu nga ta humesa mavitantlawa. Xivulwa lexi a xi hetisekangi hikuva xi nga vula ntlangu lowu va nga wu endlaka ehandle ka ku tiva mavitantlawa, kambe eku heteleleni wu ri karhi wu paluxa mavitantlawa. Rito ra mavitalo nakambe ri tlhela ri engetela ku lahla nhlamuselo ya xivulwa xa muhundzuluxo hikuva xivulwa lexi xi hetelela xi endla ingaku xi vula leswaku vadyondzi va fanele ku endla ntlangu lowu paluxaka maviti yo tala. Mhakankulu i ya ku paluxa vutivi bya maviti lama hlamuselaka ntlawa ya michumu yo karhi leyi hlengeletaneke ndhawu yin'we lero a swi ta twala kahle loko a ku hundzuluxeriwile hi ndlela leyi: *Playing games on collective nouns > ku tlanga hi mavitantlawa/ntlangu wa mavitantlawa.*

Xiphiso lexi humeleriseke muhundzuluxo wa muxaka lowu i ku va vahundzuluxi va nga ri na vutivi bya marito byo enta. Xivulwa na muhundzuluxo leswi landzelaka na swona swi paluxa mhaka ya ku hambana ka tinhlamuselo exikarhi ka swona: *Characteristics of a good introduction > Tixakaxaka ta masungulo ya kahle ya switsalwana (p12).* Xivulwahava lexi nyikiweke hi Xinghezi xi kongomisa eka swihlawulekisi swa manghenelo ya kahle, kambe eka muhundzuluxo ku tsariwile mhaka ya tinxakaxaka leswi vuriwaka types hi Xinghezi. Nhlamuselo ya xivulwahava lexi ya cinca hikokwalaho ka ku tirhisiwa ka rito ra tinxakaxaka. Mhaka yikulu a ku nga ri ku nyika tinxakaxaka ta manghenelo to hambanahambana, kambe i ku nyika manghenelo lama nga ni swihlawulekisi swo karhi swo amukeleka loko ku tsariwa switsalwana. Hikokwalaho ka xiyimo lexi a swi ta amukeleka loko vahundzuluxi a va tsarile muhundzuluxo lowu tanihi 'swihlawulekisi swa manghenelo ya kahle'. Vahundzuluxi va nga va va hlanganile na ntlhontlho wo pfumala rito leri amukelekaka.

Ndzavisiso lowu wu yile emahlweni wu xopaxopa swivulwa swin'wana leswi kombiseke ku va swi tikerile vahundzuluxi ku twisisa nhlamuselo ya swona eka Xinghezi. Swivulwa swa kona swi paluxiwile laha hansi hi ndlela leyi landzelaka: *Four questions will be set,*

two from each text > Xiyenge lexi xi na swivutiso swa mune ku suka ka tinovhele timbirhi.

Xivulwa xa ririmi ro sungula xi tsariwile hi nkarhi lowu taka ku kombisa ndlela leyi swilo swi nga ta fambisiwa ha yona loko ku ta endliwa swikambelo. Nhlamuselo ya xivulwa xa Xichangana yi kombisa leswaku leri se i phepha leri nga kona khale hikuva a xi kombi nkarhi lowu taka. Loko hi xiyisisa nakambe mhaka ya swivutiso leswi faneleke ku endliwa, muhundzuluxo wa Xichangana a wu humesi erivaleni leswaku eka tsalwa rin'we ku huma xivutiso xin'we ivi lexin'wana xi huma eka rin'wana. Muhundzuluxo lowu wu kombisa leswaku swivutiso swa mune swi ta huma eka matswalwa mambirhi swi nga khataleki leswaku swi huma eka matsalwa yo hambana. Hi Xinghezi swi le rivaleni leswaku tsalwa rin'wana na rin'wana ri humesa swivutiso swimbirhi. Vahundzuluxi va tikeriwile ku tsala hi ndlela leyi humesaka nhlamuselo yo twala ya swivulwa leswi. Ndzavisiso lowu wu yile emahlweni wu xopaxopa swivulwa swin'wana hi ndlela leyi kombisiweke laha hansi: *Learners are required to answer one question from each text.*
> *Ku ta va na swivutiso swimbirhi kusuka ka yin'wana na yin'wana novhele.*

Xivulwa xa Xinghezi xi vula leswaku vadyondzi va boheka ku hlamula swivutiso swimbirhi ku suka eka matsalwa mambirhi yo hambana. Hi tlhelo lerin'wana, muhundzuluxo wa kona wu kombisa leswaku swivutiso leswi nga ta hlamuriwa swi nga suka eka novhele yin'wana na yin'wana hivumbirhi ka swona. Xivulwahava xa “yin'wana na yin'wana novhele” hi xona lexi hambanisaka nhlamuselo ya xivulwa xa Xinghezi na ya muhundzuluxo wa kona hikuva a xi kongomi eka novhele yo karhi. Muhundzuluxo lowu wu tlhela wu nga boxi hi ku kongoma leswi faneleke ku endliwa hi vadyondzi, kambe wu kombisa xivumbeko kumbe xiyimo lexi nga kona mayelana na swivutiso. Vahundzuluxi va nga va ringetile ku ka va nga hundzuluxi rito hi rito, kambe muhundzuluxo wa vona wu tlhela wu lahla nhlamuselo. Mhaka leyi yi paluxa ku tikeriwa eka xiyimo xa tinhlamuselo loku va hlanganeke na kona eka ku hundzuluxa xivulwa lexi.

Hi ndzavisiso lowu hi tlherile hi kuma leswaku kun'wana nhlamuselo ya xivulwa a yi humi leswi hetisekeke hikokwalaho ka ku tluriwa ka swiphemu swin'wana swa nkoka. Leswi swi humeleta loko vahundzuluxi va pfumarile rito hi ririmi ra vavuyeriwa leri nga sivaka ra le ka tsalwa ra ririmi ro sungula. Endlelo leri ri vuriwa *ellipsis* hi Xinghezi. *Ellipsis* i qhingha leri tirhisiwaka eka vuhundzuluxi tanihi ndlela yo ahlula xiphiso xo pfumala marito lama yelanaka eka tindzimi leti khumbekaka. Ku seketela mhaka leyi eka Silabasi ya *O-Level*, ku na xivulwa lexi hundzuluxiweke hi ndlela leyi landzelaka: “*2.7 develop in learners an appreciation of aesthetic qualities of literature and its study at higher levels > Kuhlulukisa amukelo ka xiyimo xa matsalwa eku dyondzeni ka matsalwa eka swiyenge xa le hehla*”.

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla hi vona leswaku xiphemu xa *aesthetic qualities of literature* hi xona xi nga siviwa hi xiphemu xa *xiyimo xa matsalwa*. Leswi swi kombisa leswaku vahundzuluxi va pfumarile marito yo siva *aesthetic qualities* ivi va ku i xiyimo. Leyi a yi nga ri mhaka ya leswaku a ku na marito lama yelanaka eka tindzimi letimbirhi, kambe ko va xiphiso xa vahundzuluxi xa ku heleriwa hi marito mo tirhisa leswaku swivulwa swi va na nhlamuselo yo fana. Muhundzuluxo wa Xichangana wu siyile mhaka ya vuxongi bya matsalwa leyi kombisiwaka hi rito ra *aesthetic*. Hi matwiselo ya hina swivulwa a swi ta twala swi ri na ndzingano wo antswa loko muhundzuluxo a wu ta va wu ri hi ndlela leyi landzelaka: “*develop in learners an appreciation of aesthetic qualities of literature and its study at higher levels >* ku vona leswaku vadyondzi va amukela vuxongi bya matsalwa na ku dyondziwa ka wona eka dyondzo ya le henhla”.

Vahundzuluxi va tlhela va va na ntlhontlho hikokwalaho ko lava ku hundzuluxela rito hi rito loko va ku: ku hlulukisa eka vadyondzi..., leswi va lavaka leswaku swi yelana na ku: *to develop in learners...* Mhaka leyi hi yona leyi endleke leswaku va pfumala rito leri landzelaka eka xivulwa xa vona xa muhundzuluxo. Leswi swi endla leswaku vahundzuluxi va tlula man'wana ya marito lama nga ni nkoka eka xivulwa. Ku seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla ku nyikiwile xikombiso xin'wana nakambe laha ku tluriweke swo karhi eka muhundzuluxo wa Silabasi ya *O-Level*: “*Analyse poems paying*

attention to various literary aspects > Kuxopaxopa swithkovetselo hi ndlela leyinene”(p2).

Hi ku landza swin’wana swa swilaveko swa vuhundzuluxi a swi bohi leswaku eka muhundzuluxo ku kumeka marito yo yelana na lama nga eka tsalwa ra ririmi ro sungula, kambe i swa nkoka ku va ku paluxiwa swiphemu leswi khomeke mongo wa xivulwa. Hi ku xiya xivulwa lexi nga laha henhla na muhundzuluxo wa xona hi vona leswaku ku na ku hambananyana ka tinhlamuselo ta swivulwa leswi hikokwalaho ko siva xiphemu xa ririmi ro sungula xa *‘paying attention to various literary aspects* hi marito ya *‘hi ndlela leyinene’*. Eku komiseni ka vona ka timhaka, vahundzuluxi va siyile xiphemu xa nkoka lexi kombisaka swilo leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni loko ku xopaxopiwa swithkovetselo. Marito ya *‘ndlela leyinene’* a ya kombisi leswaku ku fanele ku tekeriwa enhlokweni miehleketo yo hambanahambana ya timhaka ta matsalwa. Maendlelo ya muxaka lowu ya papalata timhaka ta nkoka leti a ti fanele ti humela erivaleni eka vuhundzuluxi lebyi endliweke. Lowu i ntlhontlho wo tsandzeka ku nyika nkomiso lowu boxaka timhaka hinkwato ta nkoka.

Xivulwa xa Xinghezi a xi ta hundzuluxeriwa eka Xichangana hi ndlela leyi landzelaka: *Analyse poems paying attention to various literary aspects > ku xopaxopa swithkovetselo hi ku tekela enhlokweni mihivahivani yo hambanahambana ya swa matsalwa*. Mikarhi yin’wana nhlamuselo ya swivulwa ya lahleka hikokwalaho ko tsandzeka ku hundzuluxa swiphemu swa xona hi ndlela leyi faneleke. Hi ta xiya xivulwa lexi humaka eka silabasi ya *O-Level* lexi landzelaka: *“Interpreting figurative language through composition writing > Kuhlamusela swihluvi swa mbulavulo hi kutsala switsalwana”* (p8).

Hi mavonelo ya hina hi vona onge vahundzuluxi va vonile onge xivulwahava xa swihluvi swa mbulavulo xi vula swo fana ni xa Xinghezi xa *figurative language*. Swihluvi swa mbulavulo swi vuriwa *parts of speech* hi Xinghezi kasi figurative language i ku kongomisa eka ririmi ro gega ku nga swigaririmi kumbe swikhavisaririmi leswi nga tirhisiwaka eka

switsalwana. Eka switsalwana a ku na laha ku nga hlamuseriwaka swihluvi swa mbulavulo, kambe ku nga tirhisiwa swigaririmi hi ndlela leyi kombisaka leswaku mudyondzi u twisisa leswi swi vulaka swona. Hikokwalaho ka xiyimo lexi a swi fanerile leswaku xivulwa lexi xi hundzuluxeriwa eka Xichangana hi ndlela leyi: *Interpreting figurative language through composition writing* > ku hlavutela swigaririmi hi ku swi tirhisa eka switsalwana. Vuhundzuluxi bya xivulwa lexi byi kavanyetiwiile hi ntlhontlho wo lahleka eka tinhlamuselo ta swiphemu swa swivulwa swa nkoka.

Eka Vumbiwa (2013:3) ku paluxiwa nakambe mhaka ya ku hambana ka tinhlamuselo ka swivulwa hikokwalaho ka mhaka yo tikeriwa hi ku hundzuluxela Xinghezi eka ririmi ra vavuyeriwa ra Xichangana. Leswi swi paluxeka eka leswi landzelaka: “*who were born in Zimbabwe before the coming into force of this Constitution and one or both their parents was a citizen of a country which is a member of the Southern African Development Community and was ordinarily resident in Zimbabwe*”. Vuhundzuluxi bya marito lawa byi vile hi ndlela leyi: “*lava va tswaleriweke Zimbabwe Vumbiwa lebyi byi nge se tirha naswona un’we kumbe vatswari hinkwavo a va ri xirho xa nhlango wa Southern African Development Community nakambe a tshama Zimbabwe hi vuamukeleki*”.

Loko hi xopaxopa eka xivulwa xo sungula ku boxiwa leswaku un’we wa vatswari u fanele ku va a ri muakatiko wa tiko leri ku nga xirho xa Nhlango wa *Southern African Development Community* kasi eka muhundzuluxo wa kona ku kombisiwa leswaku un’we kumbe vatswari va fanele ku va va ri xirho xa Nhlango wa *Southern African Development Community*. Hi ntiyiso wa mhaka matiko yo karhi hi wona lama kumekaka ma ri swirho swa nhlango swa *Southern African Development Community* ematshan’wini ya ku va munhu wo karhi a va xirho xa nhlango lowu. Munhu un’wana na un’wana a nga kota ntsena ku va muakatiko wa tiko leri welaka eka nhlango lowu.

Vuyimeri bya matiko lama welaka eka nhlngano lowu hi byona lebyi hlanganaka byi kanela kumbe ku boha swo karhi leswi khumbaka vaakatiko va matiko yalawo. Mhaka yin'wana eka xivulwa lexi tshahiweke hi kumile leswaku vahundzuluxi va tlherile va tlula xiphemu lexi hlamuselaka hi ta vuakatiko bya vanhu lava kumekaka eka matiko ya Southern African Development Community. Xiphiko xi humelela hikokwalaho ka leswaku vahundzuluxi va nga va va vonile onge swi vula nchumu wun'we ku va munhu a ri muakatiko wa tiko ro karhi leri nga xirho xa ntlawa wo karhi na ku va a ri xirho xa ntlawa walowo hi xiviri. Xivulwa lexi a xi ta twala kahle loko a xi hundzuluxiwile ku ya eka Xichangana hi ndlela leyi landzelaka: “*lava va tswaleriweke eZimbabwe Vumbiwa lebyi byi nge se tirha naswona un'we kumbe vatswari hinkwavo a va ri vaakatiko va tiko leri nga xirho xa Nhlngano wa Nhluvuko eMugangeni wa Afrika wa Dzonga (SADC)*”. Eka xivulwa lexi nakambe hi kuma leswaku ku engeteleriwa ka xiphemu xa **hi vuamukeleki** eka xivulwahava xa *nakambe a tshama Zimbabwe hi vuamukeleki* a swi endli leswaku xivulwa lexi xi ta fanana kumbe ku yelana swinene na lexo sungula lexi nga na xiphemu xa *ordinarily resident in Zimbabwe*. Vahundzuluxi a va vona wonge a swi hetisekangi ku va va tshika ku lava xiphemu hi ririmi ra vavuyeriwa lexi yelanaka ni Xinghezi lexi paluxiweke laha henhla. Hikokwalaho ka sweswo va tekile rito ra **vuamukeleki** leswaku ri siva rito ra *ordinarily* eka xiphemu xa Xinghezi. Xivangelo xin'wana i ku va vahundzuluxi va ringeka ku hundzuluxela hi ku landzelela rito hi rito. Leswi ku nga ntlhontlho hi ku ya hi ndzavisiso lowu tanihileswi endlelo leri va nga laviki leswaku ku sala ku ri na xiphemu lexi tikombaka ingaku a xi hundzuluxiwangi.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu kuma mitlhontlho yin'wana leyi paluxiwaka hi lahleko eka muhundzuluxo lowu tisiwaka hi ku engetelela swiphemu swin'wana leswi nga katsiwangiki eka ririmi ro sungula. Loko hi xopaxopa mhaka leyi hi kumile leswaku vahundzuluxi va ngenisa swiphemu swo tala eka vuhundzuluxo bya vona leswi hetelelaka swi onha mongo wa leswi hundzuluxeriweke hi ku vona ingaku vo basisa timhaka, kambe vona va ri eku lahleni ka vahlayi. Mhaka yin'wana yi vangwiwa hi ku tsandzeka ku komisa timhaka loko swi ya eka ririmi ra vavuyeriwa kumbe ku tsandzeka ku twisisa nhlamuselo ya xivulwa xa ririmi ro sungula. Mhaka leyi yi humeseriwa

erivaleni hi xivulwa na muhundzuluxo wa swona leswi nga laha hansi: “*the law may permit the death penalty for murder in aggravating circumstances* > Nawu wu nga pfumela leswaku munhu a avanyiseriwa rifu loko a dlele munhu eka swiyimo leswi nga amukeriwiki hambu ku ri ku languteriwa (p4).

Eka vuhundzuluxo lebyi xiphemu xa ‘*eka swiyimo leswi nga amukeriwiki hambu ku ri ku languteriwa*’ xi ngenisiwile ku ri ndlela ya leswaku xi ta tisa ndzingano na xiphemu xa Xinghezi xa ‘*aggravating circumstances*’. Leswi swi komba leswaku muhundzuluxi a nga twisisangi nhlamuselo ya rito ‘*aggravating*’ lero u yile emahlweni a tsala marito yo tala hi ku tshemba leswaku u le ku tiseni ka ndzingano xikan’we no basisa timhaka. Rito leri ri nga hlamusela xiyimo xo hlundzukisa kumbe lexo vava swonghasi. Swi le rivaleni leswaku timhaka to vava a ti amukeleki naswona a ti languteriwi hi vanhu vanyingi. Leswi a swi nga fanelangi swi ngenisiwile eka xivulwa xa muhundzuluxo. Mhaka leyi a yi ta hundzuluxiwa hi ndlela leyi: *the law may permit the death penalty for murder in aggravating circumstances* > Nawu wu nga pfumela leswaku munhu a avanyiseriwa rifu loko a dlaya eka swiyimo swo hlundzukisa/swo vava swonghasi. Vuhundzuluxi lebyi tirhisiweke laha byi hunguta marito lama nga tirhiki nchumu lama ngenisiweke eka muhundzuluxo.

Ku yisa emahlweni na nkanelo wa ndzavisiso lowu hi ta tlhela hi tiyisa mhaka leyi nakambe hi ku xiya xivulwa lexi: “*Every person has a right to administrative justice.* > Munhu un’wana na un’wana u ni mfanelo ya ku khomiwa hi vunene hi vufambisi byo karhi (p5). Muhundzuluxo lowu wu paluxa ku tikeriwa hi ku hundzuluxa xivulwa lexi nyikiweke hikokwalaho ka xiphemu xa ‘*administrative justice*’. Rito ra *Justice* ri kongomisa eka vululami, kambe vahundzuluxi va tirhisile rito ra vunene. *Vunene* byi nga yelana na rito ra Xinghezi ra *goodness*. Hi matwisiselo ya hina hi nga boxa leswaku swa *vunene* swi hambene na swa *vululami*. Va tlhela nakambe va tirhisa marito ya ‘vufambisi byo karhi’ ku yimela *administrative*. Mhaka leyi boxiwaka eka xivulwa xa Xinghezi i ya timfanelo leti munhu a languteriweke ku ti kuma eka vulawuri bya mavandla yo karhi.

Hi nga nyika muhundzuluxo lowu hi ndlela leyi: *Every person has a right to administrative justice.* > Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku khomiwa hi vululami bya mavandla yo karhi.

Hileswaku munhu a nga fanelangi ku kombiwa mboyamelotlhelorin'we kumbe xihlawuhlawu hi vulawuri byo karhi eka timhaka tin'wana na tin'wana leti n'wi khumbaka. Xiphiso lexi hlanganeke na vahundzuluxi va xivulwa lexi i ku lava ku hundzuluxa rito rin'wana na rin'wana ri tiyimele swa rona eka xivulwa lexi. Leswi swi endla leswaku muhundzuluxo wa kona wu nga vi na nkholuko wa kahle naswona nhlamuselo ya kona yi hetelela yi phewa. Leswi swi seketela swinene mhaka ya ntlhontlho lowu nga kona eka vuhundzuxi bya Xinghezi ku ya eka Xichangana.

Ntlhontlho wun'wana wu tikomba hi ku va vahundzuluxi va lehisa tinhlokomhaka to karhi leti hetelalaka ti va xivulwa xo leha eka ririmi ra vavuyeriwa. Laha swi hetelela swi nga ha twisiseki leswaku nhlokomhaka na swivulwa leswin'wana swi hambana njhani. Tanihi xiphemu xo seketela mhaka leyi hi ta xiya tinhlokomhaka leti: *Enforcement and Limitations* > Ku tiyisisa na mindzilekano ya timfanelo na mitshunxeko swa nkoka (p8). Eka muhundzuluxo wa Xichangana ku engeteleriwele xiphemu xa 'mindzilekano ya timfanelo na mitshunxeko swa nkoka' ku va xi siva rito rin'we ra Xinghezi ra *limitations* eka nhlokomhaka leyi tshahiweke. *Limitations* i rito leri vulaka swirhalanganyi ku nga swilo leswi sivelaka ku humelerisiwa ka swo karhi. Xiphemu lexi xa nhlokomhaka a xi fambelani helo na mindzilekano leswi kombisaka leswaku vahundzuluxi va lahlekile ivi va teka muhundzuluxo lowu yelanaka na rito ra *delimitations* ku nga rona leri kongomisaka eka mindzilekano. Leswi swi vula leswaku vahundzuluxi va tekile marito ya *limitations* na *delimitation* tanihi nchumu wun'we. Leswi swi paluxa ntlhontlho wa swa ririmi hi tlhelo ra nhlamuselo. Leswi a swi ta kota ku ahluriwa hi ku tirhisa xihlamuselamarito. Tatana Masenyani loko a hloko hlisiwa hi nkarhi wa ndzavisiso lowu u boxile mhaka yo hlangana na mitlhontlho hikokwalaho ko

pfumala swo tirhisa loko a ku: “*Mpfumaleko wa switirho swa vuhundzuluxi swo tanihi tidikixinari eka Xichangana wu hi tikisela ngopfu eka ntirho wa vuhundzuluxi*”.

Loko hi ringetile ku lulamisa, nhlokomhaka leyi a yi ta va yi tsariwile yi komile tanihileswi yi nga xiswona eka ririmi ro sungula hi ndlela leyi: *Enforcement and limitations* > ku tiyisisa na swirhalanganyi. Muhundzuluxo lowu wu komile naswona wu boxa mongo wa leswi nga eka nhlokomhaka ya ririmi ro sungula ehandle ko lehisa timhaka ti tlhela ti lahlekela vahlayi. Mhaka leyi ku kaneriwaka hi yona eka xiphemu lexi xa Vumbiwa i ya timfanelo na mitshunxeko lero ku vuyelela marito lama hi ku ma ngenhisa eka nhlokomhaka a swi na leswi swi pfunaka ha swona eka vahlayi.

Hi ndzavisiso lowu hi kumile leswaku vahundzuluxi va tlhela va hlangana na mitlhontlho ya swa ririmi hikokwalaho ko teka marito yo karhi tanihi ya ntolovelo. Leswi swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hikuva vahundzuluxi va nga ehleketa leswaku rito ro karhi ri vula swo karhi kasi rona ri vula swin’wana swo hambana. Mhaka leyi hi nga yi xiya eka xivulwa na muhundzuluxo wa xona leswi nge: “*All agencies of government are accountable to Parliament* > vayimeri hinkwavo va hulumente va tihlamulela eka Palamente (P10). Eka xiphemu lexi hi kuma leswaku vahundzuluxi va tsala xiphemu xa ***va tihlamulela eka palamente*** ku nga xiphemu lexi a va ta kota ku xi komisa xi tlhela xi vula mhaka yo tiya ku fana na ku: ***va ni vutihlamuleri eka palamente*** leswi kombisaka leswaku a hi ku tihlamulela eka nkarhi walowo, kambe i swa mikarhi hinkwayo. Vahundzuluxi va tekile nakambe rito ra *agencies* ku va ri fana na *agents* leswi vulaka vayimeri. Hi ku ya hi leswi ndzavisiso lowu wu kongomaneke na swona lowu i ntlhontlho wa tinhlamuselo leti vahundzuluxi va ti tekaka ingaku ta fana, kambe tona ti hambanile.

Ndzavisiso lowu wu xopaxopile tinhlamuselo tin’wana ta swivulwahava leswi hundzuluxiweke ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xichangana hi ndlela leyi: *all agencies of government* > *varhumiwa hinkwavo va mfumo* (P1). Loko hi xiya xivulwahava lexi hi kuma leswaku ku na tinhlamuselo to hambana eka tindzimi timbirhi leti tirhisiweke. Xivulwahava xa Xinghezi xi kongomisa eka mavandla ya mfumo. Muhundzuluxo wa kona

hi ririmi ra vavuyeriwa wu vula vanhu lava nga tirhisiwaka tanihi tintsumi kumbe swirhun'wa. Nhlamuselo leyi yi yelana na rito ra Xinghezi leri ku nga 'Agents'. Leswi tiseke lahleko eka muhundzuluxo wa Xichangana i ku va vahundzuluxi lava va tekile rito 'agencies' tanihi mavizweni wa 'agents'. Mhaka yin'wana hileswaku marito lama ya na vuxaka byo karhi lebyi nga ngenhisaka munhu eka ntlhotlho wo ehleketa leswaku i nchumu wun'we. Lowu i ntlhontlho lowu lavaka munhu loyi a nga na vuxiyaxiya leswaku a kota ku hambanisa timhaka leti hambaneke leswaku muhundzuluxo wa yena wu ta khumba vahlayi ku ringana na tsalwa ro sungula. Hi ntiyiso mavandla ya mfumo ya endla ntirho wa mfumo ku nga ri ku tirha tanihi varhumiwa. Murhumiwa i munhu loyi a ngo fambisa mahungu exikarhi ka mitlawa yimbirhi hambu a nga ri xirho xa ntlawa wo karhi. Ematshan'wini ya muhundzuluxo lowu nyikiweke laha henhla a swi ta twala kahle loko a ku hundzuluxiwile hi ndlela leyi: *All agencies of government* > mavandla hinkwawo ya mfumo. Leswi swi humesela erivaleni leswaku mavandla lama na wona ka ha ri xiphemu xa mfumo ematshan'wini yo tirha tanihi varhumiwa.

Eka ndzavisiso lowu hi tlherile hi kuma leswaku vahundzuluxi va vile na ntlhontlho eku hundzuluxeni ka swivulwahava swo karhi hikokwalaho ka ku va va lava ku kuma ndzingano eka rito rin'wana na rin'wana leri tirhisiweke eka xivulwahava xa ririmi ro sungula. I swa nkoka ku boxa leswaku kun'wana a swi koteki ku va ku kumeka marito yo yelana kwatsa eka tindzimi ta Xinghezi na Xichangana. Kutani ke, eka xiyimo xolexo ku nga tirhisiwa marito man'wana lama twisisekaka eka vavulavuri va ririmi ra vumbirhi tanihilaha ya twisisekaka hakona hi vavulavuri va ririmi ro sungula hambu ma hambanile. Ku paluxa mhaka leyi eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwile swivulwahava leswi: "*Veterans of the liberation struggle* > Vatokoti va nyimpi ya ntshuxeko (p8). Xivulwahava xa Xinghezi xi kongomisa eka lava lweke nyimpi ya ntshuxeko. Ku tirhisiwa ka rito **vatokoti** eka xivulwahava lexi a ku antswisi nhlamuselo ya xona, kambe ku nga lahla vahlayi va ririmi ra vumbirhi. Rito leri ri komba ku va ri pfelerisiwile eka rito ra **ntokoto** leri hi Xinghezi ri vuriwaka *experience*. Munhu loyi a nga na ntokoto wo karhi a nga vuriwa *veteran* hi Xinghezi leswi vulaka leswaku i khale a tikumile a ri eka migingiriko yo karhi. EZimbabwe valwi va nyimpi loko tiko ri nga si kuma ntshuxeko hi

vana lava hoxeke xandla eka ku tshunxa tiko leri. Loko ku xiyiwile muhundzuluxo lowu nyikiweke ku kumekile leswaku a wu khuluki kahle hikokwalaho ko hundzuluxa rito hi rito. Mahundzuluxelo lama nga tshunxeka hi lama landzelaka: *Veterans of the liberation struggle* > Valwi va nyimpi ya ntshuxeko

Ku tirhisiwa ka rito valwi ka ha hlayisa mongo lowu yelanaka ni ku va ku tirhisiwile rito ra *Veterans* eka xivulwahava xa Xinghezi. A swi nga fanelanga ku siva *veterans* hi rito vatokoti hikuva hambu ku tirhisiwa valwi swi le rivaleni leswaku hi vona va nga ngenisa xandla eka nyimpi ya ntshuxeko. Rito vatokoti nakambe a ri boxi erivaleni mhaka ya ku va vanhu lava va ri valwi va nyimpi ya ntshuxeko hikuva munhu un'wana na un'wana wa nkarhi walowo a nga va a tokotile nyimpi ya ntshuxeko hi ku va a ri muakatiko. Leswi swi endla leswaku hi vula leswaku vahundzuluxi va hlangene na tlhontlho wa ku ka va nga twisisi nhlamuselo ya marito man'wana ya Xinghezi eka vuhundzuluxo bya vona.

Ndzavisiso lowu wu tlherile nakambe wu xiyaxiya kutani wu kuma leswaku xiyenge xin'wana xa nkoka laha ku tirhaka vuhundzuluxi naswona ku nga na mitlhontlho i xa swihangalasangungu. Eka phephahungu ra Masvingo Star (2016:2) ku na xivulwa lexi loko hi ya eka muhundzuluxo wa kona hi kuma ku ri na ku hambana ka tinhlamuselo tanihileswi: *'the council has engaged a Chinese company to build another pump station at an estimated cost of \$60 million.* > Masipala wu lombile mali yo fika 60 miliyoni eka khampani yin'wana yo huma China leswaku yi vekela michini yintshwa yo popa mati eka vaakatiko va doroba. Xivulwa xa Xinghezi xi kombisa leswaku ntirho wa khampani yo huma eChina wo aka xitici xin'wana xa pompi wu nga koka mali leyi fikaka makumetsevu wa gidi ra magidi ya tidolara, kambe eka muhundzuluxo wa kona ku boxiwa leswaku masipala wu lombile mali eka khampani yo huma eChina. Swi le rivaleni leswaku ku akiwa ka xitichi lexi ku ta vuyerisa vaaki va doroba leri. Hi ku xopaxopa muhundzuluxo lowu endliweke hi kuma leswaku muhundzuluxi u engetelela xiphemu xa leswaku mati lama ya pomperiwa vaaki, leswi nga boxiwangiki eka ririmi ro sungula. Ndzavisiso lowu wu kuma mhaka leyi yi ri ntlhontlho swinene tanihileswi mahungu lawa ya fikisiwaka

eka vahlayi va vuhundzuluxi ya hambanaka na ya ririmi ro sungula. Muhundzuluxi a a ta swi kota ku va a hundzuluxile hi ndlela leyi landzelaka: *‘the council has engaged a Chinese company to build another pump station at an estimated cost of \$60 million > masipala wu nyikile khampani ya le China ntirho wo simeka michini yo pompa mati leyi nga na mpimanyeto wa tidolara ta Amerika ta makumetsevu wa mamiliyoni. Muhundzuluxo lowu wu nga va wu lehile, kambe wu boxa timhakankulu leti humelelaka eka xivulwa xa ririmi ro sungula. Muhundzuluxo wu tlhela wu kombisa ntsengo wa mali hi ririmi ra vavuyeriwa ematshan’wini yo tlherisela nhlayo ya Xinghezi xikan’we na rito miliyoni leri nga lo lombiwa ri tlhela ri tsariwa hi mapeletelo ya Xichangana.*

Muhundzuluxi u tlhela a tlula timhaka ta nkoka laha ku boxiwaka hi ku kongoma swipimo swa mati leswi nga tirhisiwaka hi vaaki xikan’we na vuswikoti bya michini leyi byo pompa mati mo yelana na nhlayo ya vanhu. Hi ta xiya swivulwa leswi: *“The Bushmed Water treatment Plant pumps about 30 mega litres of water per day but the city’s population which has grown to beyond 100 000 residents which now consumes 48 mega litres a day > Michini ya le Bushmed a yi lunghisiwili ku popa mati yo ringana makhumetsevu wa magidi ya vaakatiko hi lembe ra 1984 kambe ku fika eka nkarhi wa sweswi nhlayo ya vaakatiko yi tlula 100 000. Loko hi xiyisisa muhundzuluxo lowu hi nga vula leswaku muhundzuluxi u vile na ntlhontlho hikuva a nga kotanga ku va a hundzuluxela tinhlayo leti kombisaka ntalo wa mati lama nga laviwaka na lama michini yi kotaka ku pompa wona. Xivangelo i mhaka ya leswaku a nga va a nga twisisangi leswi tinhlayo leti ti vulaka swona hikokwalaho ko va ti nga tirhisiwi eka ririmi ra siku na siku. Leri i ririmi leri lavaka munhu loyi a twisisaka swa tinhlayo ku teka mahungu ya muxaka lowu. Eka muhundzuluxo wa yena nakambe a nga hundzuluxanga nhlayo ya vanhu ya 100 000.*

Ku seketela yin’wana ya mitlhontlho leyi ndzavisiso lowu wu kanelaka ha yona, muhundzuluxi na muteki wa mahungu eka phepha ra Masvingo Star, Maluleke loko a hloko hlisiwa u boxa a ku: *“Matheme man’wana ya karhata ku ma kuma hi Xichangana”.*

Leswi swi kombisa leswaku a swi olovi ku hundzuluxela matheme ya xithekiniki ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xichangana. Xin'wana lexi endlaka leswaku ku va na ku tikeriwa loku i mhaka ya ku va ku ri hava theminoloji ya swa vuhaxi leyi nga tsariwa hi Xichangana hi ku kongomisa eka ndzavisiso lowu. Xivulwa lexi nga laha henhla xi nga hundzuluxeriwa xi kombisa swiphemu swa nkoka hi ndlela leyi landzelaka: *“The Bushmed Water treatment Plant pumps about 30 mega litres of water per day but the city’s population which has grown to beyond 100 000 residents which now consumes 48 mega litres a day* > Hi siku muchini wa le Bushmed wu pompa mati mo ringana tilitara ta makumenharhu wa gidi ra magidi leti nga kotiki ku enerisa vaaki va dzana ra magidi lava lavaka tilitara ta makumemune-nhungu wa gidi ra magidi.

Ku va muhundzuluxi a swi kota ku hundzuluxa timhaka leti boxiweke laha henhla u fanele ku va a tiva tinhlayo letikulu to tanihi timiliyoni na tibiliyoni na leswaku mega i yikulu ku fika kwihi. Hileswaku ku laveka vutivi bya tinhlayo kumbe dyondzo ya metse. Loko muhundzuluxi a tivile leswaku mpimo wa mega wu ringana na miliyoni a ta swi kota ku hundzuluxela timhaka leti ku ya eka Xichangana. Muhundzuluxi Maluleke u ya emahlweni a seketela mhaka ya ku va swi tika ku hlamusela mahungu yo kongoma loko a ku: *“Eka mahungu yo angarhela ku hava ngopfu xiphiso hikuva wa tshunxeka ku tirhisa tindlela to hambana to veketela ha tona timhaka”*. Leswi swi tiyisisa leswaku ku hundzuluxa swilo swo ka swi nga kongomangi swo tanihi tinhlayo leti boxiweke i ntlhotlho wukulu naswona swi seketela leswaku ntirho wa vuhundzuluxi a hi ntirho wa matlangwana naswona a hi mani na mani lava faneleke ku wu tirha.

Hi ta tlhela hi paluxa nakambe ku tikeriwa loku kumekaka loko ku ringetiwa ku hundzuluxiwa mahungu ku suka eka ririmi rin'wana ku ya eka rin'wana. Tindzimi ta Xintima to tanihi Xichangana mikarhi yin'wana ti na maveketelelo ya timhaka yo hambana na ya Xinghezi lero ku hundzuluxa mahungu exikarhi ka tindzimi leti swi lava muhundzuluxi loyi a nga na ntivomarito wo enta swinene eka tindzimi leti khumbekaka. Hi ta xiya vuhundzuluxi bya phephahungu ra Masvingo Star (2016:10) laha ku

vulavuriwaka hi ta ku tlangela siku ro velekiwa ra murhangeri wa Zimbabwe: *On a higher note, the first secretary of the revolutionary party, President Robert Mugabe exhibited what it takes to liberate and jealously protect the sovereignty of Zimbabwe by his blood* > Murhangeli wa tiko hi vo matsalani wo sungula wa bandla ra ZANU leri nga komba leswaku mhaka yo lwela ntshuxeko ya nkoka swinene hambu swi fika eka xiyimo xo halata ngati. Maveketelo ya timhaka hi ririmi ra Xinghezi ya kombisa leswaku Murhangeri wa Zimbabwe hi yena la tikarhateke a ri swakwe leswaku a tshunxa tiko leri. Ku tlhela ku paluxiwa leswaku u kombisile ku tiyimisela eka ku sirhelela vutifumi bya Zimbabwe hi ngati ya yena. Leswi vuriwaka hi ku va murhangeri loyi a tshunxa no sirhelela vutifumi bya tiko hi ngati i ku va munhu a fele tiko. Leswi swi kombisiwile hi marito 'by his blood'. Hi tlhelo lerin'wana muhundzuluxo wa kona wu veketela timhaka hi ndlela leyi kombisaka leswaku vandla ra ZANU ku nga ri munhu wo karhi, hi rona leri kombeke nkoka wo tshunxa tiko ku fika eka ku lahlekeriwa hi vutomi. Eka muhundzuluxo lowu muhundzuluxi a ringeta ku basisa timhaka hambileswi maveketelelo ya mahungu ya hambanaka. Leswi hi ku landza swilaveko swa vuhundzuluxi swi nga fanelangiki hikuva muhundzuluxi u fanele ku hundzuluxa leswi tsariweke ku nga ri leswi a tivaka swona ehandle ka xitsariwa lexi a xi hundzuluxaka.

Ku yisa emahlweni mhaka ya mitlhontlho hi tlhelo ra maveketelelo ya timhaka hi kuma laha ku paluxiwaka ku tikeriwa loku vangiwaka hi swiphiso swo pfumala marito yo yelana eka tindzimi leti khumbekaka, ntlhotlho wo lava ku hundzuluxela rito hi rito na ku tlula swiphemu swin'wana swa nkoka. Hi ta xiya xivulwa na muhundzuluxo wa xona leswi landzelaka: *“Yet again at this juncture, this year we are celebrating the immaculate life of an exemplary, visionary, man of few words and icon leader turning 92 years of which 36 years, were of serving and safeguarding the interest of resource blessed continent and Zimbabwe in particular.* > Lembe leri nakambe eka nkarhi lowu, hi tlangela, no dzunisa vutomi bya wanuna wa mivono, wanuna a nga tatiki marito, loyi a fikisaka malembe ya makhume-nkayi ni mambirhi, laha malembe ya makhumenharhu ni ntsevu yo lwela rifuwo ra tiko leriwani ni Afrika hi ku angarhela.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla hi kumile leswaku ku va muhundzuluxi a tirhisa endlelo ro tshunxeka kun'wana i ntlhontlho wukulu hikuva mhaka yo pfumala marito yo yelana, xik: ematshan'wini ya *“celebrating immaculate life of an exemplary,...”*, muhundzuluxi u tirhisile marito ya *“no dzunisa vutomi bya wanuna wa mivono...”*. Eka mhaka leyi hi nga boxa leswaku muhundzuluxi u ringetile ku papalata marito yo tanihi: *immaculate, exemplary, na icon leader*. Ku ya hi nhlokomhaka ya hungu leri rito leri amukelaka laha i ku tlangela ematshan'wini ya ku dzunisa. Mhaka yin'wana leyi tisaka ntlhotlho eka mhaka ya vuhundzuluxi i ku leha ka swivulwa. Xivulwa xa Xinghezi xi lehile ngopfu lero ku xi hundzuluxela eka Xichangana xi ri tano tanihileswi endliweke hi muhundzuluxi i ntlhotlho naswona swi lahla nkholuko wa xivulwa xa ririmi ra vavuyeriwa. Swi nga va swi koteka ku xi tisa xi lehile eka Xinghezi, kambe eka Xichangana swi tlhela swi tisa ku lahlekeriwa hi timhaka ta nkoka. Hikokwalaho ka ku va muhundzuluxi a ringetile ku tisa timhaka hinkwato eka xivulwa xin'we u tlherile a siya swiphemu swin'wana eka ririmi ra vavuyeriwa.

Hi ta xiya xivulwa xin'wana laha ku tluriweke timhaka ta nkoka leswi endlaka leswaku ku va na ku hambana eka swivulwa swa tindzimi timbirhi leti khumbekaka eka phaphahungu leri: *“We are celebrating the immaculate birthday on the backdrop of illegal economic sanctions imposed by the west after a warmly invitation by the MDC formations that the majority will revolt against the revolution ideology. > Hi tlangela siku leri hi karhi hi langusana ni swiphiso swa ikhonomi leswi swi nga ta hikokwalaho ka bandla ra MDC ri nga byela matiko ya vupeladyambu ku tisa masanctions lawa ya nga ri le nawini*. Loko hi xopaxopa muhundzuluxo lowu hi kumile leswaku eka muhundzuluxo wa xivulwa lexi ku tluriwile xiphemu lexi kombisiaka xivangelo xa ku tisiwa ka nxupulo wa swa ikhonomi etikweni leri. Eka xivulwa xa Xinghezi ku boxiwa leswaku xivangelo xa kona hileswaku vaakatiko va ta pfukela vandla leri fumaka endzhaku ko twa ku vava. Ku va xivangelo lexi xi katsiwile eka muhundzuluxo, muhundzuluxi a fanele ku va a xi hundzuluxile hi ndlela leyi landzelaka: *“We are celebrating the immaculate birthday on the backdrop of illegal economic sanctions imposed by the west after a warmly invitation by the MDC formations that the majority*

will revolt against the revolution ideology. > Hi tlangela siku ro saseka swonghasi hambu hi langutane na xiyimo xo tika xa ikhonomi lexi tisiweke hi va le Vupeladyambu endzhaku ko rhambiwa hi vandla ra MDC leswaku vanhu va ta tsan'wa vandla leri fumaka". I swa nkoka ku va hi boxa leswaku xivangelo xa xiyimo xo tika xa ikhonomi xi kombisiwile leswi endlaka leswaku muhlayi wa Xichangana a nga lahlekeriwi hi yan'wana ya mahungu ya nkoka lama humelelaka etikweni.

4.6 NKANELO WA MITLHONTLHO YA SWA NDHAVUKO

Eka xiyenge lexi ku kaneriwile hi mitlhontlho ya vuhundzuluxi hi ku kongomisa eka swin'wana swa swiyenge swa mfuwo wa rixaka. Leswi i swa nkoka hikuva vuhundzuluxi kun'wana byi lawuriwa hi ndhavuko wa tindzimi leti khumbekaka. Swi le rivaleni leswaku ririmi rin'wana na rin'wana ri na ndhavuko wa rona lowu faneleke ku xiximiwa loko swi fika eka vuhundzuluxi. Ku na swilo swo tala leswi khumbekaka eka ririmi ra Xichangana leswi fambisanaka na ndhavuko na mfuwo wa rixaka. Eka ndzavisiso lowu swin'wana swa leswi kanereweke i swivuriso, swivulavulelo, mitshayilo/switekatekisani na swivongo.

4.6.1 Swivuriso

Xivuriso i xitshuriwa xa ndhavuko lexi tshinyaka no komba vutlhari xikan'we no boxa ntiyiso wo karhi mayelana na timhaka ta vutomi (Webster's Word Power, 2013). Rikhotso (2002:61) u boxa ntirho wa swivuriso loko a ku: "swi tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku rin'wana na rin'wana naswona swi na ntirho lowukulu wo hlamusela mhaka hi ndlela ya ntikelo...". Leswi swi vula leswaku i ndlela ya ndhavuko yo boxa timhaka to tika.

Hi xitalo swivuriso leswi nga kona eka Xinghezi a swi kumeki eka Xichangana. Swi nga kumeka ntsena loko ku humelerisiwile vuhundzuluxi byo karhi. Hambiswiritano, ndzavisiso lowu wu kumile leswaku mihundzuluxo yo tala yo suka eka Xinghezi ku ya eka Xichangana yi komba ku va na ntlhontlho hi tlhelo ra vahundzuluxi. Mhaka leyi a yi humelela hikokwalaho ka xivangelo xa theme ra Xinghezi leri vuriwaka ‘*cultural untranslatibility*’. Mhaka yin’wana leyi thumbiweke mayelana na swivuriso hileswaku vavulavuri vo tala va Xichangana a va tivi swivuriso swo tala nakambe a va swi tirhisi hi xitalo eka mbulavulo wa masiku hinkwawo kumbe laha swi faneleke swi tirha kona. Hikokwalaho ka xiyimo lexi ku hundzuluxela swivuriso leswi ku ya eka Xinghezi swa tika loko va nga sungulangi va kuma nhlamuselo ya swona hi ririmi ra vona. Ku seketela mhaka leyi, laha hansi ku longoloxiwile swivuriso swa Xichangana na mihundzuluxo ya Xinghezi na tinhlamuselo ta swona.

Xivuriso hi Xichangana	Muhundzuluxo wa Xinghezi	Nhlamuselo
N'wana wa fenhe a nga tsandziwi hi rhavi	The child of baboon does not fail a branch	Munhu a nge tsandzeki leswi a swi toloveleke
U nga teki mali u bohela enengeni wa pfuvu	Do not tie money in the leg of hippopotamus	U nga lombisi mali eka munhu loyi a nga yi vuyisiki
U nga dlayi nyoka u yi ndziwita/ndzuluta, ta micele ta ku vona	Do not kill a snake and swing it, the ones inside the holes are watching you	U nga endli un’wana swo biha u ala u karhi u n’wi xanisa hikuva van’wana va tava va ku vona.
Kuwa ro tshwuka ri na xivungwani endzeni.	A fig fruit which is pink, has a worm inside.	Vavasati vo saseka hi xitalo va ni mahanyelo yo biha.

N'wana wa nyoka i nyoka.	The child of snake is a snake.	N'wana wa munhu lowo biha hi xitalo u ni mahanyelo yo biha na yena.
Ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin'we	An elephant does not die of one (broken) rib	Munhu u fanele a lava tindlela to tihumesa ha tona emakhombyeni.
Mbuti ya xihaha a yi tswaleli etlhambini	A secretive goat does not give birth in the midst.	U nga paluxi xihundla evanhwini.
Matimba ya ngwenya i mati	The strength of crocodile is water.	Munhu u ni matimba loko a seketeriwa hi van'wana va yena.
N'hwarimbirhi yin'we yi ta tshwa nkanga	..... ?	Munhu a nge koti ku endla mitirho yimbirhi hi nkarhi wun'we, wun'wana wu nge humeleli.
N'wana la nga riliku u ta fela edzobyeni	A child who does not cry will die unnoticed at the back of his mother.	Loko munhu a ri na xivilelo xo karhi a nga tlakusi rito a nge twakali.
Mbuti yi dya laha yi nga boheleliwa kona	A goat eats where it is tied.	Munhu u fanele ku vuyeriwa hi swilo swa laha a tirhelaka kona.
Ku tlula ka mhala ku byeletela/ letela n'wana wa le ndzeni	The way an impala jumps influences its unborn child.	N'wana u tekelela mikhuva yo biha eka manana wa yena.

I malebvu ya nghala.	It is a lion's beard.	I nchumu lowu nga chavisiki tanihilaha a wu languteriwa hakona.
Nomu a wu taleriwi hi nambu	A mouth can cross any river.	Nomo a wu tsandziwi hi nchumu, wu vulavula hambini leswi nga kotekiki.
Mavoko ya munhu a ma mili byanyi	Grass cannot grow on a human being's hands.	Munhu u fanele a tirha hi matimba.
Xandla famba, xandla vuya.	Let the hand go and let the hand come back.	Munhu loyi a nyikaka na yena u ta nyikiwa.
Humba yi olele khuma	The snail has collected ashes	Ku va ku file munhu
Mbyana loko yi lava ku kuluma ya n'wayitela.	A dog smiles when it intends to bite something.	Munhu a nga ku endlela mona a ri karhi a n'wayitela/hlekelela.
Vana va munhu va tsemelana nhloko ya mherha.	Siblings are sharing the head of locust.	Vana va munhu va fanele ku avelana swilo swa kahle.
Tolo a nga ha vuyi.	Yesterday will not come back.	Swilo swa kahle swa khale a swa ha vuyi nakambe.
Nghala yi vomba exihlahleni.	A lion roars in the bush.	Nhenha yi vonaka enyimpini.

Tinghala timbirhi ta chavana.	Two lions fear each other.	Matiko mambirhi lama nga ni matimba ma chavana.
Timpfuvu timbirhi a ti tshami xidziveni xin'we.	Two hippos cannot stay in the same deep water.	Valala a va nge tshami endhawini yin'we.
Vuhosi a byi peli nambu.	Chiefdom does not cross the river.	Loko munhu a ri hosi ekaya ka yena a nge vi hosi kun'wana ni kun'wana lomu a yaka kona/ vuhosi byi tshama eka nyimba yo karhi ntsena.
I matutu vana va ntavasi	-----?	I swilo swo tala ngopfu.
Ximitatsengele xi tshemba nkolo	He who swallows a large stone has confidence in the size of his throat.	La sunguleke mhaka yo karhi u fanele a kota ku yi hetisa a ri yexe.
Mutlhotlhi wa tinyarhi ti vuya hi yena	The one who challenges buffaloes will be chased by them.	Munhu loyi a pfukaka van'wana u tivonela khombo/ u na vutihlamuleri eka switandzhaku swa kona.
Loko u tsundzuka mhelembe khandziya esinyeni	When you think of rhino, climb a tree.	Loko u ehleketa xan'wanchumu u fanele ku xi endla hi xihatla.
Mupfhumba a nga hetingula	A visitor does not finish food stocks.	Muyeni a nga ka a nga hetin-chumu emutini
Ku veleka vukosi ku ambala mavala	Bearing children is kingship dressing is colours.	Ku va ni n'wana i rifuwo lerikulu

Xandla famba, xandla vuya	A hand goes and comes back	Loko u nyika na wena u ta nyikiwa
Nhwanyana i huku yo khomela vayeni	A girl child is just like a chicken for visitors	Nhwanyana a nga hlayiwi ku va wa le kaya hikuva u ta tekiwa nkarhi wun'wana ni wun'wana
Tihlanga ta le ndzhaku ti tiviwa hi mutlaveli wa tona.	The tattooing marks made on the back are known by the tattooer (not by the tattooed)	U nge tivi mafambelo ya mhaka ehandle ka n'wini wa yona.
Xihlovo a xi dungiwi loko u heta ku nwa mati	Do not close the well after having drunk.	U nga onheteli swilo loko u swi tirhisile hikuva u nga tlhela u swi lava siku rin'wana.
Mhunti yi biwa ya ha ri na mahika	An antelope is killed while it is sighing	Xiphiko xi fanele ku ahluriwa hi xihatla.
Xirhami xi vuyisa na n'wana evukatini	Chillness causes a girl to come back to her parents' house from her husband's house.	Ku ta va ku titimela ku tlula mpimo.

Eka tindzimana leti landzelaka ndzavisiso lowu wu kanerile swin'wana swa swivuriso leswi hlengeletweke ku suka eka vavulavuri va Xichangana va le Zimbabwe swi tlhela swi hundzuluxiwa hi van'wana va vahundzuluxi ku ya eka Xinghezi. Eka vuhundzuluxi lebyi endliweke hi kumile leswaku ku na mitlhontlho yo tala ngopfu loko swi fika eka timhaka ta ndhavuko. Xikombiso: “Hi ta ku i timangwa loko hi vona mavala > *we shall*

say they are zebras when we see the colours". Eka vuhundzuluxi lebyi byo suka eka Xichangana ku ya eka Xinghezi muhundzuluxo wa Xinghezi wu endliwile hi ku landzelela rito hi rito. Nhlamuselo ya xivuriso lexi a yi nyikiwangi. Xivuriso lexi xi vula leswaku vanhu a va fanelanga ku tsutsumela etimhakeni to karhi, kambe va fanele va tinyika nkarhi wo vona leswi nga ta humelela endzhaku. Eka Xichangana ku tala ku tirhisiwa swihari leswaku vanhu va ta twisisa timhaka to karhi, leswi hambaneke na le ka Xinghezi laha ku tirhisiwaka swin'wana ni swin'wana (Rikhotso 2002). Xinghezi xi nga boxa timhaka ta muxaka lowu hi ku kongoma ehandle ko tirhisa ririmi ro tumbela. Mhaka leyi yi vanga leswaku vahundzuluxi va va na mitlhontlho hi ku hundzuluxela swivuriso swa muxaka lowu.

Ku ya emahlweni no kombisa mitlhontlho ya vuhundzuluxi bya swivuriso leswi nga hansi ka mitlhontlho ya swa vuhundzuluxi eka swa ndhavuko hi ta xiya xivuriso lexi nga laha hansi. "Ku tlula ka mhala ku byeletela/letela n'wana wa le ndzeni > *the jumping of a duiker teaches its kid in its belly*". Xivuriso lexi xi vula leswaku n'wana u tekelela mikhuva yo karhi eka vatswari va yena ku nga va ku ri leyo biha kumbe yo saseka. Ku seketela nkanelo lowu, hi ta tlhela hi xiya nakambe xivuriso lexi: "U nga dlayi nyoka u ndziwita/ndzuluta ta micle ta ku vona > *don't kill the snake and swing it, the ones inside the holes are watching*". Eka xivuriso lexi ku vuriwa leswaku loko munhu a xanisa un'wana a nga ali a karhi a n'wi xanisa hikuva vana/maxaka ya yena ya ta rihiseta siku rin'wana. Loko hi xopaxopa xivuriso lexi hi kuma leswaku swiphemu swa xona a swi na ndzingano lowu hetisekeke. Marito ya 'ta micle' ya kombisa leswaku hi leti tshamaka kona nkarhi na nkarhi, kambe eka Xinghezi swi endla wonge ko vuriwa leti nga le nceleni nkarhi walowo. Ntlhontlho lowu wu vangwa hi ku hambana ka mindhavuko ya tindzimi leti hundzuluxeriwaka eka tona kumbe leri swivuriso swi humaka kona.

Ntlhontlho wa swa ndhavuko hi tlhelo ra vuhundzuluxi bya swivuriso ku suka eka Xichangana ku ya eka Xinghezi ku tikomba hi xivuriso xa "Mhisi ya mikoka mimbirhi yi phatluka nyonga > *A hyena which chases two targets will break its heaps*". Xivuriso lexi

xi kombisa leswaku munhu a nga ka a nga swi koti ku endla mitirho yimbirhi hi nkarhi wun'we. Rito ra 'phatluka' ri swi hlamusela ngozi leyi nga humelelaka eka munhu loyi a ringetaka ku endla swilo swimbirhi hi nkarhi wun'we. Rito ra Xinghezi ra *breaks* ri nga ha vula ku tshoveka leswi hambaneke na ku phatluka. Ku phatluka hiloko nchumu wo karhi wu bamuka hi le xikarhi wu va swiphemu swimbirhi. Leswi swi fananisiwa ni munhu loyi a hetelelaka a nga kumanga nchumu eka swilo swimbirhi leswi a swi endlaka hi nkarhi wun'we. Leswi swi kombisa leswaku ndhavuko wa Xichangana wu fuwile hi marito lama nga kotekiki ku ma hundzuluxa ku ya eka Xinghezi. Leswi swi vangile ntlhontlho eka vahundzuluxi va xivuriso lexi.

Hi ndzavisiso lowu hi tlherile hi tiyisisa mhaka ya mitlhontlho leyi ku hlanganiwaka na yona hi vahundzuluxi, hi ku xopaxopa xivuriso xa “Mhuti yi biwa ya ha ri na mahika > *a duiker is hit whilst it is still struggling to breathe/ out of breath*”. Hileswaku swilo swi fanele ku endlwa hi xihatla ehandle ko khoma lexi munhu a tshika a khoma lexin'wana. Eka mhaka leyi munhu a nga hetelela a pfumarile leswi a swi lavaka. Xivuriso lexi xi huma eka ndhavuko wa Xichangana hikokwalaho ko va rixaka leri ri akelanile na swihari nkarhi wo leha. Muhundzuluxo wa Xinghezi wu nga ka wu nga hlamuseli leswi hetisekeke loko swi nga yelani ni vutomi bya vona. Xivuriso xa Xinghezi lexi a xi ta yelana na lexi nyikweke laha henhla hi lexaku: “*make hay while it is still sunshine*”. Leswi swi yelana ni vutomi bya vona tanihileswi va nga vanhu lava fuwaka tihanci leti lavaka byanyi bya muxaka lowu boxiweke. Ku tsandzeka ka ku ehleketa mhaka leyi hi vahundzuluxi swi paluxa ntlhontlho wa vuhundzuluxi eka swa ndhavuko.

Ndzavisiso lowu wu yile emahlweni wu xopaxopa ntlhotlho wa swa ndhavuko hi tlhelo ra vuhundzuluxi bya xivuriso xa: “Xibodze xi nyele mupakatsi- *a tortoise has defecated on the shoulders of one who is carrying it*. Lexi i xivuriso lexi vulaka leswaku munhu wa swi kota ku rivala munhu loyi a nga n'wi pfuna ivi a n'wi endlela mona. Xivuriso xi nga va xi nga twali hi Xinghezi hikuva va nga tekeli enhlokweni xilo xo fana na xibodze. Eka ndhavuko wa Machangana ku na van'wana lava dyaka xibodze leswi endleke leswaku xi

kumeka xi ri eka swivuriso swa vona. Ku tikeriwa kun'wana ku humelerisiwa eka xivuriso xa "N'harhimbirhi yin'we yi tshwa nkanga yin'wana yi bola marhumbu. > ..? Eka xivuriso lexi muhundzuluxo a wu kumekanga hikokwalaho ko va vahundzuluxi va vile ni ntlhotlho wo pfumala marito yo yelana eka tindzimi letimbirhi. Hi tlhela hi vona mitlhontlho yin'wana loko hi xiya xivuriso lexi nga laha hansi. "I matutu vana va ntavasi. > ?" Xivuriso lexi xi boxa mhaka ya ku tala ka swilo ngopfungopfu swakudya, kambe vahundzuluxi a va vile na ntlhotlho loko swi fika eka ku kuma marito yo yelana na 'matutu' na 'ntavasi' loko va fanele ku hundzuluxela eka Xinghezi. Rito ra ntavasi i vito ra munhu wa xisati (Marhanele na Bila, 2016:481). Swi nga va swi kombisa leswaku wansati loyi i munhu loyi a nga na vana va ku tala ngopfu lero swilo swo tala swi nga pimanisiwa na vona. Leswi swi twisiseka eka ndhavuko wa Xichangana tanihleswi ku nga ni xivuriso xin'wana lexi nge 'wansati i ku tswala'. Leswi swi nga hambana swinene ni ndhavuko wa Xinghezi.

Ku tiyisisa mhaka leyi ndzavisiso lowu wu ttherile wu xopaxopa ntlhotlho wa swa ndhavuko hi tlhelo ra swivuriso. Xikombiso xa xivuriso xin'wana lexi kombisaka ku hambana ka mindhavuko ya Manghezi na Machangana ku nga yona mhaka leyi tisaka mitlhontlho eka vuhundzuluxi. Xikombiso: "Ku veleka vukosi, ku ambala mavala > *bearing children is kingship, dressing is colours*. Xivuriso lexi xi vula leswaku ku va ni vana i rifuwo lerikulu swinene. Eka ndhavuko wa Xichangana ku veleka i mhaka leyi tekeriwaka enhlokweni swinene lero yi pimanisiwa na vukosi, na byona ku nga nchumu wukulu swonghasi. Hi Xinghezi mhaka ya ku tswala vana vo tala a yi tekeriwi ngopfu enhlokweni lero loko munhu a nga twisisi ndhavuko a nge humelerisi muhundzuluxo lowu twalaka. Leswi swi seketeriwa hi xiphemu xin'wana xa xivuriso lexi boxaka leswaku 'ku ambala i mavala'. Hi Xichangana ku ambala, hakanyingi munhu u fanele ku va a ambarile swa mavalavala yo hambana, hi kona laha a nga twisisekaka leswaku u hlovile. Eka muhundzuluxo wa Xinghezi swi va swi nga twali hikuva hi ndhavuko wa vona va ni vonelo ro hambana hi timhaka ta ku ambala na ku veleka.

Loko hi yisa nkanelo lowu emahlweni hi xopaxopile xivuriso xa leswaku: “Nhwanyana i huku yo khomela vayeni > *a girl child is just like a chicken for visitors*”. Xivuriso lexi xi kombisa miehleketo leyi vavulavuri va Xichangana va nga na yona mayelana na n’wana wa xisati emutini. Hileswaku a nga hlayiwi ku va a ri munhu wa nkoka, kambe xa yena i ku yimela ku ta tekiwa a ya tshama evukatini a aka muti wa yena. Vayeni i vanhu lava hundzaka lero na yena wa hundza a ya evukatini. Leswi swi hambene na mavonelo ya Xinghezi laha n’wana un’wana na un’wana a nga na mfanelo ya ku khomiwa hi tindlela to fana emutini. Muhundzuluxo wa Xinghezi wu lo endliwa hi ku tirhisa rito hi rito, kambe a wu na nhlamuselo yo hetiseka eka ririmi leri tanihileswi mavonelo ya mindhavuko ma hambanaka. Leswi swi tisa mitlhontlho eka vahundzuluxi.

Ndzavisiso wu tlherile wu xopaxopa xivuriso ni vuhundzuluxi bya xona xa leswaku: “Mupfhumba a nga heti ngula > *A visitor does not finish food stocks*”. Xivuriso lexi xi vula leswaku muyeni a nga ka a nga heti swakudya hikuva u tshama masiku matsongo a hundza. Ngula i rito ra Xichangana leri kongomisaka eka xibye lexikulu xa ndhavuko xa ku hlayisela mavele. Swivuriso leswi swi nga tikomba wonge swa yelana, kambe hi mavonelo ya mindhavuko leyimbirhi swa hambana. Eka Vantima swakudya swa munhu loyi a hundzaka a swi hlayiwi ku va nchumu kasi hi ndhavuko wa Xinghezi muyeni u fanele a tivisa hi ta vuyeni bya yena ka ha ri na nkarhi leswaku va ta n’wi lulamisela swakudya swa yena. Eka Xichangana hambani muyeni o fika nkarhi wun’wana na wun’wana swa amukeleka.

Eka xiyenge lexi hi kumile leswaku swivuriso swi nga va na marito yo yelana eka ririmi ro sungula ni ra vavuyeriwa, kambe swi nga tlhela swi komba ku hambana hi tlhelo ra mindhavuko. Kun’wana ku nga pfumaleka marito hikokwalaho ka swilo swin’wana leswi nga kumekiki eka ndhavuko wun’wana. Swivuriso swin’wana swi kumekile swi nga hundzuluxeki ku suka eka Xichangana ku ya eka Xinghezi. Eka tindzimana leti landzelaka hi ta xopaxopa mitlhontlho ya vuhundzuluxi bya swa ndhavuko hi tlhelo ra swivulavulelo.

4.6.2 Swivulavulelo

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwa swivulavulelo swa Xichangana leswi hundzuluxeriweke eka Xinghezi. Swivulavulelo leswi swi hlengeletiwile ku huma eka vavulavuri va Xichangana va le Zimbabwe. Ntsan'wisi (1985:1) u hlamusela xivulavulelo hi ndlela leyi: *“generically, the term idiom refers to the form of speech perculiar to a people or nation. This means that the language of a people or nation has only one characteristic idiom, perculiar to itself, which permeates its whole structure and communicative system.”* Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku rixaka rin'wana ni rin'wana ri na mavulavulelo yo karhi lama ri tihlawulekisaka ha wona. Leswi swi vula leswaku swilo leswi vuriwaka hi marito yo karhi swi nga hambana na leswi swa le ka ririmi ro sungula loko swo hundzuluxiwa ku ya eka ririmi rimbe. Leswi swi vangwiwa hi ku hambana ka mahanyelo kumbe mindhavuko ya vanhu. Hikokwalaho ka xiyimo lexi vundzundzuxi byi nga tika ku va byi kota ku humelerisa timhaka to karhi eka tindzimi to hambana. Hi ta xiya swivulavulelo leswi landzelaka hi karhi hi swi pimanisa na mihundzuluxo ya swona ya Xinghezi.

Xivulavulelo xa Xichangana	Muhundzuluxo wa Xinghezi	Nhlamuselo
Ku va manghimani xifaki xa mumu	.....?	I ku va munhu wo koma ngopfu
Ku banana hi rhambu ra fenhe	To hit each other with a baboon's bone	Ku nyikana swo saseka hi vuxaka ntsena.
Ku banana hi rhangana ro hisa	To hit each other with a hot 'pumpkin'	I ku lumbetana.

Ku ba ndlopfu hi xibakele	To hit an elephant with a fist	Ku fa tihlo rin'we/Ku endla nchumu lowu nga khomekiki.
Ku hundza muti ri xile	To pass a home during the day	I ku phunta
Ku tshwa nomo	To have a burnt mouth	I ku va munhu a tshamela ku hembra ngopfu.
ku tsema mubya	-----?	I ku va n'wana a nga yingiseli vatswari
Ku ba makamba/mati	To hit barks/water	I ku xixita
Ku biwa hi misava	To be hit by the soil	Ku va munhu a wela hi khombo
Ku hlaya tinyeleti	To count the stars	Ku etlela na ndlala
Ku va fole ni muhlava	To be tobacco and ...?	Ku va na vunghana lebyikulu

Swiyenge leswi welaka eka ndhavuko swi hlayile swinene leswi katsaka ni swivulavulelo. Vuhundzuluxi bya swivulavulelo leswi ku suka eka Xichangana ku ya eka Xinghezi swi paluxa ntlhotlho wa swa ndhavuko hi tlhelo ra vuhundzuluxi. Leswi swi le rivaleni hi xivulavulelo xa “Ku va manghimani xifaki xa mumu > .....? Xivulavulelo lexi xi vula munhu wo koma swinene. Manghimani i rito ra ndhavuko wa Machangana leri vulaka nchumu wo koma ngopfu. Laha ku va ku kongomisiwa eka munhu wo koma loyi a pimanisiwaka ni xifaki lexi tshweke hi mumu ivi xi tsandzeka ku leha. Hi Xinghezi a ku kumekangi muhundzuluxo lowu yelanaka na xivulavulelo xa Xichangana hikuva eka ndhavuko wa Valungu a va na rito ro yelana na ra manghimani.

Eka nkanelo lowu hi tlhela hi hlangana na xivulavulelo xin'wana lexi kombisaka ku tikeriwa hi vuhundzuluxi hikokwalaho ka ku hambana ka mindhavuko; “Ku ba makamba/mati > *to hit the barks/water*” Hi Xichangana ku ba makamba swi vula ku xixita. Loko

hi tirhisa maendlelo ya rito-hi-rito hi Xinghezi hi nga vula leswaku: to hit the barks. Hi ndhavuko wa Xinghezi ku ba makamba a swi vuli ku xixita, kambe hi Xichangana i ku sasekisa mhaka leyi nga boxekiki evanhwini. Hi ndhavuko wa Xichangana swa nyumisa ku byela vanhu mhaka leyi. Hikokwalaho ka sweswo, ku tirhisiwa swisasi. Sadiq (2007:14) u tiyisisa mhaka ya leswaku vuhundzuluxi bya swivulavulelo byi lava munhu loyi a nga ni vutivi bya mindhavuko leyi khumbekaka hi ndlela leyi: *“A translator is advised to have a cultural background about any idiom he/she is going to translate. This background is supposed to make him/her get the true and complete meaning behind the idiom and, at the same time, enable him/her to find an equivalent idiom...”*.

Ku ya emahlweni na nkanelo lowu hi ta xiya xivulavulelo lexi landzelaka, “Ku tsema mubya > ....?” Xivulavulelo lexi xi kongomisa eka ku va n’wana a nga yingiseli swileriso swa vatswari va yena. Hi Xinghezi a ku kumekanga muhundzuluxo lowu ringanaka ni xivulavulelo lexi. Mubya swi vula dzovo ro bebula n’wana ha rona leswi vulaka leswaku n’wana u ta va a ri na mahanyelo lama dyisaka vatswari va yena mbitsi (Marhanele na Bila 2016:371). Leswi endleke leswaku vahundzuluxi va va na ntlhontlho wo tsandzeka ku huma ni muhundzuluxo wa Xinghezi i ku va ku nga ri na nchumu lowu eka ndhavuko wa Valungu. Valungu va ni tindlela ta vona to bebula vana ha tona.

Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku mitlhontlho hi swa ndhavuko eka vuhundzuluxi hi tlhelo ra swivulavulelo a swi humeleri eka xivulavulelo xin’we. Xin’wana xivulavulelo lexi seketelaka mhaka ya mitlhontlho ya muxaka lowu hi lexi nge “Ku hundza muti ri xile > *to pass a home during the day*”. Leswi swi kongomisa eka ku va munhu a phuntile hikuva a swi languteriwanga ku va munhu a hundza muti a ri karhi a wu vona loko ri xile. Hakanyingi leswi swi kongomisiwa eka munhu loyi a nga ta va a karhi a wu tiva muti wa kona. Hi Xinghezi swi vula leswaku munhu u lo rivala hikokwalaho ka swin’wana leswi n’wi kavanyeteke. Hi ndhavuko wa Xichangana munhu u languteriwa ku va a tiva tindhawu tanihileswi a nga tava a karhi a famba hi milenge emugangeni lowu a wu

toloveleke. Loko wo lahleka swi kombisa ku va a phuntile. Lexi i xivulavulelo lexi nga tirhisiwaka eka swiyimo swin'wana leswi nga yelaniki na ku hundza muti.

Nkanelo lowu wu ttherile wu xopaxopa mitlhontlho leyi kongomaneke ni vuhundzuluxi hi ku kana la xivulavulelo xa “Ku banana hi rhambu ra mfenhe > *to hit each other with a baboon's bone*”. Xivulavulelo lexi xi vula ku nyikana swilo swa kahle hi vuxaka. Lexi i xivulavulelo xa ndhavuko lexi kombisaka ntlhontlho hi hala ka vuhundzuluxi loko munhu a twisisa leswi xi vulaka swona loko xi hundzuluxeriwile eka Xinghezi. Swi nga va swi sukela eka mhaka ya leswaku rhambu ra mfenhe a ri olovi ku ri vona kun'wana na kun'wana lero ri tekiwa ku va ri ri nchumu wa nkoka swinene lowu nga fananisiwaka ni nchumu lowu nga nyikiwaka hi vuxaka ntsena.

Ntlhotlho wun'wana wa swa vuhundzuluxi hi tlhelo ra swa ndhavuko eka swivulavulelo swi paluxeka eka xivulavulelo xa “Ku hlaya tinyeleti > *to count the stars*”. Nhlamuselo ya xivulavulelo lexi yi vula ku va munhu a etlela a nga dyanga nchumu. Hi Xinghezi swo vula ku hlaya tinyeleti tanihileswi hi ririmi ku ngo va xivulwahava lexi nhlamuselo ya xona yi hambanaka na xivulavulelo xa ndhavuko xa Xichangana. Hi Xichangana xivulavulelo lexi xa twala naswona xi na nhlamuselo. Xivulavulelo lexi xi kombisa mhaka yo tika yo etlela na ndlala ku fana ni ntirho wo nonoha wo hlaya tinyeleti tanihileswi ti nga tala ku tlula mpimo. Munhu a nga ka a nga ti hlayi a ti heta. I mhaka leyi hetaka matimba swinene.

Ku seketela mhaka leyi nga laha henhla ku paluxiwa nxopaxopo wa xivulavulelo xin'wana lexi nga riki ni nhlamuselo yo twala eka Xinghezi. “Ku tshwa nomo > *to have a burnt mouth*”. Xivulavulelo lexi xi vula ku va munhu a tshama a karhi a hamba mikarhi hinkwayo. Hi Xinghezi a swi vuli swin'wana swo hambana ni leswi muhundzuluxo wu boxeke swona. Hi Xichangana i mavulavulelo ya ndhavuko lama loko munhu o twa swona u vheta a tiva leswaku ku vulavuriwa hi ta munhu wo hamba ngopfu. Xivulavulavulelo

lexi xi sukela eka mhaka yo va munhu la tshweke nomo a tshamela ro lakatsela nomo hikokwalaho ko twa ku vava lero swi nga fananisiwa na munhu loyi a hembaka ngopfu. Hileswaku munhu wa muxaka lowu a nga miyeli u tshamela ro vulavula mikarhi hinkwayo leswi vulaka leswaku mavunwa a ma nge pfumaleki eka vanhu va muxaka lowu.

Xivulavulelo xin'wana laha ku pfumalekeke ndzingano hikokwalaho ko hambana ka mindhavuko leswi paluxaka ntlhotlho wa swa vuhundzuluxi hi lexi nge “Ku va fole na muhlava > *to be tobacco and...*”. Xivulavulelo lexi xi kongomisa eka ku va vanhu va ri na vunghana lebyikulu swinene. Hileswaku a va hambani kumbe ku va twanana ngopfu. Hi Xinghezi vahundzuluxi va pfumarile rito ro yelana na muhlava leri tirhisiweke eka xivulavulelo xa Xichangana. Hi Xichangana rito leri i nhlava ku nga nkuma wa ximilana xa mitwa loko xi hisiwile leswaku wu ta hlanganisiwa na fole (Marhanele na Bila 2016:442). Lama i maendlelo ya ndhavuko wa Xintima wa ku endla leswaku fole ra tinhompfu ri dzaheka. Endlelo leri a ri kumeki eka ndhavuko wa Valungu lero hi xona xivangelo xa ku va vahundzuluxi va hlanganile ni ntlhontlho wo hundzuluxa xivulavulelo lexi.

4.6.3 Mitlhontlho hi tlhelo ra swivongo, swiphato swa swivongo na/swithopo

Eka tinxaka to tala ta Vantima, Xichangana hi ku kongomisa eka ndzavisiso lowu, ku tekeriwa ngopfu enhlokweni matimu ya munhu ku ya fika eka vakokwanaxinghuwe. Xivongo i rito leri kongomisaka eka nyimba yo karhi ya vanhu va rixaka rin'we. Hi hala tlhelo xithopo ku kongomisiwa eka xiloso kumbe xiphato xa xivongo (Marhanele na Bila 2016: 872). Ku kombisa leswaku munhu wa titiva erixakeni ra Vantima, munhu u fanele a hlavutela xivongo xa yena a karhi a boxa mavito ya vatswari ku ya eka vakokwanaxinghuwe. Eka vavulavuri va Xichangana swi tano hikuva na vona va phata swivongo swa vona va ri karhi va komba ku tinyungubyisa hi rixaka ra vona. Va tlhela va lungelela na swithopo swa swivongo swa vona ku ri ndlela yo ringeta ku tihambanyisa na tinyimba tin'wana. Swivongo swi na nkoka wa leswaku vanhu va tiva matimu ya lomu va humaka kona Jaques (2008).

Maendlelo lama yo phata swivongo a ya kumeki eka ndhavuko wa rixaka ra Valungu lava vulavulaka Xinghezi. Hikokwalaho ka ku pfumaleka ka swona eka ndhavuko wa vona swa tika ku hundzuluxela swivongo na swithopo swa Xichangana ku ya eka Xinghezi. Matshalatshala lama nga endliwaka nakambe ya va ya nga vuli nchumu eka ririmi leri. Ku kombisa mhaka leyi ku xopaxopiwile mihundzuluxo ya swin'wana swa swivongo leswi hundzuluxiweke ku suka eka Xichangana ku ya eka Xinghezi laha swi kotekeke.

Xivongo xa ka Cawuke

Va ka Cawuke i nyimba yin'wana ya Vahlengwe lava kumekaka eZimbabwe, Afrika-Dzonga, Mozambiki na Swaziland. Loko va tithemendhela va tivula leswaku hi vona va Xinyori, xioki xa humba. Eka xiphemu lexi xa xithopo muhundzuluxo wa rito humba lowu nyikiweke i *snail* hi Xinghezi, kambe a swi olovi ku hundzuluxela rito xioki. Ku oka i endlelo leri kumekaka ngopfu eka ndhavuko wa Vantima laha ndzilo wu komberiwaka eka van'wana. Muhloko hlisiwa, Tatana Mahenye loyi a nga wa xivongo xa ka Cawuke u ri vanhu va nyimba ya ka Cawuke loko va tlhokovetsela xithopo xa vona hi ndlela leyi: “Xinyori xa humba, kanganzela ribyeni, wa Nkele-wa- mamba, wa Mumu -wa tolo, Nyoxi ya malwandla, xisakaxamipfi, wa tsandza Chavani, ndzi chava yini, ndzi chava mahika, vukolocoko maribyeni, madyaswimbisi!”. Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku ku vile ni ntlhotlho eka vuhundzuluxi bya xivongo lexi hi ndlela leyi:

Xinyori xa humba > a tip of snail shell,

Xa kanganzela ribyeni > .....

Nkele wa mamba > a hole of a mamba

Wa mumu-wa tolo > of yesterday's heat

Nyoxi ya malwandla > a bee of ...

Xisakaxamipfi > shelter of a wasp

Wa tsandza Chavani > ...

Ndzi chava yini > what am I afraid of ?

Ndzi chava mahika > I am afraid of struggling to breathe

Vukolokoco maribyeni > ...

Madyaswimbisi > one who eats uncooked food.

Loko hi xiyaxiya muhundzuluxo wa nongonoko wa xiphato xa xivongo lexi xi ri eka Xinghezi a swi vuli nchumu hikuva endlelo leri ro tiphata a ri kona eka ndhavuko wa Valungu kutani swi vanga ntlhotlho eka vahundzuluxi. Hi ndzavisiso lowu hi kumile leswaku kun'wana ku pfumalekile swiphemu swa Xinghezi swo yelana na swa Xichangana hikokwalaho ko va ku tirhisiwile marito yo nonoha ya ndhavuko lama nga hundzuluxekiki hi ku olova. Man'wana ya marito lawa a ma hundzuluxeki hambani na swintsongo. Xithopo lexi xi komba ku tinyungubyisa xikan'we na ku paluxa matimu ya nyimba ya vanhu va rixaka leri. Leswi swi twisiseka ntsena hi lava tivaka timhaka ta matimu ya nyimba ya ka Cawuke leswi ku nga xin'wana xivangelo xa ku tikeriwa hi ku hundzuluxela xivongo lexi ku suka eka Xichangana ku ya eka Xinghezi.

Hi nkanelo lowu hi tlherile hi kana xivongo xa ka Mavundza/Mavunda hi xikongomelo xo lava ku paluxa ntlhotlho wa swa vuhundzuluxi hi tlhelo ra swa ndhavuko. Rixaka ra ka Mavundza eZimbabwe hakanyingi i vanhu lava kumekaka endhawini ya hosi Gezani edzongeni wa Zimbabwe exikarhi ka milambu ya N'wanedzi na Limpopo. Va tlhela va kumeka emugangeni wa hosi Xilonga na le ka tindhawu tin'wana. Loko va tiphata va phata hi ndlela leyi paluxiweke laha hansi.

“Mavunda!

Tshuvula hongonyi.

Matola ri xile.

Xivi xa nkaya,

Xikhensiwa ekule.

Mahula khotla.

Maringa tiko hi swivini

Enhlalukweni

Madyandza mo tshwa na Vembe.>

Munyu wa le Bambeni.

Mholombo.

Gulatio.

Hongonyi!"

Muhundzuluxo wa Xinghezi lowu nga laha hansi wu paluxa ntlhotlho swinene hikokwalaho ka mpfumaleko wa ndhavuko wa muxaka lowu eka rixaka ra Manghezi.

Mavunda!

Wild beast

The one who smears in the morning

Sin of nkaya tree

One who is thanked by those who are far away

The one who threshes...

.....

...at the bank of a river

Droughts burning with Vembe

Salts from Baleni

Mholombo

Gulatino

Wild beast!

Eka muhundzuluxo lowu marito man'wana ma tlhela ma kumeka ma nga hundzuluxiwangi kasi kun'wana ku siyiwile ku ri hava nchumu. Leswi swi le rivaleni leswaku vahundzuluxi va hlanganile ni tlhontlho lowukulu ku va va huma na muhundzuluxo wo twala hi Xinghezi. Swin'wana swo fana na *droughts burning with Vembe* swi tikomba swi nga vuli nchumu nakambe a swi twisiseki hi ku hetiseka. Swin'wana swi lava ku ri na vutivi bya matimu ya tindhawu tin'wana laha a ku humelela swilo swa ndhavuko ku fana na le Baleni. Rikhotso (2008:50) u hlamusela rito leri loko a ku: "*Baleni i ndhawu leyi tivekaka hi ku endla munyu, kutani rito 'bala' swi vula munyu*". Leyi i ndhawu leyi nga le vuxeni bya Giyani eAfrika-Dzonga. Leswi swi kombisa leswaku loko va tiphata va va va paluxa matimu ya lomu va tumbulukeke kona. Endlelo ra Xinghezi a ri na xo endla na matimu ya vona, kambe ko va vito ra kokwana kumbe mutswari ntsena leri ngo tirhisiwa tanihi xivongo swi helela kwalaho.

4.6.4 Mitshayilo/switekatekisani

Xiphemu xin'wana xa ndhavuko lexi ndzavisiso lowu xi wu kaneleke i xa switekatekisani leswi ku nga ntlangu wo vhumba lowu endliwaka hi vana lavantsongo hi nkarhi wa maxuxo. Tanihileswi Machangana va khale a va nga ri na tindlela to fana ni ta manguva lawa to tihungasa ha tona nimadyambu, a va ri na maendlelo ya vona ya ndhavuko yo dyondzisa vana xikan'we na ku va endla leswaku va nga etleli va nga lalelangi. Switekatekisani swi na nkoka eka ku kula ka vana hikuva swi lota miehleketo ya vona tanihileswi va languteriwaka ku nyika tinhlamulo hi xihatla. Leswi swi seketeriwa hi Rikhotso (2002:59) loko a ku: "switekatekisani swi tirhisiwa ngopfu nimadyambu. Switekatekisani swi pfuna ku lota miehleketo ni ku hungata".

Eka tindzimana leti hi ta kana hi switekatekisani leswi hi swi kumeke eka vavulavuri va Xichangana swi tlhela swi hundzuluxiwa ku ya eka Xinghezi hi ndlela leyi *“Thayi! Musi wa magima kan’we- I vhunguti >.....sausage tree fruit”*. Hi ndzavisiso lowu hi kumile leswaku xitekatekisani lexi a xi olovelangi vahundzuluxi ku xi yisa eka Xinghezi. Rito ra Xinghezi ro yelana na ‘magima kan’we’ ri vile ntlhontlho eka vahundzuluxi. Mhaka leyi yi nga vangwiwa hi nhlamuselo leyi nyikiwaka ya vhunguti leri fanisiwaka na musu lowu gimaka etshurini. Leswi swo kandza swi kumeke eka ndhavuko wa Vantima ku nga ri eka vavulavuri va Xinghezi. Leswi swi endla leswaku ku nga vi ni marito yo toloveleka lama vulaka swo fana na swa Xichangana, leswi swi tisa ntlhotlho eka vahundzuluxi. Ku seketela mhaka leyi ya ntlhontlho wa vuhundzuluxi eka swilo swa ndhavuko, hi ta tlhela hi kana hi xitekatekisani lexi *“Ndzi hawulile nkumba wa mhani wa mina, kambe ndzi tsandzeka ku wu hayeka- I tluka > I took my mother’s blanket and failed to hang it- it’s a leaf”*.

Eka ndhavuko wa Manghezi a va na swona switekatekisani swa muxaka lowu hikokwalaho ka mahanyelo ya vona yo hambana ni ya vavulavuri va Xichangana. Eka mahanyelo ya vona Valungu a va hayeki mikumba ehandle ka loko yi anekiwile. Va hlayisela swilo swo tanihi mikumba eka tikhabodo/tiwadiropo. Eka ndhavuko wa Xichangana mikumba yi tala ku hayekiwa eka migiva loko yi nga ri ku tirhisiweni. Migiva leyi yi va yi ri ehendlanyana lero swi nga tikela swihlangi ku va swi kota ku hawula michumu yo karhi. Hikokwalaho ka mahanyelo lawa, leswi swi tumbuluxa xitekatekisani xa muxaka lowu. Ku hundzuluxela eka Xinghezi swi tisa ntlhontlho hikuva wu va wu nga vulavuli swilo swo twala.

Ku ya emahlweni no kombisa xivangelo xa mitlhontlho ya swa ndhavuko hi ta kana xitekatekisani lexi *“Tekateka teka -Xi nga lo dzwii etaleni- malebv u ya tima > something black on a heap of rubbish - black beard”*. Eka xitekatekisani lexi ku tirhisiwile riencisi ra ‘dzwii’ ku hlamusela ntima wa malebv u lowu pimanisiwaka ni makala lama kumekaka etaleni. Eka Xinghezi swi va swi nga twali kahle hikuva *‘heap of*

rubbish’ swi nga vula thyaka rin’wana na rin’wana leswi hambaneke ni le ka Xichangana. Etaleni i rito ro kongoma leri vulaka ndhawu laha ku lahleriwaka thyaka ro fana ni nkuma.

Ndzavisiso lowu wu ttherile wu kana xitekatekisani lexi “-xi nga yo baa etaleni - makhuma/mapa > *the one which is white on a heap of rubbish- ashes/ mealie-meal*”. Rito ‘baa’, i riencisi ra ntumbuluko ra Xichangana leri kombisaka muhlovo wo basa. Eka xitekatekisani lexi rito ra baa, ri tshikelela mhaka ya ku basa ka nkuma lowu kumekaka etaleni. Leswi a swi hundzuluxeki hi ku olova hikuva eka ndhavuko wa Xinghezi maencisi ya muxaka lowu a ma kumeki. Ku tirhisiwa swifananisi ematshan’wini ya maencisi. Hikokwalaho ka xiyimo lexi muhundzuluxo wa Xinghezi wu va wu nga twali tanihi xitekatekisani hikuva swiphemu swin’wana swa kayivela eka ririmi leri. Ku kayivela loku ku tisa tlhontlho eka vuhundzuluxi bya switekatekisani swa Xichangana. Eka xitekatekisani lexi rito ‘baa’, ri va ri helerile ku hlamusela timhaka hinkwato mayelana ni ku basa. Ku seketela mhaka ya ku kayivela ka swiphemu swin’wana hi ta xopaxopa xitekatekisani lexi landzelaka “-ndzi fikile ka mukhulu ndzi fumbeliwa ndhichi ya ngati-fuma > *I arrived at ‘mukhulu’ and was give a plate of blood- ....*Xitekatekisani lexi a xi hundzuluxekangi hi ku hetiseka. Xitekatekisani lexi xi va xi lava munhu la nga ni vutivi hi swakudya swa ndhavuko swo fana na fuma. Fuma i tinh’wakwa leti kandziweke ti va mapa naswona ti va ti tshwukile lero ti nga fananisiwa na ngati. Vahundzuluxi a va kumanga rito ro yelana na fuma hikuva swakudya leswi a swi kumeki eka ndhavuko wa Xinghezi.

Hi kumile leswaku swi va swi tika ku huma na rito leri vulaka swo fana na rona. Mhaka yin’wana ku nga va ku ri leswaku na vona a va nga tivi swakudya swa muxaka lowu. Swakudya leswi hi vumbirhi ka swona swa kumeka eka ndhavuko wa Xichangana. Hi xona xivangelo xa ku va swi pimanisiwile. Tlhontlho wa ku va swi nga hundzuluxeki i ku va swi nga ri kona eka ndhavuko wa Xinghezi. Nkanelo lowu wu ttherile wu languta na xitekatekisani lexi nge “*Xigatlu xa le ndleleni magutlula vanhu > nhwanyana wa le*

ndleleni ndza gangisa > I propose to a girl i meet on the way". Eka muhundzuluxo lowu, a ku nyikiwangi muhundzuluxo wa xiphemu xo sungula xa Xinghezi. Xiphemu lexi xi pimanisa nhwanyana na xigatlu lexi gatlulaka munhu loko a hundza hi ndlela. Ririmi leri tirhisiweke ri kombisa ndzingo wukulu lowu welaka munhu la hlanganaka ni nhwana wo saseka ivi a tsandzeka ku tshika ku n'wi gangisa. Muhundzuluxo wa Xinghezi a wu kombisi ndzingo lowu hikokwalaho ko va ku tluriwile xiphemu lexi kombisaka matimba ya xigatlu lexi gatlulaka lava hundzaka hi ndlela ku fana ni nhwana wo saseka la phasaka vanhu. Vahundzuluxi va hlanganile na tlhontlho wo pfumala xitekatekisani xa Xinghezi lexi yelanaka ni xa Xichangana. Muhundzuluxo wa Xinghezi wu tlhela wu nga ha twali tanihi xitekatekisani hikokwalaho ko hambana ka mindhavuko leyimbirhi.

Loko hi yisa nkanelo lowu hi tlhela nakambe hi paluxa ku tikeriwa ka vahundzuluxi eka swa ndhavuko hi tlhelo ra switekatekisani hi ndlela leyi "*Tekateka teka! Khugu, xigodosuka wa nuha: xigodo xi pfalela munhu ndlela, hiloko a xi byela ku xi boheka ku suka endleleni yakwe > stump get out of the way you are stinking*". Nhlamuselo ya xitekatekisani lexi hi leyi ya ku xigodo/xikundzu a xi laveki endleleni ya munhu hikuva xi n'wi kavanyeta eka mafambelo ya yena. Ku tirhisiwa ka rito ra 'nuha' swi kombisa nchumu lowu nga laviwiki lowu kanganyisaka. Rito ra 'khugu' i riencisi leri eka Xinghezi ku nga pfumaleka rito ro yelana na rona. Riencisi leri ri vula ku khugula loku endliwaka hi xigodo loko xi ri endleleni laha ku fambaka vanhu. Xitekatekisani lexi a xi olavelangi vahundzuluxi ku xi hundzuluxa eka Xinghezi hikokwalaho ko va xi tirhisile swin'wana swihluvi swa mbulavulo swa ndhavuko swo tanihi maencisi lama nga hundzuluxekiki ku ya eka ririmi rin'wana.

Ntlhontlho lowu vahundzuluxi va hlanganeke na wona eka mitshayilo swi tlhela swi paluxeka hi ntshayilo lowu "*Thayi! Xo bu xo choto- I makanyi > ... it says 'bu' and then 'choto' - amarula fruits*". Lowu i ntshayilo lowu kombisaka ku wa ka makanyi ku suka emurhini wa nkanyi. Marito ya 'bu' na 'choto' i maencisi lama encenyetaka mpfumawulo lowu humesiwaka hi makanyi loko ma wela ehansi. Lama i marito ya ndhavuko lama

tisaka tlhontlho eka vahundzuluxi loko va lava ku ma yisa eka Xinghezi. Marito ya ndhavuko a ya hundzuluxeki hi ku olova naswona kun'wana swa tsandza ku ya hundzuluxela eka ririmi ra ndhavuko wun'wana wo hambana (El-Gamal, 2000). Nakambe hi nga tiyisisa mhaka ya mitlhontlho eka vuhundzuluxi bya swilo swa ndhavuko hi ku xiya mitshayilo yin'wana leyi paluxiweke laha hansi xikombiso, *“Thayi! Xo kula nhloko xi lala milenge- ndzumulo > it has a big head and thin legs”*. Ntshayilo lowu wu tirhisa xitwananisi xa nhlokomhaka xa ntlawa wa swilo leswi solekaka. Eka Xichangana i swilo leswi tolovelekeke lero swi ta va swi ri erivaleni leswaku ku vulavuriwa hi ndzumulo, kambe hi Xinghezi swi va swi nga twali ku vulavula hi mhaka ya muxaka lowu.

Ntshayilo wun'wana lowu kaneriweke hi lowu nge, *“Thayi! Vafana va ka mukhomi va ngo cina emitweni-l mpfula > mukhomi boys who dance on thorns-rains”*. Eka ntshayilo lowu ku kombisiwa leswaku mpfula yi nga nela kun'wana na kun'wana. Laha ku paluxiwa vuxiyaxiya eka ndhavuko wa Xichangana hikuva hi ntolovelo mitwa i michumu leyi nga tolovelekangiki, kambe lexi hlamarisaka hileswaku mpfula yi nga nela ehenhla ka mitwa ku nga humeleli nchumu. Ku na loku ku fanisiwa na ku cina naswona ku kombisa matimba ya mpfula yo nela kun'wana na kun'wana.

Hi ndzavisiso lowu hi tlherile hi kanela hi ntshayilo lowu nge *“Thayi! Xindhicana xa madyela hosi- I n'weti > a plate for the chief- its a moon”*. Ntshayilo lowu wu humelerisa miehleketo leyi vavulavuri va Xichangana va nga na yona ehenhla ka swilo swa ntumbuluko xikan'we ni swa ndhavuko wa vona. Hi ndhavuko hosi ya xiximiwa leswi vulaka leswaku na laha yi dyelaka kona ku fanele ku va ku basile. Leswi swi fanisiwa na ku basa ka n'weti. Hikokwalaho ka sweswo n'weti wu tekiwa wu ri na xivumbeko xa ndyelo leyi dyelaka hosi. Eka Xinghezi muhundzuluxo lowu wu nga va wu nga vuli nchumu hikuva hi ndhavuko wa vona va nga va ni swilo swin'wana leswi va vonaka swi basile nakambe a va xiximi ngopfu swa vuhosi bya ndhavuko. Ntlhontlho lowu nga kona i ku hundzuluxela swilo leswi nga vuliki nchumu eka ririmi ra lava faneleke ku vuyeriwa.

Ndzavisiso lowu wu kumile ntlhontlho nakambe eka ntshayilo lowu nge, *“Thayi! Sangu la combe - I ndzhope > ...the mat of a river-its mud”*. Eka ntshayilo lowu ku tirhisiwa vufanisi laha ku tekiwaka ndzhope yi fananisiwa na sangu leri andlariweke enambyeni. Sangu i nchumu lowu lukiweke hi tinhlanga kumbe tinsama lowu andlariwaka leswaku vanhu va tshama kumbe ku etlela. Wu tumbulukile eka ndhavuko wa Vantima. Eka ndhavuko wa Xinghezi swa hambana ku va va huma na ntshayilo wa muxaka lowu tanihileswi va tirhisaka mibedo ematshan’wini ya masangu. Ku hambana ka swibye swa ndhavuko leswi tirhisiwaka eka mindhavuko mimbirhi swi tisa ntlhontlho eka vuhundzuluxi loko vahundzuluxi va nga swi tivi.

Eka timhaka leti khumbaka swa ndhavuko ndzavisiso lowu wu kumile leswaku swi lava muhundzuluxi la nga ni vutivi bya mindhavuko yimbirhi leyi khumbekaka leswaku a kota ku humelerisa muhundzuluxo lowu twalaka. Sadiq (2000:13) u seketela mhaka leyi loko a ku: *“they all share in that they have cultural origins and, therefore, require a cultural background before translation begins”*. Ntshaho lowu wu boxa leswaku swiphemu hinkwaswo swa ndhavuko swi na marito yo karhi lama tumbulukaka eka ndhavuko naswona vahundzuluxi va boheka ku va na matimu yo enela ya ndhavuko wo karhi va nga si nghenelela eka vuhundzuluxi bya matsalwa ya mindhavuko yo hambana.

4.7 NKOMISO WA NDZIMA LEYI

Eka ndzima leyi ku kaneriwile hi mitlhontlho ya swa ririmi na swa ndhavuko leyi ku hlanganiwaka na yona loko ku hundzuluxiwa switsariwa swo karhi exikarhi ka tindzimi ta Xinghezi na Xichangana. Hi kumile leswaku ku na mitlhontlho eka swiyimo swo hambana swa lingwistiki leswi ku nga; eka xiyimo xa rito, mpfumawulo wa rito, xivumbeko xa rito, vulongoloxamarito ni tinhlamuselo ta marito. Hi tlherile hi kuma leswaku mitlhontlho yin’wana a yi ri ya timhaka ta matsalelo ni mapeletelo ya Xichangana. Swin’wana swa swivangelo swa ku va ku ri na mitlhontlho leyi i mhaka ya ku hambana ka tindzimi letimbirhi eka swivumbeko swa marito na malongolokelo ya

marito. Hi tlhelo ra swa ndhavuko hi kumile leswaku ku na mitlhontlho ya ku hundzuluxa swiphemu swinyingi swa swivuriso, swivulavulelo, swivongo ni swiphato swa swona, ni switekatekisani kumbe mitshayilo. Eka swiyenge leswi swa ndhavuko hi kumile leswaku ku na marito yo karhi ya ndhavuko lama nga kotekiki ku ma hundzuluxa ku ya eka Xinghezi. Swivangelo swin'wana leswi paluxiweke i ku hambana ka mindhavuko ni mahanyelo ya tinxaka timbirhi leti khumbekaka. Vahundzuluxi van'wana va ta va va nga twisisi mahanyelo ya rixaka ro karhi ku katsa ni ra vona eka swiyimo swin'wana.

Ndzima leyi landzelaka yi nyika nkatsakanyo na swibumabumelo swa ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 5

5. NKATSAKANYO NA SWIBUMABUMELO

5.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku nyikiwa nkatsakanyo wa ndzavisiso na leswi kumiweke mayelana na mitlhontlho ya swa ririmi na swa ndhavuko leyi ku hlanganiwaka na yona eka vuhundzuluxi exikarhi ka Xinghezi na Xichangana. Ndzima leyi yi tlhela yi nyika na swibumabumelo swa ndzavisiso.

5.2 NKATSAKANYO WA NDZAVISISO

Eka ndzima yo sungula ndzavisiso lowu wu paluxile matimu ya Xichangana, laha ku kombisiweke leswaku ririmi leri ri tumbuluka swin'we ni Xitsonga lexi vulavuriwaka eAfrika-Dzonga, Mozambiki na Swaziland. Mhaka leyi yi seketeriwa hi maavelo ya swidyondzeki swo fana na Guthrie, Doke na swin'wana. Hi ndzavisiso lowu hi boxile matimu ya vito ra Xichangana leri tirhisiwaka eZimbabwe. Hi kumile leswaku ri tile hikokwalaho ka switandzhaku swa matimu ya Vatsonga van'wana lava fumiweke hi Soshangana hi nkarhi wa tinyimpi ta Shaka laha matsalwa man'wana ma nga endla xihoxo xo vitana ririmi ra Vatsonga hi vito ra Xichangana.

Hi tlhele hi kana hi tithiyori to hambanahambana leti nga na nkucetelo eka timhaka ta vuhundzuluxi bya matsalwa na switsariwa swa tinxakaxaka. Ndzavisiso lowu wu simekiwile eka thiyori ya xilingwistiki. Eka thiyori leyi hi tirhisile mavonelo ya Nida (1969), Catford (1965) na Newmark (1981). Hi kumile leswaku swihlawulekisinkulu swa

thiyori ya lingwistiki ya Nida swi kongomisa eka vuvulavuri, tinhlamuselo ni timhaka tin'wana leti nga na vuxaka na nhlamuselo (khonotexini), kasi ya Newmark yi kombisa leswaku vuhundzuluxi byi na matlhelo mambirhi ku nga bya semantiki na bya mbulavurisano. Thiyori yin'wana leyi khumbaka swa mindhavuko leyi ku nga ya matirhiselo/ntirho wa tsalwa yi kaneriwile eka ndzima leyi.

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu xi paluxiwile ku va ku kana hi mitlhontlho ya swa vuhundzuluxi hi ku kongomisa eka swiyenge swa lingwistiki na swa ndhavuko. Swikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso lowu swi hlamuseriwile swi ri karhi swi yelanisiwa na xitatimende xa xiphiso xa ndzavisiso. Ndzavisiso lowu wu tlhele wu hlamusela matheme yo karhi ya nkoka lama tirhisiweke naswona lama hlanganiwaka na wona eka dyondzo leyi ya vuhundzuluxi. Hi kumile leswaku dyondzo yin'wana na yin'wana yi na matirhiselo ya yona ya matheme yo karhi. Eka ndzavisiso lowu matheme ya hlamuseriwile hi ku landza matirhelo ya wona eka ndzavisiso lowu. Matheme man'wana lama hlamuseriweke ya katsa: vuhundzuluxi, muhundzuluxi, ririmi ro sungula, ririmi ra vavuyeriwa, ku tekelela mipfumawulo, ku fambisa mahungu, ku rhurhisa, ndzingano wa vuhundzuluxi, ku tekelela swa mindhavuko, nkavuhundzuluxeki, lahleko wa muhundzuluxo, ku vuyeriwa hi muhundzuluxo na ku sivana ka swihluvi swa mbulavulo.

Eka ndzima ya vumbirhi nkanelo wa mitirho ya milavisiso eka dyondzo leyi ku kaneriwile hi matimu ya swa vuhundzuluxi hi swidyondzeki swo hambanahambana. Eka xiyenge lexi hi kumile leswaku swidyondzeki swo tanihi Steiner swi avile matimu ya vuhundzuluxi hi mikarhi ya mune. Hi kumile nakambe mhaka ya leswaku swidyondzeki swin'wana swi boxa tinxaka tinharhu ta vuhundzuluxi ku nga vuhundzuluxi bya nomo, lebyi vuriwaka vutoloki, vuhundzuluxi bya swikoweto na vuhundzuluxi byo tsariwa ehansi lebyi va vuleke leswaku hi byona vuhundzuluxi bya xiviri. Xiyenge lexi xi tlhela xi paluxa ku yelana na ku hambana ka tinxaka leti ta vuhundzuluxi. Swilaveko swa vuhundzuluxi i swin'wana leswi ku kaneriweke ha swona eka xiyenge lexi. Swilaveko swa nkoka leswi

kaneriweke i vutivi byo hetiseka bya tindzimi leti khumbekaka, vuswikoti bya ku hlaya tindzimi ku katsa na ta vambe, vuswikoti byo tsala hi ririmi ra vavuyeriwa, vutivi bya nhlokomhaka ni dyondzo ni nxiximo wa tindzimi na mindhavuko leyi khumbekaka. Mhaka yin'wana leyi ku kaneriweke ha yona i ya vuxaka exikarhi ka vuhundzuluxi na milawu ya matirhiselo ya tindzimi. Hi kumile leswaku mhaka leyi i ya nkoka tanihileswi ku nga yona leyi sivelaka ku hluvuka ka swa vuhundzuluxi loko kuriku milawu ya kona a yi tshamisekangi tanihilaha swi boxiweke hakona hi Grin (2003).

Ndzavisiso lowu wu yile emahlweni wu paluxa tinxaka ta ndzingano leti ku nga ndzingano wa xivumbeko, ndzingano wo hundzuka lowu tumbuluxiweke hi Nida (1960s), nkandzingano, ndzingano wa matirhiselo ni ndzingano wo hetiseka. Eka xiyenge lexi hi tlhele hi kuma na leswaku ku kaneriwile hi maqhingha lama nga tirhisiwaka eka vuhundzuluxi lama katsaka; ku lomba, ku tekelela swa mindhavuko, ku siviwa ka swihluvi swa mbulavulo, rito-hi-rito, ku tekelela mipfumawulo na ku tirhisa vuhundzuluxi byo tshunxeka. Nakambe eka ndzima leyi hi kanerile hi mindzavisiso yin'wana leyi endlweke eka dyondzo leyi. Mindzavisiso yo tala yi langutile matimu, tithiyori ta vuhundzuluxi, swiphiqo na mitlhontlho xikan'we na maqhingha lama tirhisiweke ku ahlula swiphiqo leswi. Swidyondzeki swin'wana swi kanerile hi vuhundzuluxi bya michini/tikhompyuta leswi kombisaka ku kayivela eka vuhundzuluxi bya Xichangana eZimbabwe. Hi tlhelo ra matimu, Steiner u paluxile timhaka leti nga kotaka ku hlohlotela nhluvuko wa timhaka ta vuhundzuluxi eka Xichangana tanihileswi byi nga sungulangiki khale eZimbabwe.

Eka ndzima ya vunharhu ndzavisiso lowu wu paluxile maendlelo ya ndzavisiso hi ku boxa xivumbeko xa ndzavisiso, mahlawulelo ya sampula, tindlela to hlengeleta vuxokoxoko ni maxopaxopelo ya mahungu. Mhaka ya matikhomelo eka vulavisisi na yona yi kaneriwile laha ku kombisiweke nkoka wa ku va mulavisisi a hlayisa swihundla swa vahloko hlisiwa. Xiyenge lexi xi vile xa nkoka hikuva xi endlile leswaku mulavisisi a kuma vuxokoxoko bya nkoka lebyi a byi lava eka ndzavisiso lowu.

Ndzima ya vumune yi andlarile nkanelo wa mihundzuluxo ya swa xilingwistiki na ya swa ndhavuko exikarhi ka Xinghezi na Xichangana. Hi tlhelo ra xilingwistiki ndzavisiso lowu wu kanerile hi mitlhontlho eka xiyimo xa rito laha wu languteke timhaka ta mpfumawulo wa rito, ku hlawuriwa ka marito na tinhlamuselo ta wona, xivumbeko xa rito, matsalelo na mapeletelo ya marito. Ndzavisiso lowu wu ttherile wu ya emahlweni wu kana hi timhaka ta vuhundzuluxi eka xiyimo xa vulongoloxamarito, na tinhlamuselo ta swivulwahava na swivulwa.

Eka ndzima leyi ku ttherile ku kombisiwa mitlhontlho leyi humelelaka hikokwalaho ka xiphiso xa mapeletelo. Hi kumile leswaku vahundzuluxi vo hambana a va tirhisa mapeletelo yo hambana eka marito yo karhi yo fana. Xikombiso: Endzaku > endzhaku, Mbongolo > mbhongolo, Mugangha > muganga. Xivangelo i mhaka ya leswaku van'wana a va dyondzangi Xichangana ku fika eka tintangha ta le henhla. Hambiswiritano, hi kumile leswaku swihoxo swin'wana a swi endliwa hi vahundzuluxi lava dyondzeke xikan'we na lava dyondzaka Xichangana eYunivhesiti ya Great Zimbabwe.

Eka ndzima leyi ya vumune ku ttherile nakambe ku kaneriwa hi mitlhontlho ya swa ndhavuko eka vuhundzuluxi. Swiyenge swa ndhavuko leswi xopaxopiweke swi katsa swivuriso, swivulavulelo, switekatekisani/mitshayilo, swivongo na swithopo kumbe swiphato swa swona. Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku ku na mitlhontlho yo karhi ya swa ndhavuko loko ku hundzuluxiwa swivuriso. Eka xiyenge lexi hi kumile leswaku ku na swivuriso swin'wana leswi vahundzuluxi va tsandzekeke ku fikelela vuhundzuluxi bya swona hikokwalaho ka ku va swi tirhisa marito lama simekiweke ka ndhavuko nakambe swi nga koteki ku swi hundzuluxela eka Xinghezi.

Swin'wana a swi hundzuluxeka hi ku tirhisa rito hi rito, kambe hi ndhavuko wa vavuyeriwa swi va swi nga ri na nhlamuselo yo twala. Eka swivuriso swa xiyimo lexi swi

kumekile leswaku ntlhontlho lowu a wu vangyiwa hi ku hambana ka mindhavuko ya tindzimi letimbirhi. Mihundzuluxo yin'wana yi tlhela yi nga amukeleki eka ririmi ra vavuyeriwa tanihileswi va nga ta va va ri na mavonelo yo hambana mayelana ni timhaka to karhi. Xikombiso: nhwanyana i huku yo khomela vayeni. Hi ndhavuko wa Xinghezi n'wana u nyikiwa timfanelo ta yena leswi hambanaka na endlelo ra ndhavuko eka mahanyelo ya Xichangana. Eka xiyenge lexi ku kumekile leswaku xin'wana lexi tisaka mitlhontlho i ku va swilo swin'wana swi nga kumeki eka ndhavuko wo karhi.

5.3 MITLHONTLHO NA SWIBUMABUMELO

Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku ku na mitlhotlho ya swa xilingwistiki leyi vahundzuluxi va hlanganaka na yona eka vuhundzuluxi bya switsariwa swo karhi. Mitlhontlho leyi yi kumekile eka swiyenge swo hambana swa vuvulavuri na swa mindhavuko. Swivangelo swa mhaka leyi i ku va vahundzuluxi vanyingi va nga twisisi nkoka wa vutivi bya swilo swa xilingwistiki na swa mindhavuko yo hambana. Swivangelo swa mitlhontlho leyi swi katsa ku pfumaleka ka tidikixinari na tibuku ta theminoloji ta tidyondzo to karhi. Vanhu van'wana lava tholaka vahundzuluxi na vona va kombisile ku ka va nga twisisi swilaveko swa vuhundzuluxi hi ku va thola vanhu van'wana lava nga riki na ntokoto wo hetiseka eka swa vuhundzuluxi.

Hikokwalaho ka leswi boxiweke laha henhla, ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku swidyondzeki swi nghenelela eka mhaka yo lulamisa swihlamuselamarito na titheminoloji swa Xichangana na tindzimi tin'wana leswi kongomaneke na tidyondzo to karhi tanihileswi ku endlwaka migingiriko ya vuhundzuluxi bya Vumbiwa, switsariwa swa Ndzawulo ya Dyondzo, maphephahungu na swin'wana. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu bumabumela leswaku mavandla lama lavaka ku hundzuluxeriwa switsariwa swo karhi ma fanele ku lava vanhu lava nga na ntokoto lava fikelelaka swilaveko hinkwaswo swa vuhundzuluxi.

Ntlhontlho wun'wana lowu kavanyetaka vuhundzuluxi lebyi khumbaka Xichangana eZimbabwe i mhaka ya matsalelo na mapeletelo. Eka mihundzuluxo yo hambana ku kumekile ku ri na matsalelo ni mapeletelo ya hambana. Xivangelo xa kona i ku va ku nga si bohiwa leswi tiyeke mayelana na matsalelo ya ririmi leri. Xin'wana i mhaka ya leswaku dyondzo ya ririmi leri ya ha ri hansi eka vavulavuri vanyingi tanihileswi malembe yo tala a va dyondzisiwa tindzimi ta Xixona kumbe Xindhevele. Leswi swi endla leswaku va kuceteriwa hi matsalelo na mapeletelo ya tindzimi leti.

Hikokwalaho ka xiyimo lexi, ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku huvo leyi vonaka hi ta ku hlukisiwa ka ririmi leri etikweni yi tiyisa swiboho swa yona mayelana na matshalatshala lama endliweke yo ringanisa Xichangana eZimbabwe. Huvo leyi yi fanele nakambe yi tirhisana na Ndzawulo ya Dyondzo leswaku milawu mayelana na ku dyondziwa ka Xichangana eswikolweni swa swifundza swa Chiredzi na N'wanedzi yi tekeriwa enhlokweni. Ndzavisiso lowu bumabumela leswaku Ndzawulo ya Dyondzo yi teka magoza eka swikolo leswi landzulaka ku landzelela milawu leyi tanihileswi Vumbiwa byi tiyiseke leswaku tindzimi hinkwato ti fanele ti tlakusiwa no khomiwa ku fana eka swiyenge hinkwaswo swa mfumo.

Mhaka yin'wana leyi tiseke ntlhontlho eka vuhundzuluxi bya switsariwa swo karhi i ku tirhisiwa ka maqhingha lama nga tisiki ndzingano wo twala kumbe wo hetiseka eka tindzimi timbirhi leti khumbekeke. Ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku vahundzuluxi va leteriwa hi maqhingha yo hlaya lama paluxiweke eka wona. Maqhingha lama ya fanele ya endla leswaku mihundzuluxo leyi endliwaka yi amukeleka eka mindhavuko yo hambana leyi matsalwa ma hundzuluxeriwaka eka tindzimi ta yona. Ntlhotlho wun'wana lowu ndzavisiso lowu wu wu kumeke hileswaku dyondzo ya vuhundzuluxi a yi se tekeriwa enhlokweni leswi hetisekeke eZimbabwe. Vuhundzuluxi byo dyondzisiwa tanihi khoso yo karhi ntsena eka tiyunivhesiti na le ka tikholichi. Ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku vuhundzuluxi byi tekiwa tanihi purogireme

leyi tiyimelaka hikuva byi na nkoka swinene eka misava leyi faneleke ku tirhisana tanihileswi mhaka ya thekinoloji yi tekiwaka hi matimba naswona yi ri ya nkoka.

5.4 KU DLAYISETA

Hi ku songasonga ndzavisiso lowu hi nga boxa handle ka ku kanakana leswaku ndzavisiso lowu wu fikelerile xikongomelonkulo na swikongomelontsongo swa wona. Swivutiso swa ndzavisiso lowu na swona swi hlamuriwile hi ku tirhisa maendlelo lawa ya tirhisiweke. Hi ndzavisiso lowu hi kumile leswaku hakunene ku na mitlhontlho ya swa ririmi na swa ndhavuko leyi ku hlanganiwaka na yona eka vuhundzuluxi lebyi khumbaka Xichangana eZimbabwe. Ku fanele ku tekiwa magoza yo karhi ya ku antswisa xiyimo xa vuhundzuluxi xikan'we na Xichangana tanihileswi Vumbiwa byi seketelaka mhaka ya ku tlakusiwa ka tindzimi hinkwato. Ririmi leri ri fanele ri ringanisiwa ku fana na tindzimi tin'wana ivi ku tekeriwa enhlokweni swibumabumelo leswi nyikiweke hi ndzavisiso lowu.

6 TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

As-Safi, A.B. (2007) *Translation Theories, Strategies and Basic Theoretical Issues*. Petra University.

Babych, B., Hartley, A., na Sharoff, S. (2007) *Translating from Under-Resourced languages: Comparing Direct Transfer against Pivot Translation*. In *Proceedings of MT Summit XI*, Copenhagen, Denmark. 2007.

Baker, M. (2005) *Translation Theories, Strategies and Basic theoretical issues* Routledge: London

Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. (2nd ed.) Routledge: London

Baker, M. na Saldanha, G. (ed) (2009) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. 2nd edition London: Routledge.

Baloyi, M.J. (2015) *A Comparative Analysis of Stylistic Devices in Shakespeare's plays, Julius Caesar and Macbeth and their Xitsonga translations*. Unpublished PhD Thesis: UNISA - African Languages Department.

Banjar, S. (2009) *Translation Unit*: www.drshadiabanjar.blogspot.com/2009. Accessed 01/5/2015

Bassnett, S. *Translation Studies*. (1980) Revised edition 1991. Routledge: London

Baweja, A. (2011) *Applied Cultural Linguistics*. Cyber Tech Publications: New Delhi

Berdom, A. (2007) *A Comparative Study of some English Translations of Parts of three Mu'allqat* Durham E-Theses; Durham University.

Brown, P.F., Della Pietra, V.J., Della Pietra, S.A., na Mercer, R.L. (1993). The Mathematics of Statistical Machine Translation: Parameter Estimation. *Computational Linguistics*, 19(2):263-311, 2003.

Bryman A, (2012) *Social Research Methods*. 4th edition. Oxford University Press: Oxford.

- Bryman, A. na Bell, E. (2007) *Business Research Methods*. (2nd Edition), Oxford University Press: Oxford.
- Charmaz, K. (2013) *Constructing Grounded Theory*. Sage: Los Angeles.
- Chilisa, B. (2012) *Indigenous Research Methodologies*. Sage: Los Angeles.
- Corbí-Bellot, A.M., Forcada, M.L., Ortiz-Rojas, O., Pérez, J.A., Ramírez-Sánchez, G., Sánchez-Martínez, F., Alegria, I. na Sarasola, K. (2005) An open-source shallow-transfer machine translation engine for the Romance languages of Spain. In *Proceedings of the 10th European Association for Machine Translation Conference*, pages 79-86, 2005.
- Corbin, J. na Strauss A. (2008) *Basics of Qualitative Research*. 3e Sage: U.K/ New Delhi.
- Creswell, J.W. (2014) *Research Design*. 4th edtn Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches. Sage: Los Angeles.
- Creswell, J. (2013) 3rd edition *Qualitative Inquiry and Research Design -Choosing Among Five Approaches*. Sage: Los Angeles.
- Denzin, N.K. (1978) *The Research Act*. 2nd edition Mc Graw-Hill: New York.
- De Vaus, D. (2012) *Research Design in Social Research*. Sage: Los Angeles.
- De Vos, A.S, Strydom, H., Fouche, C.B., Delpont, CSL. (2014) 4TH EDITION *Research at Grass Roots-For Social Sciences and Human Service Professions*. Van Schaik Publishers: Pretoria.
- Dey, I. (1996) *Qualitative Data Analysis* Routledge- A User Friendly Guide for Social Scientists. London and New York
- Diana, R. (2012) *The Literature Review: A Step-by-Step Guide for Students*. 2nd edition Sage: Los Angeles.
- Even-Zohar, I. (2005) 'Polysystem Theory Revised', in I. Even-Zohar (ed.) *Papers in Culture research*. <http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/books/EZ-CR-2005.pdf> . Accessed 05/06/2014

Fischer, M. (2010) Theses of Doctoral Dissertation: The Translator as Terminologist, with Special regard to the EU Context. Budapest: Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities PhD School for Linguistics.

Fromkin, V. na Rodman, R (1988) An Introduction to Language. 4th edition. Holt, Rinehart and Winston, Inc: New York.

Gilbert, N. (2011) Researching Social Life. 3rd edition. Sage: Los Angeles.

Gray, D.E (2011) Doing Research in the Real World. 2nd edition. Sage: Los Angeles.

Grin, F. (2003) Translation and the Dynamics of Multilingualism. ETI: University of Geneva.

Guldin, R. (2012) From Transportation to Transformation: On the Use of the Metaphor of Translation within Media and Communication Theory *Global Media Journal -- Canadian Edition* Volume 5, Issue 1, pp. 39-52 Università della Svizzera italiana, Switzerland.

Gutt, E.A. (2000) Translation and Relevance: Cognition and Context. St. Jerome: Manchester

Hachipola, S.J. (1998): A Survey of the Minority Languages of Zimbabwe. University of Zimbabwe publications: Harare.

Hajic, J., Homola, P., na Kubo, V. (2003). A Simple Multilingual Machine Translation System. In *Proceedings of the MT Summit IX*, 2003.

Hervey, S. na Higgins, I. (1992) A Course in Trsanslation Method: French to English. Routledge: London.

House, J. (2009) Oxford Introduction to Language Study: Translation. Oxford University Press: Oxford.

Human, R. and Van Niekerk, C. (2008): Translation as Negotiation: A musical perspective. *Journal for New Generation Sciences*: Volume 8 Number 1.

Jaques, A.A. (2008) Swivongo swa Machangana (Vatsonga). Sasavona Publishers and Booksellers: Braamfontein.

Junod, H.P. (2014) *Vutlhari bya Vatsonga-The Wisdom of Tsonga-Shangana People*.

Sasavona Publishers and Booksellers (Pty) Ltd: Burgersfort.

Kirkpatrick, B. (2014) *Webster' Word Power Essential Students Companion: General Knowledge of English Language*. Geddes and Grosset: United Kingdom.

Koller, W. (1979) 'Equivalence in translation theory', translated from the German by A. Chesterman, in A. Chesterman (ed.) (1989) *Readings in translation theory*. Finn Lectures: Helsinki

Lavault, E. (1998) *Fonction de la traduction en didactique des langues*, Paris: Didier.

Lavie, A., Vogel, S., Levin, L., Peterson, E., Probst, K., Llitj'os, A.F., Reynolds, R., Carbonell, J. na Cohen, R. (2003) Experiments with a Hindi-to-English transfer-based MT system under a miserly data scenario. *ACM Transactions on Asian Language Information Processing (TALIP)*, 2(2):143-163.

Marhanele, M.M. na Bila, V (2016) *Tihlungu ta Rixaka*. Timbila Publishers: Polokwane RSA.

Mathebula, M. (2013) *800 Years of Tsonga History*. Sasavona Publishers and Booksellers: Burgersfort.

Munday, J. (2008). *Introducing Translation Studies - Theories and Applications*. Routledge: London and New York:

Munday, J. (2012) *Introducing Translation Studies. Theories and Applications*. 3rd edition Routledge: London and New York.

Neuman, W.L. (2006) *Social Research Methods Quantitative and Qualitative Approaches*. Pearson: India.

Newmark, P. (1981) *Approaches to Translation*, Oxford: Pergamon.

Newmark, P. (1988) *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall.

Nida, E.A. (1964) *Toward a Science of Translating*. Leiden: E.J. Brill.

- Nida, E.A. na Taber, C.R. (1969) *The Theory of Practice of Translation*. Leiden: E.J.Brill.
- Nolan, J. (2012) *Interpretation Techniques and Exercises*. Multilingual Matters: United Kingdom.
- Nord, C. (1997) *Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained*. St. Jerome Press: Manchester.
- Nxumalo, W.S. (2008) *An Analysis of some Translation Problems of Terms from English to Xitsonga with Special Reference to South African Law*. M.A. Dissertation: University of Limpopo.
- Nykyri, S. (2010) *Equivalence and Translation Strategies in Multilingual Thesaurus Construction* Diss: Åbo Akademis Förlag - Åbo Akademi University Press.
- O`Grady, W. Archbald J, Aronoff M na Rees-Miller, J (2011) *Contemporary Linguistics- An Introduction*. (Sixth edition). Bedford/St. Martin's: Boston, New York.
- Par Blog-itc (2013) <http://itcglobaltranslations.com/blog/> Accessed 10/05/15
- Phillipson, R. (1996) *Linguistic Imperialism*. Oxford University Press: Oxford.
- Punch, K.F. (2012) *Research Methods in Education*. Sage Publications: Los Angels.
- Rikhotso, F.(2008) *Khale ka Makwangala*. Centuar Publications: Sandton.
- Reiss, K. (1977) "Text types, translation types and translation assessment", translated by Chesterman, A. in Chesterman, A. (ed.) (1989) *Readings in Translation Theory*. Finn Lectura: Helsinki
- Robinson, D. (2012) *Becoming a Translator: An Introduction to the Theory and Practice of Translation*. 3rd edition. Routledge: London and New York.
- Ryan, G.W. na Bernard, H.R. (2003) *Techniques to Identify Themes*. *Field Methods*. 2003;15(1):85-109.

Sadiq, S. (2008) Sayyab Translation Journal (STJ). Volume 1, 2008 Some Semantic, Stylistic and Cultural Problems of Translation *with Special Reference to Translating the Glorious Qur'ân*.

Sewell, M (2001) The use of Qualitative Interviews in Evaluation. The University of Arizona: Tucson Arizona

Shilon, R. (2011) Transfer-Based Machine Translation Between Morphologically-Rich and Resource-Poor Languages: The case of Hebrew and Arabic Department of Linguistics M.A Thesis: Tel Aviv University.

Shuttleworth, M. na Cowie, M. (ed.) (2007). Dictionary of Translation Studies. Manchester: St Jerome.

Silverman D. (2011) Doing Qualitative Research. 3rd edition Sage: Los Angeles.

Steiner, G. (1998) After Babel Aspects of Language and Translation. 3rd edition. Oxford: Oxford University Press.

Tantuğ, A.C., Adali, E. na Oflazer, K. (2007) Machine translation between Turkic languages. In *ACL '07: Proceedings of the 45th Annual Meeting of the ACL on Interactive Poster and Demonstration Sessions*, pages 189-192, Morristown, NJ, USA. Association for Computational Linguistics.

Venuti, L. (ed.)(2012) The Translation Studies Reader. 3rd Edition. Routledge: London.

Vermes, A.P. (2003). Proper Names in Translation: An Explanatory Attempt. In: *Across Languages and Cultures 4 (1)*, pp. 89-108.

Vinay, J.P. na Darbelnet, J. (1995) Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation. Benjamins: Amsterdam.

Ivir, V. *Formal correspondence Vs. Translation equivalence revisited*

In: Even-Zohar & Gideon Toury (1981) *Theory of Translation and Intercultural Relations*, University of Tel Aviv (*Poetics Today 2:4*), p. 51-59.

Walliman, N. (2011) Your Research Project Designing and Planning your Work. 3rd edition Sage: London.

Welman, C. Kruger, F. na Mitchell, B. (2005): Research Methodology. Oxford University Press: Cape Town.

Yates, S.J.(2004) Doing Social Science Research. Sage: New Dehli.

6.1 Switsariwa leswi xopaxopiweke

Constitutional Parliamentary Committee (2013): The Final Draft of the Zimbabwean Constitution. Copac: Harare.

ZJS Syllabus (2011)

O-Level Syllabus (2011)

Masvingo Star (2015), (2016)